

TAMÁS ÁGNES

Nemzetiségek görbe tükörben

19. SZÁZADI NEMZETISÉGI SZTEREOTÍPIÁK
MAGYARORSZÁGON

KALLIGRAM

X 237060

TAMÁS ÁGNES

Nemzetiségek görbe tükörben

*19. századi nemzetiségi sztereotípiák
Magyarországon*

080765 X

Kalligram
Pozsony, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001163513

X 237060

Copyright © Tamás Ágnes, 2014
ISBN 978-80-8101-813-8

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN AZ 1860-AS ÉS 1890-ES ÉVEKBEN	21
VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS SZEMPONTOK	49
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK ÉLCLAPJAI	59
ÉLCLAPI MŰFAJOK, A HUMOR ÉS GÚNY ESZKÖZEI	97
„Kékmandlis, bőrnadrágos, nagyüllepű atyafi”	118
„Neki is olyan jó szerb hangzásu neve van”	189
„Axambarampatarakampraxandureskot Rumunyulu szigetéről”	225
„Összetépték lobogónkat”	235
„A trójai sertés”	242
„Testvériség? Nana!”	286
„Magyart ízélő masina”	314
ÖSSZEGZÉS	335
NATIONALITÄTEN IM VEXIERSPIEGEL NATIONALE STEREOTYPE IM 19. JAHRHUNDERT IN UNGARN	343
FÜGGELÉK	361
HIVATKOZOTT IRODALOM	375

BEVEZETÉS

„Amidőn e jeles tárgyat választottam székfoglaló értekezésem alapjául, nem volt szándékom csupán egy mulatságos estét szerezni magasra becsült tudós férfiainknak; hanem óhajtam a tudományos világ figyelmét felhívni egy eddigelé ügyeletre nem méltatott, talán meg is vett, mindenesetre kevésbé becsült tárgyra, mely pedig a bűvárlatot éppen úgy megérdemli, mint hazánk régiségtana; értem a nép adomáit. [...] A magyar néphumor tanulmánya elég fontos és elég mély arra, hogy a vele foglalkozás bármely hivatását komolyan vevő írónak szégyenére ne váljék.”¹

E kötet Jókai Mór 1860-ban, akadémiai székfoglalójában megfogalmazott kívánságának teljesülését is jelzi bizonyos mértékben, még akkor is, ha csak a humor egy-egy aspektusával foglalkozunk, csak a nemzetiségi kérdés optikáján keresztül igyekszünk elemezni az élclapi tartalmakat, s nem tűzhetjük ki célul a „magyar néphumor” vizsgálatát teljes egészében.

Az optika kiválasztását indokolja, hogy a nemzetépítés folyamata Közép-Kelet-Európában a „nacionalizmus évszázada”, a 19. század után sem tűnik befejezettnek. Miroslav Hroch hangsúlyozza a kis nemzetek nemzeti mozgalmainak fejlődéséről szóló tanulmányában, hogy a 20. század végi események

¹ Jókai Mór: A magyar néphumorról. In Lukácsy Sándor (szerk.): Jókai Mór munkái. 61. köt. Budapest, 1995. 11–19. Az idézeteket a továbbiakban eredeti helyesírással közöljük, az eredeti kiemeléseknek az álló betűkkel szedett szövegrészek felelnek meg, amennyiben külön nem jelezzük, hogy saját kiemelésről van szó. Az idegen nyelvű szövegrészek fordítása minden esetben saját fordítás, ha ezt külön nem közöljük. Az élclapokat a továbbiakban a következőképpen rövidítjük: Bolond Miska (BM), Borsszem Jankó (BJ), Figaro (F), Herkó Páter (HP), Ludas Matyi (LM), Az Üstökös (Ü)

– s ezt a megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy a 21. század elején zajló folyamatok, a nacionalizmus felerősödése is – hasonlítanak a 19. századi történésekre. Adott mindkét időszakban a „régí rend válsága”, a társadalmi elégedetlenség – a 20. század végén a gazdasági recesszió következtében –, a politikai kultúra és tapasztalat alacsony szintje,² így e régióra vonatkozóan különösen érdemes – aktualitása miatt is – a nemzetépítés problémakörével foglalkozni. Hroch arra is ráirányítja a figyelmet, hogy ugyan elméleti munkát egyre többet olvashatunk nacionalizmussal foglalkozó kutatók tollából, de a komparatív módszereket alkalmazó esettanulmányok mégis hiányoznak e témában.³

Ha tovább közelítünk vizsgálatunk tárgya felé, tapasztalhatjuk, hogy a „nemzetiségi kérdés” a 19. század második felében jelentősen befolyásolta a Habsburg Birodalom történetét, ezért esemény- és esztörténeti aspektusai alaposan kidolgozottak, azonban a kérdés pontosabb, „emberközelibb” megismeréséhez hozzájárulhat a másokról alkotott kép és az önkép jellegzetesen komplementer elemeinek feltárása. Mégis a magyar történeti és néprajzi kutatások eddig kisebb teret szenteltek e témának mind a vizuális, mind a szöveges források elemzésekor. Ugyanakkor más diszciplínáknak, elsősorban a szociológiának és pszichológiának a 20. század második felében kedvelt témájává vált a sztereotípiakutatás, érdeklődésük előterébe került ez a társadalmi jelenség, s művelői igyekeztek a „nyílt vagy lappangó társadalomkép mozaikdarabjait”⁴ minél pontosabban összeilleszteni. A történészek a sztereotípiakutatásra egyre inkább mint érdekes témára kezdenek tekinteni,

² Hroch, Miroslav: *From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe*. New Left Review, vol. 51. (1993) no. 198. 20.

³ Hroch: *From National Movement to the Fully-formed Nation*, 4.

⁴ Hunyady György: A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és írások*. Budapest, 2001. 487.

amit az elmúlt két évtized e témakörben külföldön megjelent írásai is mutatnak.⁵

A nemzetközi történeti szakirodalom a történész újszerű feladataként jelöli meg a sokszor hosszú múltra visszatekintő sztereotípiák kutatását, elemzését és beillesztésüket az iskolai tananyag keretei közé, mert a sztereotípiák a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat befolyásolták, s hatásuk a jelenben is érezhető, ezért a nemzetiségi csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák ismerete elősegítheti az előítéletes gondolkodás megváltoztatását. Az ausztriai történész, Arnold Suppan véleménye szerint a nemzetiségi sztereotípiák rendszerezett kutatása még a történészek előtt álló feladat, mely azért is fontos, mert csak a sztereotípiák ismerete segítheti elő a nemzetiségekkel kapcsolatos előítéletek leépítését – az oktatás és a média támogatásával – és annak megnehezítését, hogy újabb sértő sztereotípiák alakuljanak ki. Suppan tanulmányában a csehekről, magyarokról és szerbekről rajzolt karikatúrákat elemzi a dualizmus második felében.⁶ A nemzetközi történeti szakirodalomban találhatunk tanulmányokat a hétköznapi sztereotípiáival kapcsolatban, de építészeti motívumokkal vagy falvédők felirataival foglalkozó kutatásokról is olvashatunk, mint ahogy különböző nemzetiségek egymásról kialakult világgképébe is bepillantathatunk olyan vizsgálatok segítségével,

⁵ Lásd például Suppan, Arnold: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa*. In Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 1991. 259–283.; Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereo-typenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995.; Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Markel, Michael (Hrsg.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 1998.; Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007.

⁶ Suppan: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 283.

melyek például útleírásokat elemeztek, de megjelennek azok a sztereotípiák is, melyek egy konkrét politikai krízishelyzet következtében alakultak ki.⁷

Az elemzéshez felhasználtuk nem csupán a nemzetközi, hanem a hazai szakirodalom eddigi eredményeit is. Anekdotákat figuránként csoportosítva, több élc lapból válogatva Buzinkay Géza adott ki kötetben, aki egy másik könyvében az élc lapok karikatúráival foglalkozott, illetve röviden áttekintette a magyarországi élc lapok történetét, s ugyancsak az élc lapok történetével és figuráival foglalkozott Dersi Tamás.⁸ Az ausztriai sajtótörténetek hiányossága ugyanakkor, hogy az ott megjelent élc lapoknak szinte csak egy-egy felsorolás erejéig adtak teret.⁹ Vörös Kati dolgozatában „a zsidó”-k vizuális megjelenítését vizsgálta a karikatúrákon 1867 és 1895 között. A zsidó emancipáció fogadtatását, az asszimiláció lehetőségét, illetve „a zsidó”-król kialakult sztereotipikus képet elemzi.¹⁰ Hanák Péter a németekről és a zsidókról kialakult sztereotípiákat veszi számba a dualizmus kori viccek és karikatúrák alapján. A szerző nemzetiségi csoport választását azzal indokolta,

hogy a többi nem magyar nemzetiségi csoportról egymáshoz nagyon hasonló, túl általános képet kaphatunk csupán. Kötetünkben célunk bemutatni, hogy a kortársak jellemeztek ugyan nem magyar nemzetiségi csoportokat hasonlóképpen, de Hanák e kijelentése árnyalható.¹¹ Már nem a zsidókról, hanem a cigányokról kialakult kortárs képet (foglalkozásuk, szokásaik, külső-belső tulajdonságaik) vette górcső alá Polyák Laura 19. századi élc lapok karikatúrái alapján.¹²

A történeti irodalom mellett vizsgálatunk szempontjából általánosságban is jól hasznosíthatók, háttérismeretként is szolgálnak a szociálpszichológia eredményei az előítéletről és a nemzetiségi sztereotípiákról. A kérdéskörrel a legrelevánsabban Gordon W. Allport foglalkozott, Allport kutatásai mellett Csepeli György eredményeit hasznosítottuk, elemzésünkhöz az ő kategóriarendszerét módosítottuk, amire a módszertani fejezetben részletesen kitérünk.

A sztereotípia lényegét tekintve egy „*kategóriával társult túlzáson alapuló nézet*”, melynek „*feladata a kategóriával kapcsolatos viselkedés igazolása*”.¹³ A sztereotípia jellemzője, hogy minden ellentmondó bizonyíték ellenére is makacsul él

7 A tanulmányokat lásd Hahn-Mannová: *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung*.

8 Válogatott anekdotákat lásd Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig. Göre Gábor mög a többiek... a magyar társadalom figurái az élc lapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988. Élc lapi karikatúrákról lásd Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élc lapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.; Dersi Tamás: *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973.

9 Paupie sajtótörténete kizárólag a napilapokkal foglalkozik, a Die Habsburgermonarchie vonatkozó kötetében találunk egy-egy bekezdést az élc lapokról. Paupie, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte, 1848-1959*. Bd. 1. Wien-Stuttgart, 1960. Höbelt, Lothar: *Die deutsche Presselandschaft*. In Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut: *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1819-1894.

10 Vörös Kati: *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élc lapokban a 19. század második felében*. Média kutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19-43.

11 Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 98. Ezt a megállapítást Vörös Kati is átveszi témaválasztásának indoklásául, s alátámasztja egy olyan 1882-es karikatúrával a Borsszem Jankóból, mely kifejezetten azzal a céllal készült, hogy a zsidók asszimilációja legyen azon hangsúlyos, így az ezt szimbolizáló jelenet került az előtérbe, míg a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselője csak felvázolt figuraként szerepel a háttérben, mint akik nem hajlandók az asszimilációra (Vörös: *Judapesti bulváron*, 22-23.).

12 Polyák Laura: *Cigányok Mucsról. Az élc lapok cigányképe*. Beszélő, 7. évf. (2002) 7-8. sz. 89-96.

13 Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999. 285. A sztereotípiakutatással kapcsolatban lásd: Csepeli György: *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest, 1990.; Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest, 1997.; Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001.; Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.

tovább a társadalomban, amire utal a sztereotípiák szó etimológiája is. A ma már inkább pszichológiai–szociológiai fogalomként ismert főnevet ugyanis a görög 'kemény' melléknévből képezték, s először a nyomdászat szakszavaként jelent meg, s a „*dombornyomáshoz használt eredeti nyomdai formák másolatát jelentette*”.¹⁴ Vizsgálatunk elemei, az élclapokban felbukkanó nemzetiségi sztereotípiák is a kortársak – érzelmektől erősen befolyásolt – előítéleteinek vázlatos lenyomatába, másolatába adnak bepillantást. A sztereotípiák egyik fontos funkciójára Walter Lippmann hívja fel a figyelmet, aki e fogalmat bevezette a pszichológiai elemzésekbe. Véleménye szerint sztereotípiákat nem csak azért használunk, mert minden egyes információt képtelenek lennénk megjegyezni, s a sztereotípiák segítségével takarékosra törekszik az emberi gondolkodás, hanem azért is, mert segítségükkel megvédhetjük pozíciónkat a társadalomban. Lippmann e felvetése a nemzetiségi sztereotípiák és azok funkcióinak vizsgálatakor is figyelemre érdemes.¹⁵

Fontos megemlíteni, hogy a történeti sztereotípiakutatást speciális nehézségek jellemzik, mivel emberek vélekedéseit, érzelmeit, érzelmekkel telített értékítéleteit kell írott források alapján rekonstruálnia, leírnia, eredetüket, hatásukat és funkciójukat, tartalmi és formai változásukat elemeznie. A kutatónak fel kell vetnie azokat a kérdéseket is, hogy milyen médiumokban és milyen módon jelennek meg a sztereotípiák, miért fordulnak elő adott időpontban halmozottan, mikor beszélhetünk tudatos manipulációról és mikor a sztereotípiák tudat-

alan használatáról.¹⁶ Érdemes vizsgálni egy-egy sztereotípiák történetét, de a sztereotípiák szerepe is kutatásra érdemes téma a nemzetképződési folyamatban, másrészt fontos lehet a sztereotípiák identitáskonstruáló szerepe.¹⁷

Hans Henning Hahn útmutatásai alapján megfogalmazhatjuk elemzésünk céljait: Összehasonlításunkban az Osztrák–Magyar Monarchia területén, illetve a Balkán-félszigeten élő népek közül a területileg elkülönülő, de a monarchiabeliekkel azonos nemzetiségű csoportokról (montenegrói szerbek, szerbiai szerbek s a romániai románok) kialakult képet vizsgáljuk, ez utóbbiakat azért, mivel ezen népek területeit illetően a Monarchia nagyhatalmi ambíciókat táplált, s bizonyos külpolitikai befolyással rendelkezett felettük. Célunk az e nemzetiségi csoportokról élő sztereotípiák állandó és változó elemeinek feltárása a későbbiekben részletesen bemutatásra kerülő magyarországi és ausztriai élclapokban. Hipotézisünk szerint a kortársak a nemzetiségi csoportokhoz bizonyos állandó, régi gyökerekkel rendelkező előítéleteket társítottak, melyek a nacionalizmus térhódításával kiegészülhettek új sztereotípiákkal azon csoportok esetében, melyek nacionalista követelésekkel léptek föl a Monarchia „uralkodó” nemzeteivel szemben. Mivel az igényeiket megfogalmazó nemzetiségi csoportok eltérők az osztrák–német és a magyar politikai elit esetében, így a kutatás során megválaszolandó kérdések közé tartozik az is, hogy kizárólag ugyanarra a harmadik nemzetiségi csoportra vonatkozó osztrák–német és magyar sztereotípiákat lehet-e összehasonlítani, vagy érdemes például az osztrák–németek

¹⁴ Bańcerowski, Janusz: *Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*. Nyelvőr, 131. évf. (2007) 1. sz. 76. A következő kortárs definíciót olvashatjuk a sztereotípiáról: „... eljárás, amellyel mozgatható betűkből álló szedésről homorú képű lenyomatot vesznek, erről ismét domború [...] nyomólemezt öntenek” (Pallas, 16. köt. 310.).

¹⁵ Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946. 71.

¹⁶ Hahn, Hans Henning: Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp. In Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995. 191–192.

¹⁷ Hahn, Hans Henning: 12 Thesen zur Stereotypenforschung. In Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 24.

képét a csehekről és a magyarok vélekedéseit a szlovákokról összevetni.

Nem tekintjük ugyanakkor kutatásaink számára releváns kérdésfeltevésnek a sztereotípiák valóságalapjának meghatározását az előítéletek sajátosságai következtében.¹⁸ Kivételt egyedül a zsidó szereplők nevei képeznek, mert ezen elemzési szempontnál érdemes lesz megfigyelni, hogy miért kaptak az izraelita figurák az élclapokban tipikusnak tekinthető gúnyneveket, s e (család-)nevek milyen elemekből tevődtek össze a lapokban, illetve a 19. századi anyakönyvek tanúsága szerint. A 18–19. századi zsidó névadási szokásokról bőszeges szakirodalommal rendelkezünk, míg ez a többi nemzetiségi csoport esetében nem mondható el, illetve a többi nemzetiségi csoport esetében az élclapi névanyag is kevésbé alkalmas ilyen típusú összehasonlításra. Hasonló, de kisebb volumenű összevetést még a cigányok családneveivel végezhetünk.

Az élclapok írásai és karikatúrái jól használhatók a nemzetiségi sztereotípiák vizsgálatában, mert a társadalom olyan mélyen nyugvó mentális rétegeibe nyújtanak betekintést, amelyekbe másfajta kútfők sajátosságaiknál fogva nem engednek bepillantani. A karikatúrákból pedig olyan információkat is kiolvashat a figyelmes szemlélő, amelyeket az írott dokumentumok elhallgatnak.¹⁹ Az élclapok a mindennapi társasági, közösségi élet részét képezték, de az utókor számára is megjelentik a mindennapokat történeteiken keresztül. Az élclapi vizuális és textuális tartalmakban a mindennapi kultúra egyes elemeit fedezheti fel az olvasó: a karikatúrákon ábrázolásra kerülnek a magyar és a nem magyar csoportok öltözködési szokásai, olvashatunk a jellemzőnek vélt ételekről vagy ünne-

pekről, vallási szokásokról, melyek sztereotípiák formájában állnak elénk. Az élclapok szövegei és képei természetesen túloznak és sarkítanak, ennek ellenére elemeikből rekonstruálhatók a köznap gondolkodás elemei, elsősorban a városi olvasóközönség vélekedései.

Kötetünkben az elemzésre kerülő élclapi évfolyamok megértéséhez szükséges történeti háttér bemutatása után elemzési módszerünkkel és szempontjaival ismertetjük meg az olvasót, majd a vizsgálat tárgyát, a kiválasztott élclapokat, azok szerkesztőit és olvasóit jellemezzük; tehát nem csupán a nemzetiségi sztereotípiákkal, de magával a forrással, az élclapokkal is részletesebben foglalkozunk. A történeti háttérinformációk összefoglalásakor nem törekszünk arra, hogy a 19. század második felének „nemzetiségi kérdését” teljes egészében vizsgáljuk, az előzményekre és az elemzett évek fontos eseményeire térünk csak ki. Az elemző fejezetek közül az elsőben a humor és a gúny eszközeit vesszük górcső alá, hogy bepillantást nyerjünk abba, általában véve milyen nyelvi és vizuális eszközökkel éltek az alkotók, amikor a nemzetiségi szereplők váltak a humor vagy a gúny céltáblájává. Ezt követően elemezzük az élclapok képeit és szövegeit, majd kitekintő fejezetünkben a nem magyar nemzetiségi mozgalmak vicclapjaiban található karikatúrákra irányítjuk a figyelmet. Elemzésünk azonban nem vállalkozik a korabeli szerb, román, szlovák, lengyel és cseh élclapokban a magyarokról, illetve osztrák-németekről alkotott kép hasonló mélységű elemzésére, de felvillantja az ellensztereotípiák néhány elemét. Az összehasonlítás természetesen teljesebb lesz, ha rendelkezésünkre állnak majd részletesebb vizsgálatok e nemzetek sztereotípiáiról is. Az angol és német nyelvű szakirodalom nem szentelt nagy teret az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek egymásról alkotott képének bemutatására.²⁰

¹⁸ Sokcsevits Dénes a horvátok magyarságképéről szóló munkájának bevezetésében ezzel szemben ezt alapvető problémaként kezelte. Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004. 4.

¹⁹ Bernát, Alexander: A politikai rajz. In Bernát, Alexander: *A művészet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1969. 308.

²⁰ Hahn említett kötetén kívül munkánk során jól hasznosítható az a két angol nyelvű kötet, melyek különböző közép-kelet-európai országok vizuális forrásait

Összegzőként megállapítható, hogy a nemzetiségi sztereotípiák elemzésekor a szociálpszichológia magyarázatait az előítéletről és a sztereotípiák lényegéről, kialakulásuk pszichológiai jellemzőit a történelmi folyamatok mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, s kutatásunk során a néprajz, a szociológia, a nacionalizmuselméletek szakirodalma és az irodalomtörténeti kutatások eredményei is jól hasznosíthatók, így munkánk során az interdiszciplinaritás fontos vezérlő elv volt. Az elemzés alapjául választott összehasonlító módszer pedig nemcsak a szélesebb körű elemzést, a magyar nyelvterületről való tekintést teszi lehetővé, hanem segítségével remélhetőleg a tudatalatti, sztereotip megállapítások is jobban kiküszöbölhetők.

* * *

Köszönettel tartozom a könyv alapját képező disszertációm témavezetőjének, Deák Ágnesnek ötleteiért és iránymutatásáért, türelméért, s azért, hogy mindig volt ideje konzultációra, és mindig volt egy hasznosítható megjegyzése, ami továbblendítette munkámat. Hálával tartozom Vörös Boldizsárnak javaslataiért és biztatásáért, valamint PhD-dolgozatom opponenseinek és a védési bizottság tagjainak, Marjanucz Lászlónak, Buzinkay Gézának és Cieger Andrásnak kritikai megjegyzéseikért. Köszönöm Slíz Mariann-nak és Farkas Tamásnak a névtani részhez nyújtott önzetlen segítségét, és Slíz Mariann-nak külön hálával tartozom baráti biztatásáért, mind ahányszor kételkedtem magamban. Köszönöm páromnak és családomnak a türelmet, a rugalmasságot, s hogy az elmúlt években

teszik meg elemzésük tárgyává. A konferencia-kötetek tanulmányait munkánk során többször idézzük, az írások tartalmát az adott helyen ismertetjük. Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010.; Demski, Dagnosław – Sz. Kristóf Ildikó – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe*. Budapest, 2013.

a munka és a szabadidő arányát főleg ennek az anyagnak a formálódása határozhatta meg.

Kutatásaim nem valósulhattak volna meg az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatása nélkül.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ Osztrák–Magyar MONARCHIÁBAN AZ 1860-AS ÉS 1890-ES ÉVEKBEN

„....Ami gyűlöletet és viszályt kelt:
A vallás, a politika,
A nemzetiség.”²¹

A nem magyar nemzeti mozgalmak szereplése az 1848–1849-es szabadságharc idején a magyar nemzeti mozgalom egyik kulcsélménye volt. A magyar politikai elit nemzetfelfogása a soknemzetiségű állam egységét tartotta szem előtt. Az állam történeti és politikai integritásának megőrzése volt a céljuk, ennek megfelelően hirdették az egységes magyar politikai nemzet ideológiáját. Történeti alapon még a horvátokat ismerték el a kortársak politikai nemzetként, az országban élő többi kisebbséget 'nemzetiség'-nek tekintették; ők eszerint kultúrájuk, nyelvük ápolásával fejezhették ki, hogy más etnikumhoz tartoznak, de a magyar politikai szupremáciát el kellett ismeriük.²²

21 „Was Haß und Zwietracht sät:/ Die Religion, die Politik,/ Die Nationalität.” F 1891. ápr. 4. 54.

22 A Habsburg Birodalom nemzetiségeiről általánosságban lásd: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918*. Bd. 3.: *Die Völker des Reiches*. Wien, 1980.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.; Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914*. München, 2003. Az 1840-es évek nemzetiségi politikájáról, illetve az 1848–1849-es események nemzetiségi vonatkozásairól lásd Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982.; Spira

A történelmi-politikai feladatot, a nem magyar nemzetiségekkel való megegyezést az első, majd második felelős magyar kormánynak nem sikerült megoldani a közeledési törekvések ellenére sem.

György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn.* Budapest, 1980.; Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848-49-ben.* Budapest, 1999.; Hermann Róbert: *1848-1849. A szabadságharc hadtörténete.* Budapest, 2001. vonatkozó fejezetei; Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *Nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében.* Szeged, 2003.; Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében.* Budapest, 1995.; Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848-1849).* 1. köt. Budapest, 1983. Az 1850-es évek nemzetiségpolitikájáról lásd Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”: kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. 1848-1860. Budapest, 2000. Az 1860-as évek nemzetiségi politikájáról: Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt.* Századvég, 13. évf. (2008) 50. sz. 51-77.; Malfér, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden”. Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums. In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Budapest, 1991. 169-180.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860-61).* Budapest, 1967.; Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt.* Budapest, 1988.; Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* Budapest, 2002.; Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848-1867).* 2. köt. Budapest, 1983.; Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918).* In Kőpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története.* 3. köt. Budapest, 1986. 1624-1669. A magyar nacionalizmusról lásd: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Budapest, 2007. A nemzetiségi kérdés történetéhez a legteljesebb dokumentumválogatást hét kötetben lásd Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában: 1867-1918.* Budapest, 1952-1999.; Schlett István: *Egyéni vagy kollektív szabadság? – a liberalizmus problémamegoldó képességének határai a nemzetiségi kérdésben.* In Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon.* 2. köt. Budapest, 2010. 534-565.; Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója 1849-1868.* Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 43-66.; Tevesz László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatainak elméleti kerete és európai kontextusa.* Sic Itur Ad Astra, 56. évf. (2006) 3-4. sz. 19-86.; Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon.* Budapest, 1977. 362-365.; *A nemzetiségi kérdés országgyűlési megítélése.* In Szabad György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Budapest, 1998. 317-338.; Gergely András: *A nemzetiségi kérdés 1848-49-ben.*

KÖZELEDÉSI KÍSÉRLETEK

ÉS NEMZETISÉGI KONGRESSZUSOK 1860-1861-BEN

A nem magyar nemzetiségi mozgalmak felé való közeledés szükségessége a közelet s a társasági élet szinte minden terén megfogalmazódott, nem csak a politikai fórumokon. Kemény G. Gábor dokumentumgyűjteménye több megemlékezést, ünnepélyt, illetve találkozót tart számon 1860-1861 folyamán a nemzetiségi és a magyar közelet szereplői között. Az egymás felé nyitás hajlandóságát sugallja az a tény például, hogy egy magyar vándor színtársulat Bukarestben is vendégszerezhetett 1860-ban,²³ ennek jegyében állította össze koncertprogramját 1860 júliusában Reményi Ede hegedűművész Kolozsváron.²⁴ A nemzetiségek megbékélésére irányuló politika a sajtóban, röpiratokban és irodalmi művekben is hangot kapott. Említhetjük Károlyi Ede „*Föderált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése*” című röpiratát, vagy Thaly Kálmán és Jozef Miloslav Hurban 1860-1861-ben írt verseit.²⁵

Mindemellett a nem magyar nemzeti mozgalmak sorra megtartották nemzetiségi gyűléseiket, ahol megfogalmazták

In Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 446-467.; Miskolczy Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. (A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig).* Aetas, 19. évf. (1998) 2-3. sz. 143-158.; Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei.* Magyar Kisebbség, 14. évf. (2009) 1-2. sz. 18.; Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése” Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850-1868). Aetas, 6. évf. (1990) 1-2. sz. 7-16.; Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon: A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez.* Budapest, 1984.

23 Kemény G. Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből: Válogatás hét évszázad írásából.* Budapest, 1962. 469-470.

24 Kemény G.: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből,* 478-483.

25 Kemény G.: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből,* 476-478. Jozef Miroslav Hurban (1817-1888) evangélikus lelkész, a dunáninneni evangélikus egyházkerület szuperintendense, szlovák író, publicista, a szlovák nemzetiségi mozgalom meghatározó alakja, a szlovák felkelés egyik vezetője 1848-ban (Pallas, 11. köt. 487-488.).

saját programjukat. A szlovák politikusok gondolkodásában az októberi diploma kiadása után megjelent a hagyományos bécsi orientáció mellett az az elképzelés, hogy Pesttel is tárgyalásokat kell folytatni. A szlovák vezetők kongresszust tartottak Turócszentmártonban 1861. június 6–7-én, ahol Memorandum formájában megfogalmazták igényeiket, és benyújtották azt a magyar országgyűlésnek. A program történelmi jogokra hivatkozva merész követeléseket tartalmazott, bár némileg mérsékeltebbeket, mint 1848-ban. A kedvezőtlen magyar fogadtatás miatt az év végén a szlovák politikusok újra Bécs felé fordultak, és 1861 decemberében már az uralkodónak nyújtották át kívánalmaikkal az ún. Bécsi Memorandumot.²⁶ Ebben egy „felső-magyarországi szláv kerület” létrehozását követelték szlovák hivatali és oktatási nyelvvél.²⁷

A szerb nemzetiségi politikusok álláspontját meghatározta az 1849-ben létrehozott, a magyarországi igazgatásból kiszakított Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszüntetése 1860. december 27-én. A szerb kongresszus Karlócán 1861. április 2-án ült össze, a Szerb Vajdaság visszaállítását követelte, ha csökkentett területtel is, amit a magyar politikusok visszautasítottak, nem fogadták el az „állam az államban” eszméjét.²⁸

A román nemzeti kongresszusra még korábban, 1861. január 13–16-a között került sor, ahol – 1848-hoz hasonlóan –

²⁶ Kiss Gy. Csaba: Hungária és vagy Szlavia. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 465–486.; Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. 4. köt. Budapest, 1937. 37–38.

²⁷ A Memorandum a kiegyezést követően megosztotta a szlovák politikai elitet. Egyik csoportjuk bírálta és túlzónak tartotta a Memorandumban foglaltakat, s hangsúlyozták, hogy Bécsből semmilyen engedményt nem várhatnak a szlovákok az osztrák–magyar kiegyezést követően. Ez a csoport az Új Iskola (vezetők: Ján Palárik, Ján Bobula), míg a Memorandum mellett kitartó a Régi Iskola nevet kapta (Jozef Miloslav Hurban). Kovač, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2011. 141–142.; 148–153.

²⁸ Rész Imre: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 501–508.

a vezető személyiségek továbbra is az ortodox és a görög katolikus egyház főpapjainak soraiból kerültek ki. Kinyilvánították, hogy az erdélyi románság önálló politikai nemzetet alkot, kifogásolták a románok alulreprezentáltságát a hivatalokban, sikraszálltak a román nyelv jogaiért. Axente Sever vezetésével a románok gyűlést tartottak Balázsfalván is 1861. május 15-én azzal a céllal, hogy elérjék, az uralkodó hívja össze nemzeti-ségi kongresszusukat. Kővár-vidéke mind a magyar országgyűléshez, mind Ferenc Józsefhez memorandumot intézett, melyben román oktatási és hivatali nyelvhasználati jogokat és a román nemzet elismerését követelték, sérelmezték, hogy az unióról 1848-ban a románok nélkül döntöttek. A magyar képviselőház éles elutasítással fogadta a memorandumot, a román küldöttek Bécsből is csak a császár ígérő szavaival távozhattak.²⁹

A horvát követelések is egyre aggasztóbb visszhangokat keltettek Magyarországon. A báni konferencia már 1860. november 26-án az uralkodóhoz terjesztette fel követeléseit. A horvát sajtóban a megegyezés lehetőségének, készségének a gondolata is helyet kapott, feltéve, ha követeléseik teljesülnek. A horvát országgyűlést két héttel későbbre hívta össze az uralkodó, mint a magyar parlamentet, s ott világosan kimondták, hogy a horvátok a magyarokkal való viszonyt a tiszta perszonálunió elve alapján kívánják rendezni a horvát önrendelkezés elismerése mellett.³⁰

Az országgyűlés a nemzetiségi követelések nyomása alatt is június 25-én tárgyalta Eötvös József báró javaslatát, mely szerint küldjenek ki egy huszonhét tagú bizottmányt egy nemzeti-ségi törvényjavaslat kidolgozására. A bizottság tagjainak mint-

²⁹ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 541–542. Ioan Axente Sever (1821–1906) a román nemzetiségi mozgalom egyik vezető alakja az 1860-as években, részt vett az 1848–1849-es erdélyi hadjáratokban, népszerű román népfelkelő.

³⁰ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 395–402.

egy fele nem magyar nemzetiségű képviselőkből állt, s azonnal elkezdte munkáját, de jelentésüket az országgyűlés már nem tárgyalhatta feloszlata miatt.³¹ Az elkészült törvényjavaslat elemzése nyomán Arató Endre kifejti, hogy az 1861-es tervezet türelmesebb és kompromisszumkésebb, mint az 1868. évi nemzetiségi törvény, viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a bizottság tárgyalásait nem a nemzetiségi követelésekre alapozta, hanem határokat szabott, amelyeken belül a nemzetiségi politikusok mozoghatnak, azzal a céllal, hogy a nemzetiségi igényeket kollektív politikai jogokra vonatkozóan háttérbe szorítsák. Ennek ellenére – szögezi le – a megegyezésre mégis 1861 lett volna a legkedvezőbb időpont.³²

Összegzésként megállapítható, hogy a nemzetiségi igények közös pontjait az egyéni és kollektív nyelvhasználati jogok, a nemzetiségi arányoknak megfelelő hivatalviselési lehetőségek biztosítása, az anyanyelvi oktatás lehetőségének követelése az oktatási rendszer felsőbb szintjein is, illetve a területi és kulturális autonómia kivívásának programja alkotta. A magyar ajánlat azonban az autonómia minden területi formáját elutasította. Annak ellenére, hogy a neoabszolutizmus válsága következtében 1861-ben volt a megegyezésre a legkomolyabb esély, nemzetiségi törvény nem született a magyar országgyűlésen, a magyar elutasító álláspont pedig egyre merevebbé vált.

31 Galántai: *Nemzet és kisebbség...*, 51–62. Péter László irányítja rá a figyelmet, hogy inkább a magyar politikai elit időhúzó taktikája miatt nem került sor a javaslat megtárgyalására, mivel az már 1861. augusztus 9-re elkészült, s az országgyűlést csak augusztus 22-én oszlatta fel az uralkodó (Péter László: *Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve*. In Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 264.).

32 Arató Endre: *A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 3. sz. 445.

NEMZETISÉGI TÖRVÉNYJAVASLATOK ÉS AZ 1868-AS NEMZETISÉGI TÖRVÉNY

Az 1860-as években a birodalmi vezető politikusokat továbbra is foglalkoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása, amit mutat az is, hogy a nemzetiségi mozgalmak támogatói az uralkodó tanácsadó testületében (Staatsrat) is felszóltak egy magyarországi nemzetiségi törvény kidolgozása érdekében, s erre – ha nem is törvényi formában – történtek kísérletek. Báró Metel Özegović 1862-ben indítványozta az Államtanácsban egy Magyarországra vonatkozó ideiglenes nemzetiségi törvény uralkodói oktrojálás útján való kibocsátását. 1864-ben pedig Adolf von Dobržanský a magyar kancellárián belül különvéleményben fejtette ki, hogy a nemzetiségek egyenjogúsítása a birodalom tradícióinak megfelelően királyi privilégiummal is (nemcsak országgyűlés által jóváhagyott törvénnyel) szabályozható lenne. Különálló megyéket javasolt a szerbeknek, románoknak, ruténeknek, szlovákoknak és németeknek kulturális autonómiával a magyar országgyűlés fennhatósága alatt. Az Államtanács a javaslatokkal kapcsolatban nem foglalt el egységes álláspontot, Anton Schmerling és az osztrák-német liberálisok is csak félszívvvel támogatták a nemzetiségi javaslatokat.

Ferenc József több kéziratában is foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, illetve kérte nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozását a magyar kancelláriától, 1862. július 27-én a császár újabb kéziratban nyilvánította ki ezen óhaját. Gróf Forgách Antal magyar kancellár utasítására kineveztek egy bizottságot, de további intézkedések nem történtek. Még kétszer, 1863. február 17-én és 1864. december 2-án adott Ferenc József utasítást nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására, de a gyakori viták ellenére nem született törvényjavaslat az 1865. évi országgyűlés összehívásáig. Csak – a magyar politikai elit által később el nem ismert – erdélyi országgyűlés tudott 1863 nyarán olyan

törvényt elfogadni, mely szabályozta a nyelvhasználati jogokat.³³ Ez az országgyűlés deklarálta a román nemzet negyedik nemzetként való elismerését s a magyar, román és német nyelv egyenjogúságát. Az oktatásban és az egyházi élet terén a fenntartók szabadon választhatták meg a használt nyelvet, az állampolgárok saját nyelvükön fordulhattak a hivatalokhoz, s a hivatalok belső ügyviteli nyelve megyei szintig szabadon választható volt. A pontos végrehajtási utasítás azonban nem készült el.³⁴

Az 1865 decemberében összeült új magyar országgyűlésen már 1866-ban megkezdődött a nemzetiségi törvény előkészítése egy országgyűlési bizottság által, a törvényjavaslat vitájára végül 1868. november 24–29. között került sor, s az uralkodó 1868. december 6-án szentesítette. A végleges törvénytöveg Deák önálló javaslatán alapult, melyet a – Ház által már többször átdolgozásra visszaküldött – bizottsági törvényjavaslat vitájának első napján terjesztett be.³⁵ A törvény deklarálta az egységes magyar politikai nemzet létét, és feltételekhez szabott, de széles körű nyelvhasználati jogokat biztosított a megyei közigazgatás szintjéig, illetve az oktatás és a bírászkodás területén a nem magyar nemzetiségű állampolgároknak, ugyanakkor az ország hivatalos nyelve a magyar maradt.³⁶ A törvénnyel leginkább a szerb és román képviselők voltak elégedetlenek, ők

33 Malfér: *Empfangen, nicht verstanden*, 169–177.; Szász Zoltán: Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1986. 1493–1502. Metel Ožegović báró (1814–1890) zágrábi születésű politikus, az illirizmus követője, a szláv érdekeket képviselte mind a pozsonyi magyar országgyűlésen, mind pedig az államtanácsban (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 7. 274.). Adolf Dobržanský (1817–1901) rutén politikus, az 1860-as években országgyűlési képviselő nemzetiségi programmal 1868-ig, publicista (Kemény: *Iratok*, 1. köt. 75.).

34 Deák: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei, 33.

35 Péter: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”, 264–269.

36 A törvény vitájáról, tartalmáról és az egy politikai nemzet fogalmának változásáról lásd például: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 124–167.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Budapest, 2007. 62–73.; Mikó Imre: *Nemzetiségi*

Alexandru Mocioni és Svetozar Miletić vezetésével kisebbségi javaslatot nyújtottak be, melyben nem szerepelt az egységes magyar nemzet eszménye, azonban tartalmazta nemzetiségként való elismerésüket és a területi autonómia megvalósítását.³⁷

A magyar politikai elit s a nem magyar nemzetiségi mozgalmak közötti szakadék mélyülését jelezte, hogy 1869 elején először a szerb, majd a román politikusok rendeztek nemzetiségi kongresszust, melyeken megalapították saját nemzeti pártjaikat. A tavasszal sorra kerülő országgyűlési képviselőválasztásokon a nemzetiségi politikusok egy része kiszorult a parlamentből, mivel passzivitást hirdettek, s deklarálták, hogy követeléseiket a sajtó útján kívánják népszerűsíteni.³⁸ Ezzel céljuk az volt, hogy ellehetetlenítsék a magyar országgyűlés munkáját, ami sikertelennek bizonyult, így az 1880-as években ismét az aktív politizálás mellett döntöttek, s keresték a magyar politikai elit elleni közös fellépés lehetőségét. Az aktív politizálás mellett elsősorban az erdélyi szászok és a ma-

jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 89–243.; Katus László: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*. Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 3. sz. 536–546.

37 Péter: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”, 265. Alexandru Mocioni (1842–1901) országgyűlési képviselő, a magyarországi románok mérsékelt irányzatának vezetője (*Pallas*, 12. köt. 715.). Svetozar Miletić (1826–1901) magyarországi szerb politikus, országgyűlési képviselő, részt vett az 1848. évi szerb mozgalmakban, 1866-ban megalapította a Zasztavát, politikai napilapját. 1870-ben és 1876-ban is elítélték, szabadulása után visszavonult a közéletből (*Pallas*, 12. köt. 666–667).

38 A Temesváron 1869. év elején összegyűlt román képviselők deklarálták, hogy a nemzetiségi kérdést kisebbségi javaslatukban kifejtett elvek alapján kívánják rendezni, tehát síkra szálltak a nemzetiségi törvény módosítása mellett, elhatározták, hogy nemzetiségi pártokat alapítanak és harcolnak a dualizmus ellen, mert annak keretében nem tartják megoldhatónak a nemzetiségi kérdést. Kimondták, hogy a nemzetiségi képviselők nem vállalhatnak kormányhivatalt. (Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 172–173.) A román nemzeti párt megalakulásáról lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 176–177. A román passzivitás kimondásáról lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 180–181. A szerb nemzeti párt programját lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 170–172.

gyarországi románok döntöttek, akik csatlakoztak valamely magyar parlamenti párt soraihoz.³⁹

Már a nemzetiségi törvény megszületése előtt sor került a magyar–horvát kiegyezés megkötésére, mely – a reformkori tradícióknak megfelelően – elismerte a horvátokat mint politikai nemzetet, akik önállóan dönthettek belügyeikről, de a törvényben meghatározták a közös ügyeket és az e közös ügyek költségeihez való hozzájárulás mértékét, a kvótát is. A horvát politikai elit mégsem lehetett elégedett, mivel a kiegyezéssel nem csupán a „tisztá” perszonálunió célkitűzése nem teljesült, de a horvát bán kinevezésének módja – az uralkodó választotta a magyar miniszterelnök javaslatára és annak ellenjegyzése mellett – a magyar politikai vezetésnek lehetőséget adott a horvát belpolitika alakítására, ráadásul a horvát bántól megvonták katonai hatáskörét.⁴⁰

NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK

A 19. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGON

A nemzetiségi törvény a közigazgatás és a bíraskodás alsóbb szintjein, az alap- és középfokú oktatás, illetve az egyházi élet területén elvben lehetőséget biztosított a magyarországi nem magyar nemzetiségűeknek az anyanyelv használatára, ám

³⁹ Toth, Adalbert: *Parteien und Reichswahlen in Ungarn, 1848–1892*. München, 1973. 62–68.

⁴⁰ Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 111–121. A 19. század második felében a horvát elégedetlenség következtében egyszer (1873) módosították a kiegyezési törvényt, de csupán a horvát képviselők száma változott a magyar képviselőházban (huszonkilencről harmincnégyre emelkedett), a főrendi házban számuk ugyanannyi (két fő) maradt. A horvát–magyar kiegyezésről lásd: Katus László: Deák Ferenc és a horvát kiegyezés. In Nagy Mariann – Vértési Lászlár (szerk.): *Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Pécs, 2008. 255–271. Az 1860–1890-es évek horvát–magyar kapcsolatáról lásd: Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. 354–381.

a gyakorlatban a törvény kevésbé érvényesült, így a nemzetiségi politikusok sérelmeinek egyike volt mindvégig a 19. század második felében, hogy a nemzetiségi törvényben foglaltakat tartsa és tartassa be a magyar kormány. Célkitűzéseik legfontosabbikává a kulturális autonómia kivívása, az egyetemi szintet is elérő anyanyelvi oktatás, a többnyelvű közigazgatás és igazságszolgáltatás kiépítése, nemzetiségi sajtótermékek szabad kiadása, egyesületek működtetése vált, melynek keretén belül ápolhatják nemzeti irodalmukat, kultúrájukat, történelmüket. Területi igényeik arra korlátozódtak, hogy a többnyelvű közigazgatás megkönnyítése érdekében a megyék határait az etnikai–nemzetiségi határokhoz igazítsák. E követelések ellen a magyar politikai elit az ország integritásának veszélyeztetése címén egyre erőteljesebben lépett fel. Elsőként – a közvélemény nyomásának is engedve – a magyar kormány bezárta a három felvidéki szlovák gimnáziumot 1874–1875-ben, majd 1875-ben a szlovákok közművelődési egyesületét, a Matica slovenskát. Az intézkedések egyre elszántabb voltát mutatja az is, hogy 1895-ben külön osztályt hoztak létre a miniszterelnökségen belül a nemzetiségi agitáció megszüntetése céljából,⁴¹ azaz a nemzetiségi mozgalmakat ellenőrző szervként, másrészt pereket indítottak a nemzetiségi mozgalmak vezetői ellen, nem ritkán koholt vádakkal.⁴²

⁴¹ Az osztály létrehozásában szerepet játszhatott az is, hogy 1895-ben Budapesten a nem magyar nemzetiségi mozgalmak (szerbek, szlovákok, románok) vezetői közös kongresszust tartottak. A magyar kormány az egyes nemzetiségi vezetők ellen folyt Memorandum-per nagy európai visszhangja miatt nem tagadhatta meg a kongresszus megtartását. 1895-ben Brüsszelben megrendezték az interparlamentáris konferenciát is, melynek célja a konfliktusok békés megoldása volt, s itt a románok újra előadták sérelmeiket. Ezt és a nemzetiségi konferenciát szinte hazaárulásnak minősítették a magyar kortársak. A nemzetiségi politikusok viszont az ellen tiltakoztak hevesen, hogy a következő interparlamentáris konferenciát 1896-ban Budapesten rendezték meg a brüsszeli döntés alapján. (Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 327–328.)

⁴² Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 327–330.

Az ellentétek és súrlódások akkor váltak gyakoribbá, amikor az 1890-es évekre a nem magyar nemzetiségi mozgalmak egyre erőteljesebben és az európai nyilvánosság előtt is agítottak vélt elnyomásuk ellen,⁴³ ami egybeesett a magyar honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából tartott millenniumi ünnepségsorozat előkészítésével; magukkal az ünnepségekkel és kiállítással 1896-ban. Az első európai szintű lezajlott nemzetiségi agitáció a román „Memorandum-per”-ként elhíresült eset (1892–1894) volt, amikor a románok 1892-ben Ferenc Józsefnek címzett memorandumukban összefoglalták sérelmeiket, történeti alapon érveltek, s utaltak a – magyar politikai elit számára elfogadhatatlan – dákoromán kontinuitásméltre is.⁴⁴ 1894-ben tizennégy román politikust ítélték el hazaárulás címén, és a magyar kormány betiltotta a Román Nemzeti Pártot. Az elítélteket azonban Ferenc József 1895-ben kegyelemben részesítette.

Másik konfliktusforrásként tekinthetünk az évtizedben született törvényekre, melyek a nemzetiségi törvényben deklarált jogokat sértettek. A leghevesebb vitákat a kisdedővökről szóló 1891. évi 15. tc. váltotta ki, mely arra kötelezte a magyarul nem tudó gyermekeket, hogy az óvodában – ahová e törvény rendelkezése szerint kötelezővé vált járni 3–6 éves kor között – tanuljanak magyarul, s az óvodákban dolgozóknak is tudniuk kellett vagy meg kellett tanulniuk az ország hivatalos nyelvét. Heves indulatokat szított továbbá az 1898. évi 4. tc. A helynevekről, mely ugyan csupán azt rendelte el, hogy egy településnek csak egy hivatalos neve lehet, de ennek a névnek az ország hivatalos nyelvén kellett szerepelnie, így a nem ma-

⁴³ Hozzá kell tennünk, hogy az 1883-as horvát–magyar kiegyezési válságot követően az 1890-es években is számos magyarellenes horvát megmozdulásról (például: zászlóégetések) tudunk. Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, 415.

⁴⁴ Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 824–848.

gyarok lakta vagy a vegyes lakosságú vidékeken is magyarul kellett a helyneveket feltüntetni.⁴⁵

A 19. század végén már egyre erőteljesebbek a magyarosítási törekvések, emellett e korszak a zsidóság önkéntes és tömeges asszimilációjának, de az újra meg újra felbukkanó antiszemitizmusnak az időszaka is, s a millenniumi ünnepségek következtében a magyar kultúra és történelem igen gyakori reprezentálása, a magyar nacionalizmus felerősödése is jellemezte a periódust, amire elutasítóan reagáltak a nem magyar nemzeti mozgalmak. A román, szlovák és szerb nemzetiségi vezetők a millenáris kiállítás megnyitása előtt az ünnepségek ellen a következő indokokkal tiltakoztak:

„...mi [...] románok, szerbek és szlovákok [...] nemcsak egy évezred óta, hanem jóval régebben [...] és teljes mértékben megőriztük nemzeti létünket, [...] és így egyúttal kinyilatkoztatjuk, hogy ezen a kifejezetten magyar nemzeti, bennünket sokban sértő ünnepségeken semmilyen részt nem vehetünk. [...] Tiltakozunk, [...] hogy olyan ünnepség készül, amely bennünket mint legyőzött és leigázott nemzeteket mutat be.”⁴⁶

A nemzetiségi és magyar politikusok nyilatkozatai, a sajtóperek, zászlóégetések, a Felvidéken és Erdélyben működő, magyar kultúrát terjeszteni kívánó szervezetek tevékenysége egyfelől, az erre adott magyar politikusi válaszok másfelől nehezítették a 19. század végén a nem magyarok és magyarok együttélését. Mindemellett természetesen a Monarchia másik felének nemzetiségpolitikai konfliktusai is hatottak.

⁴⁵ A törvények szövegét lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 809–812.; Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 658–660.

⁴⁶ Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 475.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MEGOLDÁSÁNAK JAVASLATAI A MONARCHIA NYUGATI TERÜLETEIN ÉS GALÍCIÁBAN

A Birodalom nyugati tartományaiban élő csehek és szlovének, illetve Galíciában a lengyelek és a rutének is – a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmakhoz hasonlóan – először 1848-ban fogalmazták meg követeléseiket. A csehek és a szlovének a cseh, illetve szlovén nyelv német nyelvvé való egyenjogúságának elismerését követelték, mint ahogy a szlovének és csehek lakta területek külön koronatarománynyá való szervezését is. A rutének hűséget esküdtek a császárnak, miután Franz von Pillersdorf báró belügyminiszter elismerte követeléseik jogosságát 1848 tavaszán. E kívánalmak területi igényeket nem tartalmaztak, arra irányultak, hogy az iskolákban vezessék be a nyelvüket, a törvényeket, rendeleteket adják ki az ő anyanyelvükön is, s a rutén területekre érkező hivatalnokok tudjanak ruténül. A lengyelek is hasonló követeléseket hoztak nyilvánosságra – nyelvhasználati jogok az oktatás és a hivatalokkal való kommunikáció során –, kiegészítve azzal az igénnyel, hogy el kívánják hárítani a szabad nemzeti fejlődésük előtt álló akadályokat.⁴⁷ Ezt követően 1852-ben Galíciára, majd 1853-ban Horvátországra vonatkozóan szabályozták a hivatali nyelvhasználatot oly módon, hogy a belső ügykezelés nyelve a német volt, míg az ügyfelekkel való kommunikációban teret engedtek a beszélt nyelveknek is.⁴⁸

Az októberi diploma kibocsátása a birodalom nyugati tartományaiban is lényeges változásokat eredményezett. A diplomához csatolt uralkodói irat szerint Galíciában a lengyel a belső ügykezelés nyelvévé is vált, mind Galíciában, mind

⁴⁷ Niederhauser Emil: 1848. *Sturm im Habsburgerreich*. Wien, 1990. 58–61.; 66–68.; 82–85.

⁴⁸ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 19–20.

pedig Bukovinában engedélyezték a cirill betűs írásmód használatát, melyet a korábbiakban rendre tiltottak. Bukovinában, mely tartomány nyelvhasználatáról a korábbi időszakban nem született szabályozás, 1860 ősztől az igazgatás minden ágában használhatóvá vált a rutén és a román nyelv.⁴⁹

Csehországban Anton von Schmerling 1862-es rendelkezése alapján a belső ügykezelés nyelve a közigazgatásban a német maradt, a külső érintkezésben viszont lehetett használni a cseh nyelvet is. A csehországi alsó- és középfokú oktatás nyelvéről 1864-ben született rendelet, de az uralkodó – a csehországi németek heves tiltakozása ellenére – ezt csak 1866-ban írta alá. Az oktatás ezen szintjein a két országos nyelv, a cseh és a német egyenjogúvá vált. 1867 februárjától pedig az országos törvényeket is mindkét nyelven ki kellett adni, s mindkét nyelvű szöveget autentikus érvényűnek tekintették. Hasonlóképpen Galíciában ruténül és lengyelül hirdették ki a törvényeket 1866 nyaratól, de itt a lengyel számított az autentikus szövegváltozatnak.⁵⁰

A galíciai lengyel arisztokrácia magatartásában – az 1863-as oroszországi lengyel felkelés leverését követően – megfigyelhetjük a Bécshez való közeledés gondolatát, melynek alapját egyrészt az Oroszországgal való szembenállás képezte, másrészt ezúton megvalósíthatónak látták céljukat, a hivatalok és az oktatás polonizációját Galíciában.⁵¹ E felismerés következtében a lengyelek hajlandók voltak elküldeni képviselőiket a Reichsratba a poroszokkal szembeni vesztes königráti csatát követő vészterhes időkben 1866-ban, s Ladislaus Rieger indítványára a csehek is inkább a választások megszervezése mellett döntöttek. A konzervatív-fő-

⁴⁹ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 30–31.

⁵⁰ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 32.

⁵¹ Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája, 1867–1914*. Budapest, 2007. 135.

deralista beállítottságú cseh politikusoknak viszont gyorsan tapasztalniuk kellett politikájuk kudarcát, így Rieger és a cseh politikai elit a februári pátens szellemében összehívott Reichsrat ellen passzivitást hirdetett, míg Prága utcáin a tüntetők játszották a főszerepet. Az osztrák–magyar kiegyezést követően a csehek és a lengyelek politikai céljává hasonló államjogi kompromisszum kivívása vált.⁵² A szlovének követelése az 1848-ban megfogalmazott kívánalmakhoz képest nem változtak az 1860-as években sem, a legfontosabb elemek a szlovén nyelv egyenlővé tétele a némettel, illetve a szlovén lakosságú területek egy közigazgatási egységgé való rendezése maradtak.⁵³

A Monarchia nyugati területein a nemzetiségi kérdés a 19. század második felében elsősorban nem a területi vagy kulturális autonómia követeléseként realizálódott, hanem a nyelvhasználati jogokat biztosító paragrafusok és rendeletek körüli vitaként, így ezek bemutatásával itt végigkövethetjük az időszak nemzetiségi konfliktusait. Az osztrák–magyar kiegyezést követően 1867 decemberében született meg az ún. Decemberi Alkotmány, mely rögzítette a tartományi szervek törvényhozó és végrehajtó jogait, s a 19. cikkely kimondta a nemzeti egyenjogúság elvét.⁵⁴ A 19. cikkely három bekezdésből áll, s ezek a dualizmus korának legtöbbet interpretált és legtöbbet vitatott mondatai voltak, aminek egyik oka abban keresendő, hogy a cikkely végrehajtásáról – nem véletlenül – nem született rész-

letes útmutató, ami teret adott az eltérő értelmezéseknek, és utat nyitott a tartományi különbségek érvényesülése előtt.⁵⁵

A cikkely első bekezdése megismétli az 1848 óta ismert fordulatot a „népfajok” egyenlőségéről és jogukat nyelvük és nemzetiségük ápolására. A második egyenlőnek nyilvánítja a nyelveket a hivatalokban, az iskolákban és a nyilvánosság előtt, míg a harmadik inkább korlátozó jellegű: tiltja, hogy azokban a tartományokban, ahol több népfaj él, bármelyiknek meg kelljen az iskolában tanulnia egy második nyelvet. Ez elsősorban a csehországi német képviselők kívánságára került bele a törvény szövegébe, mivel ők tartottak attól, hogy olyan iskolarendszer jöhet létre, melynek keretei között meg kellene tanulniuk csehül.⁵⁶ A nem német nemzetiségi képviselők heves kritikája ellenére sem született a dualizmus korában a Birodalom nyugati felében nemzetiségi törvény,⁵⁷ de számos, szinte áttekinthetetlen rendeletet, szabályozást és tartományonként eltérő nyelvhasználati gyakorlatot ismertet Gerald Stourzh elemző tanulmányában akár a tartományi parlamentek, bíróságok vagy a közigazgatási hivatalok tekintetében.⁵⁸

Galícia lakosságának 45%-át tették ki lengyelek, 41%-át rutének,⁵⁹ a nyelvi és nemzeti egyen jogúsításért eredményesebben a politikai tradíciókkal rendelkező lengyel nemesség küzdött. A lengyelek az 1868-as demonstrációkat követően 1869-ben újabb engedményeket kaptak, s a leMBERGI egyetemen az oktatás nyelve a lengyel lett 1870-től.⁶⁰ E nyelvhasználati jogok-

52 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976. 172.; 199–201.; Zachar József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Budapest, 1981. 82–85.

53 Pleterski, Janko: *Die Slowenen*. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 806–808.

54 A Reichsrat és a tartományok jogairól és a szabályozás ellentmondásosságáról lásd: Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Wien, 1911. 393–397, 409–412.

55 Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungssprinzip 1848–1918*. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 1013–1020.

56 Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme*, 1014–1015.

57 Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme*, 1042.

58 Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme*, 1055–1125.

59 Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 540.

60 Davies: *Lengyelország története*, 544. Az 1868-as igazságügy-miniszteri rendeletben szerepelt, hogy a lengyel vagy a rutén a bírósági tárgyalások és a jegyzőkönyvek nyelve. Az 1869. június 5-én kelt rendelet értelmében a lengyel lett

kal a lengyelek nem voltak megelégedve, mivel Magyarország státuszához hasonló pozíciót kívántak kivívni Galícia számára – lengyel vezetéssel.⁶¹ Annak ellenére, hogy ezt nem sikerült elérniük, dominanciájuk a tartomány politikai életében döntő maradt. A tartományi kormányzatban, a tartománygyűlésben elenyésző számú rutén vett részt, akik szinte kizárólag a parasztok közül kerültek ki, s Galíciát Bécsben a Reichsratban is lengyelek képviselték.⁶²

A csehek a Monarchia Lajtán túli területeinek második legnépesebb nemzetét adták, s 1871-ig, Karl Sigmund von Hohenwart bécsi kormányának bukásáig a birodalom föderális alapokon való átalakítását tűzték ki célul, illetve a galíciai lengyelekéhez hasonló nyelvi egyenjogúsítás elérését Cseh- és Morvaországban.⁶³ Csehországban a lakosság 63%-át tették ki a csehek, míg Morvaországban több mint 70%-át, a cseh koronatarományokban egy tömbben még németek éltek.⁶⁴ Az

a legtöbb területen a német helyett a belső ügyvitel nyelve, az ügyfelekkel való kommunikáció esetében viszont hatályosak maradtak a korábbi rendelkezések. Fischel, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn, 1901. 154–155.; 163–164.; 167–168. Az 1859–1860-as rendeletek szerint Galícia tizenkét keleti körzetében lengyelül, ruténül és németül, míg a négy nyugatiban lengyelül és németül lehetett a hivatalokhoz fordulni. Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien–Leipzig, 1934. 107.

⁶¹ Követeléseikről lásd a galíciai rezolúciót, mely Franciszek Smolka (1810–1899) lengyel képviselő nevéhez fűződik (1868. szeptember 24.), és kommentárját: Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 102–104.

⁶² Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 712–714.

⁶³ Hohenwartot megelőzően és őt követően is Eduard Taaffe gróf volt Ausztria miniszterelnöke 1868–1870, illetve 1879–1893 között. Az ő fő célja is a nemzetiségi megbékélés, az osztrák–német–cseh kiegyezés megkötése volt, de eredménytelen maradt ez irányú tevékenysége.

⁶⁴ Kofalka, Jiří – Crampton, R. J.: Die Tschechen. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 494. A Bécsben élő csehek száma következőképpen változott: 1880: 25 186 fő (Bécs lakosságának 3,5%-a), 1890: 63 834 fő (4,7%), 1900: 102 974 fő (6,2%), 1910: 98 461 fő (4,9%). (Brousek, Karl M.: *Wien und seine Tschechen*. München, 1980. 23.) Asszimilációjukkal kapcsolatban a szakirodalomban kétféle álláspont olvasható. Egyik szerint a Bécsbe bevándorolt csehek mobilitási vágyuk és szegénységük folytán gyorsan asszimilálódtak. Co-

1890-es évek elejei sikertelen megegyezési kísérletek után 1897-ben úgy tűnt, fordulóponthoz érkezett a nyelvi egyenjogúsítás kérdése. Az ausztriai miniszterelnöki széket egy évvel korábban foglalta el a galíciai lengyel származású Kazimierz Felix von Badeni gróf, aki 1897. április 5-én hirdette ki nyelvrendeleteit (*Sprachenverordnungen*). Ezek szerint Cseh- és Morvaországban az 1901. július 1-je után alkalmazandó hivatalnokoknak mind csehül, mind németül tudniuk kell, s ezt igazolni voltak kötelesek, de már a rendeletek kihirdetését követően is előnyben kellett részesíteni azokat, akik mindkét nyelven beszéltek. Kötelezővé vált a hivatalokban az ügyeket azon a nyelven intézni, amelyen az azt kezdeményező személy beszélt, vagy pedig amelyet beszélt nyelvként (*Umgangssprache*) megjelölt, a beadványokat, jegyzőkönyveket és azok magyarázatait pedig mindkét nyelven vezetni kellett.⁶⁵ A Csehország nyugati részében egy tömbben élő osztrák–németek heves tiltakozása miatt azonban Badeni lemondott, s az őt követő miniszterelnök, báró Paul Gautsch von Frankenthurn 1898. február 24-én módosította a nyelvrendeleteket. E szerint az a nyelv lett a hivatalos ügyintézés nyelve, melyet az ott élők beszélt nyelvként használtak, s a beadványokat, jegyzőkönyveket – a vegyes la-

hen, Gary B.: The social structure of Prague, Vienna, and Budapest in the late nineteenth century. In Ránki György – Pók Attila (eds.): *Hungary and European civilisation*. Budapest, 1989. 193. A másik vélemény szerint a csehek megőrizték nemzetiségüket, sőt nemzeti intézményeket hoztak létre. Horel, Catherine: *Multi- és plurikulturalizmus városi közegben. Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban 1867–1914*. Aetas, 25. évf. (2010) 2. sz. 194. Az élcsepok írásainak és rajzainak szemlélete – műfajukból eredően inkább konfliktusokon élcelődnek – arra enged következtetni, hogy a csehek kevésbé gyorsan asszimilálódtak, kialakították helyi, cseh nyelvű intézményeiket.

⁶⁵ A rendeletek szövegét lásd: Fischel: *Das österreichische Sprachenrecht*, 214–218. A 19. század utolsó negyedére a cseh politikai elit is két táborra szakadt: a konzervatívabb Ó-cseh Párt vezetője František Ladislav Rieger (1818–1903) volt, aki az 1870-es évek végéig Ausztria föderatív átalakításán fáradozott, s pártja Ausztria viszonyaival elégedett volt. A fiatalabb politikugeneráció (Ifjú-cseh Párt) viszont csak a teljes nyelvi egyenjogúsággal és a perszonálunióval értett egyet (hangadó politikusa például: Tomáš Masaryk).

kosságú területek kivételével – nem kellett két nyelven vezetni. Eltörölte a hivatalnokok nyelvismeretére vonatkozó előírásokat.⁶⁶ Csak a vegyes lakosságú vidékeken ismerte el a cseh és a német nyelv egyenjogúságát, de ez sem enyhítette az osztrák-németek ellenszenvét. A következő miniszterelnök, Franz Thun-Hohenstein gróf nem tudott megoldást találni a konfliktusra,⁶⁷ míg utóda, Manfred von Clary-Aldringen 1899. október 14-én teljes egészében visszavonta a nyelvrendeleteket, ami a csehek tüntetéseit eredményezte.⁶⁸ Az osztrák-német-cseh kiegyezés így az 1890-es években nem jött létre, s a Monarchia Lajtán túli területein a birodalmi parlament munkáját ellehetetlenítő obstrukció miatt életbe lépett a Decemberi Alkotmány 14.§-a,⁶⁹ mely a miniszterek rendeleti úton való eljárását tette lehetővé.

A szlovének követelései az 1890-es évekre sem változtak alapjaiban, de kiegészültek a középfokú oktatási intézményekre vonatkozó elemekkel, s nagy port kavart az 1890-es évek derekán a szlovén tannyelv bevezetésének kívánalma a cilli-i algimnáziumban.⁷⁰ A ruténeknél – Badeni konzervatív politikájának következményeként, mely a ruténeknek semmilyen nyelvhasználati jogot nem kívánt Galíciában biztosítani – hasonló folyamat játszódott le, mint a cseheknel. Kialakult – az ifjúcsehekhez hasonlóan – az újrutén mozgalom, mely már

66 Fischel: *Das österreichische Sprachenrecht*, 220–223.

67 Thun nyelvrendelet-tervezetét szó szerint nem ismerjük. Javaslatáról annyit tudunk, hogy Cseh- és Morvaországot nyolc nyelvi zónára kívánta osztani, melyekben a hivatali nyelvet az ott élők nyelve alapján határozta volna meg, de az osztrák-németek számára ez nem volt elfogadható, mert csak az egynyelvű területeken nem kellett volna mind a cseh, mind pedig német nyelvet használni a belső ügyvitelben is. Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 198.

68 Gumplowicz, Ludwig: *Das Österreichische Staatsrecht*. Wien, 1907. 81–82.

69 Szövegét és értelmezését lásd: Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. 399.; 419–422.

70 Pleterski: *Die Slowenen*, 821.

egyre kevésbé kereste a megegyezés lehetőségét Ausztriával a 19. század utolsó éveiben.⁷¹

A ZSIDÓK HELYZETE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az eddig tárgyalt nemzetiségi csoportokkal ellentétben a zsidóság a Monarchiában nem élt egységes tömbökben. A zsidókat sújtó törvénybeli hátrányos különbségtételeket csak a 19. század második felében, az 1867-ben bekövetkezett zsidó emancipációval orvosolta részben a magyar és az osztrák-német politika. A zsidók ellen táplált ellenszenv középpontjában – a hagyományos vallási aspektus mellett – pénzügyi üzleteik álltak, melyek hátterében az emancipáció előtti jogi korlátozások húzódtak meg. A zsidók földet nem vásárolhattak, illetve az úrbéres föld használata tilos volt a számukra, az ipar és a kereskedelem terén is korlátozásokba ütköztek, ami arra kényszerítette őket, hogy pénzügyi tranzakciókkal, manipulációkkal foglalkozzanak, illetve a földesúri regálékát bérelték és gyűjtőkereskedelmet folytattak tollal, gyapjúval, gabonával, nyersbőrrel.

A zsidók polgári jogegyenlősítése az ipar és a földvásárlás területén 1849 után is megoldatlan maradt, mert annak elenére, hogy a magyar országgyűlés 1849 júliusában rendelkezett a zsidó állampolgárok emancipációjáról, a neoabszolutizmus időszakában továbbra is megkülönböztető intézkedésekkel sújtották őket.⁷² A zsidóság politikai és polgári jog-

71 Tefner: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája*, 370.

72 A magyarországi zsidóság történetéről lásd: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.; Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939: die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988.

egyenlősítése 1859-ben vette kezdetét, amikor Ferenc József engedélyezte a zsidók számára a keresztény cselédek és inasok tartását, illetve a szabad iparűzést, eltörölte a zsidó házasságok engedélyhez kötését. 1860-ban is több császári rendelet született a zsidókkal kapcsolatban: a zsidók tanúzási képességét korlátozó intézkedéseket megszüntették, foglalkozásbeli korlátozásokat oldottak fel (gyógyszerészet, malomipar, italmérés, szeszegetés), beköltözhettek a bányavárosokba is, és visszaállították birtokkéességüket. A magyarországi zsidók többsége támogatta a magyar nemzeti mozgalmat és elutasította a jogokat sértő októberi diplomát és a februári pátenst, de szorgalmazták egyenlősítésük mielőbbi törvényes rendezését s befogadásukat a magyar társadalomba. Az 1860. évi országgyűlési képviselőválasztások az 1848. évi választási törvény alapján zajlottak, így a zsidók nem választhattak, és nem voltak választhatók, de az 1860–1861. évi országgyűlés fontos feladatának tartotta Magyarországon a zsidók emancipációját. A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény kidolgozására Lónyay Menyhért vezetésével létrehozta egy bizottságot, de az elkészült törvényjavaslat megvitatására már nem kerülhetett sor az országgyűlés feloszlata miatt.⁷³ A bizottság javaslata két részből tevődött össze: az első része az ország minden hitfelekezetére vonatkozóan leszögezte, hogy azok vallási és politikai-polgári szempontból egyenlők, míg a második korlátozásokat foglalt magában a zsidókkal kapcsolatban. E szerint szigorú honosítási törvénnyel meg kell akadályozni a galíciai zsidók beáramlását, s törvénybe kell iktatni, hogy a zsidók – letelepedésük után – legalább 20–25 évig ne vásárolhassanak földet.⁷⁴

⁷³ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 58–60.; Miskolczy Ambrus: *A zsidó emancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, 1999.

⁷⁴ Varga János: *Határozatiak és feliratiak 1861-ben. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz)*. Levéltári Közlemények, 54. évf. (1983) 1–2. sz. 199.

A zsidók polgári és politikai egyenjogúsítása Magyarországon az 1867. évi 17. törvénycikkkel megtörtént, mely minden politikai és jogi különbségtételt tiltott, a korábbiakat eltörölte, de az izraeliták vallási egyenjogúsítása, vallásuk bevett vallássá nyilvánítása nem szerepelt benne. Ezt a hiányosságát a magyar törvényhozás – heves vitákat követően – csak 1895-ben pótolta, míg a bécsi kormányzat az 1867-es alkotmányban a törvény előtti egyenjogúsításról és a lelkiismereti és vallásszabadságról is határozott.⁷⁵

A 19. század utolsó harmadában a zsidóság szerepe felértékelődött a modernizációban, illetve a modern kapitalista pénzpiac és bankrendszer kialakításában a Monarchia mindkét államjogi egységében, ami egyesek látványos gazdagodásával és társadalmi felemelkedésével – például nemesítéssel – járt együtt. Sikerük nemcsak az izraeliták keleti bevándorlását serkentette – melyet az oroszországi és romániai zsidóüldözések⁷⁶ is motiváltak –, hanem ellenséges reakciókat is kiváltott, ami a politikai antiszemitizmusban csúcsonyosodott ki.⁷⁷ Létszámuk a Birodalom nagyvárosaiban, a leglátványosabban azonban Budapesten és Bécsben ugrásszerűen megnőtt, s e városokban a kultúra és a szórakoztatás területén is felülreprezentáltakká váltak.⁷⁸ Az emancipációs törvények ellenére a zsidóságnak küzdenie kellett a társadalmi pozícióikat féltő, illetve antikapitalista társadalmi rétegek ellenszenvével, melynek magyar-

⁷⁵ Cseh- és Morvaországban is 1867-től, míg Galíciában a szejm 1868-as ratifikálásától léptek érvénybe az alkotmány zsidókra is vonatkozó cikkelyei (Manekin, Rachel: *From Emancipation through the End of Empire (1867–1918)*. <http://www.yivoencyclopedia.org> – letöltve: 2013. december 29.).

⁷⁶ Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. Budapest, 1996. 28–29.; Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Budapest, 1976. 34–35.

⁷⁷ A galíciai zsidók, illetve az ortodoxok és neológok arányára mutat rá: Kecskeméti Károly: *Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (vázlat)*. Aetas, 21. évf. (2006) 1. sz. 120–132.

⁷⁸ Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität*. Wien, 1988. 24. Bécs lakosságának 8,8%-a volt izraelita 1900-ban.

országi csúcspontja az 1882–1883-ban lezajlott tiszaezlári vérvádper volt.⁷⁹ Az eszlári per és a terjedő antiszemitizmus nemcsak az Országos Antiszemita Pártot hívta életre (1883. október 6.), hanem az Egyenlőség című zsidó lapot is, melynek szerzői harciasan támadták az antiszemitákat, s a későbbiekben is a társadalmi befogadást szorgalmazták.⁸⁰

A magyarországi antiszemita mozgalmak támogatói a politikai ellenzéket támogató területekről kerültek ki, társadalmi bázisukat leginkább a földjét veszített dzsentri réteg tagjai alkották, akik a modern értelmiségi pályákon is szembesültek az egyre erőteljesebb zsidó konkurenciával, illetve a kisiparosok, kiskereskedők, akik megélhetését veszélyeztette a gyáripar és a nagykereskedelem. Az antiszemita eszmék terjesztésében – a szekularizációval párhuzamosan – az egyre inkább teret vesztő alsópapság és az egyházi értelmiség is részt vett.⁸¹ A választási küzdelmek a magyarországi antiszemiták számára nem hozták meg a várt sikert (1884, 1887), a párttól az értelmiség egyre inkább elfordult, s 1892-ben már nem is szerepelt a választásokon. Később nagyobb sikerrel a Katolikus Néppárt vált az antiszemita eszmék hirdetőjévé.⁸²

Bécs zsidó lakosságának növekedését az 1850–1860-as években nem csupán a galíciai–bukovinai izraeliták bevándorlása hozta magával, hanem a Birodalom más területeiről is érkeztek zsidók a fővárosba. Elsősorban Pozsonyból, az ortodox zsidóság központjából vándoroltak ide, illetve a csehek zsidóelle-

nességét érzékelve a cseh korona országaiból.⁸³ Annak következtében, hogy nagy számban telepedtek le Bécsben a migráns zsidók, egyre több – jól szervezett – kulturális és társadalmi egyület hoztak létre, melyek többsége kiadott sajtótermékeket. A bevándorló izraeliták jelentős hányada a bécsi tőzsdén találta meg számításait, s úgy tűnhetett az 1860-as évek végén, hogy a kortársak egy „új nagy zsidó siker”-történetnek lehetnek tanúi.⁸⁴ Az 1873-as tőzsdekrachot követően a siker reménye szertefoszlott, felütötte a fejét az antiszemitizmus, és a bécsi zsidóság tagjai is eltérő utakat kerestek megingott helyzetük megoldására. Victor Adler elfordult a gazdasági ügyletektől, s a „fekete péntek” sokkjától áthatottan minden ausztriai dolgozó számára megalapította a Szociáldemokrata Munkáspártot (Sozialdemokratische Arbeiterpartei). Dr. Josef Bloch rabbi viszont egy zsidó neoliberális reformot tűzött ki célul, s küzdött az antiszemitizmus és az asszimiláció ellen. A fiatalabb generáció tagjai pedig megfogalmazták a zsidó nacionalizmus alapelveit.⁸⁵

A politikai antiszemitizmus tehát – a korabeli európai folyamatokhoz hasonlóan – a Monarchia mindkét államjogi egységében felbukkant, míg Budapesten az Országos Antiszemita Párt rövid életű volt, addig egy évtizeddel később Bécs-

⁷⁹ Vizsgált időszakunkban nem az eszlári per volt az egyetlen vérvádper, a polnai zsidókat is rituális gyilkossággal vádolták 1899 szeptemberében. Európai rituális gyilkosságvádokról lásd: Buttaroni, Susanna – Musial, Stanislaw (Hrsg.): *Ritualmord: Legenden in der europäischen Geschichte*. Wien, 2003.

⁸⁰ Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011.; Prepuk Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában*. Budapesti Negyed, 60. évf. (2008) Nyár 187–224.

⁸¹ Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 47–51.; Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn*, 83–85.

⁸² Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 191–223.

⁸³ McCagg Jr., William O.: *The History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Indiana, 1992. 146–147. A csehek zsidóellenességét magyarázhatja, hogy a 19. század első felében lezajlott iparosodásban és modernizációban nagymértékben vettek részt zsidók. Amikor a csehek kitűzték célul a cseh nemzeti programot, egyben igényt tartottak nem zsidó, hanem cseh kézben lévő bankokra is. A zsidók a cseh koronatarományokban germanizálódtak, német nyelvű iskolákat tartottak fenn, így nem számíthattak cseh szimpátiára. Az 1870-es évek válságát követően mégis felbukkantak cseh–zsidó kulturális és politikai mozgalmak – főként vidéken, ahol a zsidók egy része tudott csehül, de ezek az 1890-es évek nyelvrendeletekkel kapcsolatos vitái miatt teljesen háttérbe szorultak. McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 177–178.

⁸⁴ McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 156.

⁸⁵ McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 156–157.

ben a főpolgármesteri székbe is osztrák-német antiszemita képviselő, Karl Lueger (Christlichsoziale Partei) ülhetett.

A CIGÁNYSÁG A 19. SZÁZADBAN

A Monarchia területén ugyancsak szétszórta a cigányság, melynek egy része a 19. század közepére már a letelepedett életformát választotta. Körükben tipikus szakma volt a zenész, a tégl- és vályogvető, illetve a kovács, s általában annak a falunak a vallását követték, ahová letelepedtek. Másik részük még nomadizáló életformát folytatott balkáni társaikhoz hasonlóan, sátrakban éltek vagy vándoroltak, a társadalmon kívüli viszonyok és a felekezeten kívüliség volt rájuk jellemző.⁸⁶ Gazdaságilag, társadalmilag elmaradottabb körülmények között éltek, főleg a vándorló cigányokat a szegénység is sújtotta. A cigánykérdés megoldási szándékát mutatják Magyarországon a cigányösszeírások (1873: 214 000 fő, 1893: 274 940 fő), illetve a letelepedést szorgalmazó adminisztratív intézkedések (például 1879-ben az országgyűlés kihágásnak minősítette a csavargást).⁸⁷ Mindemellett a cigányságról szóló munkák kiemelik, hogy a cigányok megjelentek a 19. századi magyar történelmi eseményekben, a szabadságharcban például mintegy 6000 cigány zenész vett részt különböző seregek kíséretében.⁸⁸

Ausztriában nagyobb számban élő cigányságról nem tudunk a 19. században,⁸⁹ a levéltári dokumentumok alapján

⁸⁶ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 59–60.

⁸⁷ A cigányösszeírások adatait lásd: *A Magyarországhban 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, 1895. című kötetben.

⁸⁸ A cigányság történetéről általánosságban lásd: Hegedűs Sándor: *Cigány kronológia*. Piliscsaba, 2000.; Rostás-Farkas György – Karsai Ervin: *A cigányok története*. Budapest, 1992.; Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története: történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest, 2009.; Száraz Miklós György: *Cigányok – Európa indiánjai*. Budapest, 2007.

⁸⁹ 1887-es adatok alapján: Felső-Ausztria 46 fő, Alsó-Ausztria 148 fő, Stájerország 159 fő, Karintia 99 fő, Salzburg 2 fő, Tirol és Vorarlberg 32 fő. Freund, Florian:

a cigányság problémaköre nem foglalkoztatta az osztrák-német tartományok hivatalait és lakosságát egészen az 1870-es évekig. Ezt követően viszont számos javaslatot ismerünk, melyek a cigánykérdést igyekeztek megoldani, elsősorban a Magyarországra irányból Ausztriába vándorló – főként zenész – cigányok által okozott károk és lakossági bejelentések miatt. A korszak cigányellenes retorikája erősödött a 19. század utolsó évtizedére, az időszak cigánypolitikája szorosan összefügg annak szegénységpolitikájával. A hontalan cigányok testesítették meg a kortársak szemében a munkakerülő, a lusta, haszontalan személyeket, akiket a társadalom – szó szerint is – igyekezett kiszorítani. Ezt tükrözte az a belügyminiszteri rendelet (1888. szeptember 14.),⁹⁰ mely utasítást adott a cigányok kiutasítására (ez elsősorban a Magyarországra való viszáztasítást jelentette), amennyiben nem rendelkeztek ausztriai lakhellyel. Meglepőnek tűnhet kis számuk folytán, hogy a cigányság nagymértékben foglalkoztatta az osztrák-német politikai vezetőket, de ők voltak azok, akik a modern polgári társadalomban a „rendetlenséget” és a kriminalitást szimbolizálták a kortársak számára.⁹¹

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy mindkét évtized lényeges volt az együttélés szempontjából Magyarországon és a Birodalom többi tartományában is. Az 1860-as években a közeledési kísérletek és az útkeresés dominált, míg az 1890-es éveket inkább az ellentétek fokozódása jellemezte. A következőkben azt vizsgáljuk, ez a változás miként hatott az egymásról alkotott képre. Mindez előtt vegyük még szemügyre az elemzési módszereket és szempontokat!

Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen die Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert. Linz, 2010. 57.

⁹⁰ Tartományi szintű rendeletek sora született az 1870-es évektől a vándorcigányok ellen. Freund: *Oberösterreich und die Zigeuner*, 41–52.

⁹¹ Freund: *Oberösterreich und die Zigeuner*, 80–84.

VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS SZEMPONTOK

*„Igen, hogy min nevet, vagy mit gúnyol ki egy nemzet,
élcslapjaiban: az épen olyan fontos, mint az, hogy min sír,
vagy min lelkesül.”⁹²*

Az élcslapi szövegeket és rajzokat – hogy „min nevet, vagy mit gúnyol ki” egy-egy kép vagy szöveg a nemzetiségi kérdés tekintetében – a történeti összehasonlítás módszerével vizsgáljuk, melynek gyökerei még a 20. század első felének történeti törekvéseihez nyúlnak vissza (Marc Bloch, Henri Pirenne és Otto Hintze). A 20. század második felében sem csökkent Nyugat-Európában az érdeklődés az összehasonlítás iránt, s az elemzés során használt definíció is ekkor született, melyet Hartmut Kaelble nyomán idézünk: „A történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítását vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja.”⁹³ Az összehasonlítás célja tehát

⁹² [Baráth Ferenc]: *A magyar élcslapokról*. Budapesti Szemle, 4. köt. (1874) 8. sz. 396. A cikket „z. j.” kézjeggyel látta el, melyhez Szinnyi alapján Baráth Ferenc református pap és tanár társítható, aki nem csak a Budapesti Szemlében, de – csak a fontosabbakat említve – a Vasárnapi Ujságban, a Néptanítók Lapjában, a Fővárosi Lapokban is publikált. (Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1914. I. köt. 562–563.)

⁹³ Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt – New York, 1999. 12. Az összehasonlító módszerről lásd még: Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt – New York, 1996.

egyrészt az, hogy a közös vonásokat és különbségeket feltárja és magyarázza, másrészt a tipizálás, az azonos folyamatok esetében az eltérő, illetve hasonló belső logikával foglalkozik különböző társadalmakban.

A definíció további szűkítése szükséges azonban, hogy láthassuk, melyek a korlátai az összehasonlító módszernek, s mit is nevezhetünk ténylegesen történeti összehasonlításnak. Először a történelmi időszakok tekintetében kell jobban behatárolni, hogy melyek a történeti összehasonlítás kritériumai, amit legegyszerűbben úgy érhetünk el, ha megnézzük, mit nem tehetünk, ha összehasonlítunk. Nem választhatunk elemzésünk tárgyául azonos társadalmakat különböző időszakokban, mivel ezek vizsgálata nem klasszikus összehasonlító elemzés, mint ahogy az egy társadalmon belüli generációk összevetése sem tipikus kérdésfeltevése a módszernek, mert mindkét esetben a vizsgált kérdések sok szállal kötődnek egymáshoz, egymásból következő fejlődés eredménye lenne az összehasonlítás tárgya. Általában – de nem kizárólag – adott periódus különböző régióinak társadalmait hasonlítjuk össze, figyelembe véve az esetleges fejlődésbeli elcsúszásokat.

Társadalmi csoportok alapján is szűkíteniünk kell a lehetséges elemzési kereteket, mert nem összehasonlítás egy társadalom különböző társadalmi rétegeinek az összevetése, mivel őket eltérő mentalitás, foglalkozás, társadalmi miliő jellemzi. Hozzá kell tennünk, hogy az összehasonlítás térbeli korlátokkal is rendelkezik: az összehasonlítás során általában nemzetek, ritkábban régiók és városok az elemzés egységei. Alapvetően nem kapcsolattörténeti kérdéseket vizsgál az összehasonlítás, de nem zárja ki a kulturális, társadalmi, politikai transzfer elemezhetőségét, sőt néha ezen függőségek és kapcsolatok vizsgálata elengedhetetlen.⁹⁴

⁹⁴ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 14–24. Magyar nyelvű, összehasonlító módszerrel készült munkákra lásd például: Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fo-*

A módszerről számtalan tipológia született, és pozitívumait, illetve negatívumait is több tanulmányban gyűjtötték össze különböző szerzők.⁹⁵ A jelen kutatás során az összehasonlító metódus azon típusát igyekszünk alkalmazni, melyben az identitások összehasonlítása a cél. Kaelble szerint a történészek szívesen vállalják, vállalták az identitáskonstruálók szerepét, mely identitások irracionális és veszélyes ellenségképeken nyugszanak, ezért is ritka ez a típus a történeti összehasonlító munkák között. Az összehasonlítás pedig ideológiáktól mentesebb kutatási eredményeket tehet lehetővé, s a munkák nemzetközi beágyazottsága is nőhet, az összehasonlítás elősegítheti a külföldi recepciót, az összehasonlított egységek valamelyike vagy a kutatás eredménye felkelthetik külföldi szakemberek érdeklődését is. A szisztematikus összehasonlítás tehát nemcsak a szélesebb látómező miatt indokolt, hanem lehetővé teszi az esetleges előfeltevésektől való eltávolodást, a nem tudatos etnocentrizmus leküzdését. A nemzetépítés,

gyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Budapest, 2011.; Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009.; Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Budapest, 2008.; Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, 2000.; Keller Márkus: *A tanárok helye: a középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. Budapest, 2010.

⁹⁵ A történeti összehasonlítás típusairól lásd Kaelble: *Der historische Vergleich*, 26–47. Az összehasonlító módszerről, típusairól, előnyeiről, hátrányairól magyar nyelven lásd Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.; Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. Aetas, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.; Cora Zoltán: *Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban*. Aetas, 22. évf. (2007) 2. sz. 174–179. A kulturális transzfer kritikája szerint a módszer a nemzeti tér specifikumait hangsúlyozza, túlzottan a különbségekre koncentrál, eltereli a figyelmet a külső befolyásoló tényezőkről, nem keresi a kapcsolatokat, rögzíti az ellentéteket, szembeállít, mélyíti a nemzetek közötti különbséget, mindig nemzeti nézőpontból elemez. (Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. Aetas, 19. évf. [2004] 3–4. sz. 273–282.)

a nemzetek egymásról alkotott képeinek elemzésekor előnyös lehet a szisztematikus összehasonlítás módszere, mivel a kutató így távolságot tarthat saját identitásától, tesztelheti az erős érzelmeket mobilizáló identitáskonstrukciókat, a különbségek mellett a hasonlóságokat is feltárhatja,⁹⁶ ami a vizsgált téma szempontjából alapvető, mivel segíthet leépíteni a különbségeken alapuló sztereotípiák mozgósító hatását. A szimbólumok, motívumok és sztereotípiák vizsgálatakor tehát nemcsak az eltérésekre, hanem az azonos vonásokra is kíváncsiak vagyunk, mert így pontosíthatóvá válhat a magyar társadalom nemzetiségekről alkotott képe, de az ausztriai gondolkodás is a nemzetiségi csoportokról. Összehasonlításunk mégis aszimmetrikusnak tekinthető, mivel érdeklődésünk középpontjában a magyarországi nemzetiségi sztereotípiák vicclapokbeli visszatükröződése áll, amit a kiválasztott korpusz számbeli eltérése is mutat.

A Habsburg Birodalom berendezkedését politikai szempontból meghatározó két nemzetiségi csoport, melyek a birodalom két legnagyobb létszámú nemzetét is jelentették, többi nemzetiségi csoportról alkotott képét azért lehet összehasonlítani, mert az élclapok szerkesztési módszere ebben a két fővárosban bizonyosan hasonló volt, így az összehasonlításhoz megfelelő kiindulóponttal rendelkezünk. A kitekintő fejezettel az összehasonlítás spektrumát tovább tudjuk tágítani, mely így a szimbólumokról, sztereotípiákról még színesebb, részletesebb képet adhat – s nem csak az uralkodó nemzetek szemüvegén keresztül.

Kutatási módszerként a sztereotípiák csoportosítását választottuk Csepeli György kategóriarendszerének segítségével.⁹⁷ Csepeli egy vizsgálatában elméleti kategóriáit empirikus vizsgálatának kiindulópontjaként használta 1983-ban, amikor

a magyar értelmiségiek nemzeti azonosságtudatának attitűdjeit vizsgálta. Ezt követően átdolgozta – az empirikus kutatás eredményeit is felhasználva – elméleti keretét, s megismételte empirikus vizsgálatát 1989-ben.⁹⁸ A nemzetről született ideológiákat, a nemzetről kialakult tudást elemezte kategóriái mentén statisztikai adatokat felállítva, melyek mutatják a nemzeti ideológia és identitás összetevőit. Ezek az elemzési szempontok hasonlóak a nemzetközi történeti sztereotípiakutatással kapcsolatos szakirodalomban található elemzési szempontokhoz, de azoknál szisztematikusabbak,⁹⁹ s alkalmazhatók – a gúnyrajzokon és a szövegekben megjelenő egyéb szimbólumok vizsgálatának kiegészítésével – a kiválasztott korpusz elemzéséhez. Csepeli egy másik csoportosítása szerint a sztereotípiák között megkülönböztethetünk láthatóságra, illetve lelki alkatra vonatkozókat.¹⁰⁰

Elemzésünkhöz kiindulópontként tehát Csepeli kategóriarendszerét használtuk fel, de jó néhány vonatkozásban átalakítottuk az elemzési szempontokat.

1. A láthatóságra vonatkozó sztereotípiák durva klisék, az értékelés számára szolgáltatnak megkülönböztető szempontokat. Ez a kategória a vizsgálatunkban leginkább a karikatúrák tárgyalásakor alkalmazható. Ezen szempont elemzésekor nemcsak a ruházat, hanem az emberi test (arckifejezés, arcvonások, egyéb testi jellemzők) megjelenítése is bemutatásra kerül. Az ausztriai és a magyar lapokban megjelenített láthatósági sztereotípiák összehasonlításakor megfigyelhető lesz, hogy mely nemzetiségi csoportokat és milyen arányban ábrázolták a lapok, a nemzetiségi szereplőket milyen cselekvések közben jelenítették meg, illetve milyen vélt testi jellemzőkkel bírt egy-egy nemzetiségi csoport.

⁹⁶ Az identitás-összehasonlításról lásd Kaelble: *Der historische Vergleich*, 70–77.

⁹⁷ Csepeli: *Nemzet által homályosan*, 54–90.

⁹⁸ Az általunk is használt 1992-es kötetében Csepeli már ezt az átdolgozott tipológiát publikálta.

⁹⁹ Hahn: *12 Thesen zur Stereotypenforschung*, 15–24.

¹⁰⁰ Csepeli: *...és nem is kell hozzá zsidó*, 73–74.

Ezen vizsgálat másik aspektusát a lelki alkatra vonatkozó sztereotípiák alkotják. Ezek valamely polgári érték vagy erény elferdített, negatív megjelenési formái.¹⁰¹ A lelki alkatra vonatkozó sztereotípiákat Csepeli fentebb említett vizsgálatának pszichológiai tematizációit felhasználva elemezzük, mely alatt tulajdonságlistákat értünk, amelyeket a nemzetiségi csoportokra vonatkoztatunk, s ezen kategória keretein belül mutatjuk be az egyes nemzetiségi csoportokhoz társított foglalkozásokat, ételeket-italokat, szokásokat, melyek ugyancsak az identitás, a csoport-hovatartozás fontos elemei. A vélt külső és belső vonások természetesen egymástól nehezen elválasztható szempontok az adott korpuszban, így ezeket egy fejezetben vizsgáljuk, s ebben a tematikai egységben tárgyaljuk azokat a nemzeti jelképeket, melyek egy-egy nemzetiségi csoport vagy politikus esetében felbukkantak, mivel ezek általában vélt külső vagy belső tulajdonságokra utaltak.

2. A második elemzési kategóriánk a név, a népnév, amely a csoport elkülönülését teszi lehetővé a többi nemzetiségtől. Csepeli ezen kategóriáját úgy bővítjük, hogy a nemzetiségi csoportra jellemző személyneveket is vizsgáljuk, így a két városban kiadott lapok esetében összehasonlítást végezhetünk a nemzetiségi csoportok jellemzőnek tartott személyneveiről, azokról a sztereotípiákról, melyeket a tulajdonnevek használatában magában hordozott.

3. Harmadik kategóriaként Csepeli szempontjain kívül a nyelvet, a nyelv megjelenítését vizsgáljuk, ami az élcikkekben élesen elválasztja a magyart vagy osztrák-németet a nem magyar, illetve nem osztrák-német nemzetiségűtől. A lapok hasábjain a nyelvhasználati jogokért folytatott harc, a nyelv megkülönböztető szerepe közvetlenül és erőteljesen érzékelhető, így a nyelvek eltérő vagy azonos megjelenítése is képezheti

101 Csepeli: ...és nem is kell hozzá zsidó, 73–74.

összehasonlítás tárgyát a birodalom fővárosában és a Budapesten kiadott élcikkek humoros alkotásai között.

4. A negyedik kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából nem szorul magyarázatra, mégis a vizsgált lapszámokban az olvasó nem gyakran találkozhatott nemzeti jelképekkel. A bécsi és a pesti élcikkek összehasonlításakor megfigyelhetjük, hogy mely nemzetiségi csoportok szimbólumai kerültek említésre a vicclapokban rajzolt vagy írott formában.

5. Az ötödik kategóriát a tematizációk alkotják, ami elég tág teret enged a vizsgálódónak. Tematizációként jelennek meg Csepeli rendszerében azok a térbeli, emberi, időbeli dimenziók, amelyek a nemzetiség számára a létet szimbolizálják.

Minden tematizáció esetében elvégezhető az összehasonlító elemzés, így választ kaphatunk azokra a kérdésekre, hogy eltérően vagy azonosan látják-e a német és magyar nyelvű lapok és olvasói a nemzetiségi csoportok térbeli, társadalmi, gazdasági és történelmi jellemzőit.

Az első egységben elemzésre kerülő pszichológiai tematizációkon kívül a következő tematizációk különíthetők el, amelyek a 19. századra vonatkozó vizsgálatunk esetében is relevánsak:

a.) természeti: a nemzeti élet földrajzi, természeti keretei, a táj jellemzői,

b.) gazdasági: a nemzetiségi csoport gazdasági jellemzői, életszínvonala,

c.) társadalmi: aktuálisan megoldandó társadalmi, politikai feladatok,

d.) történelmi: nemzeti hagyományok, fontos történelmi személyiségek, politikusok, amit kiegészítettünk az eredetmítoszok és a kortárs politikusok és események bemutatásának vizsgálatával, mivel a vicclapokban elsősorban aktuálpolitikai kérdések kaptak teret.

E négy tematizáció a humoros-szatirikus újságok hasábjain szorosan összefügg: a felbukkanó társadalmi-gazdasági kérdések mindig aktuális eseményekhez, politikai követelésekhez köthetők a nemzetiségi mozgalmak esetében, a földrajzi jellemzők pedig ritkán, de akkor a „mi” és az „ők” elkülönítésére törekedve tűntek fel politikai-gazdasági kérdésekhez kapcsolódva, így e szempontokat egy fejezetben elemezzük. A politikai élet meghatározó eleme a 19. század második felében, hogy a nem magyar nemzetiségi mozgalmak vezetői területi autonómia-követeléseket fogalmaztak meg, melyek szorosan kapcsolódnak a történelmi tematizációkhoz, de ezen igények ábrázolását – jellemző mivoltuk és a témában publikált nagyszámú szöveg és rajz következtében – mégis külön fejezetben elemezzük.

Nemzetiségi csoportok, nemzetek egymásról alkotott képeinek vizsgálatakor ezen elemzési rendszer létjogosultságát alátámasztja az is, hogy az elfogadottnak tekinthető nemzetdefiníciók is hasonló elemekből épülnek fel, így egy-egy nemzet vagy etnikum legfontosabb jellemzőinek tekinthetjük ezeket.¹⁰²

Összegezve: a következő szempontok alapján vizsgáljuk a nemzetiségekről kialakult 19. századi véleményt az ironikus, humoros szövegeket, illetve a karikatúrákat elemezve:

1. láthatósági sztereotípiák és belső tulajdonságok s az ezekhez kapcsolódó szimbólumok

¹⁰² Például Anthony D. Smith szerint az „etnikai mag”-ot, melyből a nemzetek kifejlődhetnek, a következők jellemzik: a nemzet, nemzetiségi csoport közös elnevezése, közös kultúra (nyelv, szokások, vallás, vélt emberi tulajdonságok, ruházat és testi jellemzők) és hagyományok, történelmi emlékek, eredetmítoszok, közös terület, szimbólumok s az, hogy a csoport elkötelezettnek véli magát, hogy e hagyományokat, jelképeket megőrzi, ápolja (Smith, Anthony D.: *Histographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2000. 65.).

2. személynevek, nemzetiségi csoportokra alkalmazott nevek
3. nyelvi különbségek és nyelvhasználati jogok
4. nemzeti szimbólumok
5. kortárs események és kulcsfigurák, történelmi-gazdasági és földrajzi jellemzők, társadalmi-politikai feladatok, eredetmítoszok
6. A történelmi jellemzők speciális esete: a nemzetiségi mozgalmak területi követelései.

Ezen elemzési szempontok alapján a kiválasztott magyar és ausztriai élclapokban az adott időkeretben megtalálható minden szöveget és karikatúrát megvizsgálunk, melyek a nemzetiségi csoportokra vonatkoznak az összes előforduló nemzeti-csoport esetében, s a kapott eredményeket minden vizsgálati szempont esetében összehasonlítjuk a bécsi és a magyar lapokban. Így elemezhető a sztereotípiáknak, motívumoknak, jellemzőnek vélt vonásoknak nem csak a története egy-egy társadalmon belül, hanem egymásra hatásuk is. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy nem minden nemzetiségi csoportról áll rendelkezésünkre annyi szöveg és rajz, hogy minden elemzési szempont esetében releváns állításokat tudjunk megfogalmazni.

A sztereotípiák elemzése előtt azonban érdemes megismernünk a magyar és ausztriai humoros-szatirikus újságokat és az azokból elemzett évfolyamokat, ezt követően pedig összehasonlítani a műfajbeli és eszköztárbeli hasonlóságokat és különbségeket a nemzetiségi csoportokra vonatkozó írások és képek esetében.

A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK ÉLCLAPJAI

„Az élclap a nyilvánosság lelkiismerete, az igazi kisbiró. Eszménye az élclap-csinálónak, hogy az ő ujságja afféle hallgatag elismert politikai, társadalmi, erkölcsi, irodalmi, művészeti aeropagus legyen, melynek rögtönítélete ellen nincs fölebbezés. [...] Ennek a kivételes felségjog-nak, melyet a Borsszem Jankó már majd négy évtizede gyakorol, egyetlen alkotmányos szabályozója van: a közönség.”¹⁰³

Az élclapok virágzása Magyarországon a neoabszolutizmus utolsó éveiben kezdődött, előtte csak 1848-ban láttak napvilágot nagyobb számban.¹⁰⁴ Az 1850-es évek végén mind az auszt-

¹⁰³ Az idézett gondolatokat a vicclapokról Lipcsey Ádám, a felelős szerkesztő fogalmazta meg 1906-ban, a Borsszem Jankó kétezredik jubileumi számában (BJ 1906. ápr. 8., melléklet). A szerkesztők ebben a mellékletben a vicclap majdnem negyven évéről emlékeztek meg, nosztalgiáztak és adtak bepillantást a szerkesztőségi munkába.

¹⁰⁴ Vicclapok szövegeivel vagy karikatúráival kapcsolatban lásd: Erőss László: *A pesti vicc*. Budapest, 1982.; Buzinkay Géza: *Budapesti karikatúrák*. In *Tanulmányok Budapest múltjából XXVII*. Budapest, 1998. 100–116.; Buzinkay Géza: *a megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra*. In Sándor P. Tibor: *Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről*. Budapest, 1998. 5–19.; Vörös Boldizsár: *Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 27–41.; Vörös Boldizsár: *„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviseletére bizalmi válasszanak” (A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben)*. Aetas, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 184–203.; Gluck, Mary: *Jewish Humor and Popular Culture in Fin-de-Siècle Budapest*. Austrian History Yearbook, vol. 39. (2008) 1–21. Az európai humoros-szati-rikus sajtótermékekről megjelent írások közül lásd: Fuchs, Eduard – Kraemer, Hans: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Berlin, 1901.; Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur*

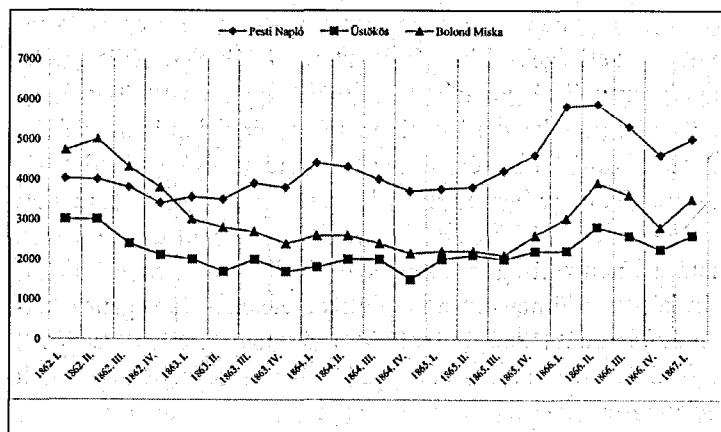
riai, mind pedig a magyar élclapi szövegek és rajzok alkotói a humor eszközéhez nyúltak, amikor a közvetlen véleménynyilvánítás nem volt lehetséges; majd a dualizmus korában már számtalan vicclap került kiadásra a Monarchia mindkét államjogi egységében. A pesti és bécsi élclapok nagy száma a 19. század utolsó negyedében azt mutatja, hogy a polgárossággal párhuzamosan kialakult egy olyan olvasói réteg, mely fenn tudta tartani e lapokat.

Kulturgeschichte. München, 1921. Az ausztriai humorisztikus újságokról lásd: Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393. Két – publikálásra nem került – PhD-dolgozatot is olvashatunk az ausztriai élclapokról: Scheidl, Ernst: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung*. PhD-Dissertation. Wien, 1950. E dolgozat hiányossága, hogy kevés új információt tartalmaz, mivel a szerző gyakran csak átvette a Castle-féle irodalomtörténet szövegét. Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Die Magyaren, Polen, Serben, Slowenen und Tschechen in Wiener humoristisch-satirischen Zeitschriften (1895–1921)*. PhD-Dissertation. Wien, 1991.; illetve egy MA-dolgozatot Beglaw, Jeffery W.: *The german national attack on the Czech minority in Vienna, 1897–1914, as reflected in the satirical journal Kikeriki, and its role as a centrifugal force in the dissolution of Austria-Hungary*. 2004. <http://ir.lib.sfu.ca/bitstream/1892/9907/1/b36181110.pdf>, letöltve: 2011. október 18. Beglaw bécsi anticseh propagandaként elemzi a Kikeriki című élclap 1897–1914-es évfolyamait. Kiindulópontja az, hogy a konfliktus a csehek és az osztrák-németek között 1897-ben, a nyelvrendeletek kihirdetése után vette kezdetét. Hangsúlyozza az osztrák-németek félelmének irreleváns voltát, mivel a csehek létszáma Bécsben igen alacsonyra tehető. A szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a csehek 1890-es évekbeli élclapi megjelenítési formái az 1860-as években gyökereznek, túlzó formái már az 1890-es évek elején is jelentkeznek a szélsőségesnek nem tekinthető Figaróban is. Kizárólag propagandának, az olvasók véleménye befolyásolási eszközének tekinti a csehellenes képeket, s nem utal arra, hogy a konfliktusok régebbi eredetűek, s az olvasók véleményét vissza is tükrözik. A nacionalizmus erejét, amely az 1890-es években nem csupán osztrák-német-cseh viszonylatban erősödött és radikalizálódott, hanem a Monarchia más nemzetiségi csoportjai esetében is; alulértékeli, s ezért tudja nehezen magyarázni a propaganda hevesességét. Megjelent tanulmány Suppan említett munkáján kívül: Heuberger, Valeria – Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarstaaten Deutschland, Tschechien, Polen, Ungarn, Jugoslawien (Slowenien, Kroatien, Bosnien, Serbien), Italien und die Schweiz 1895–1995*. In Lutter, Christina (Hrsg.): *Ästhetik und Ideologie*. Wien, 1997. 43–56.

A Monarchiában élő nem magyar, illetve nem osztrák-német nemzetiségekről kialakult sztereotípiák elemzését az élclapok textuális és vizuális tartalmai alapján az 1860-as években érdemes elkezdni, amikor már több élclap is megjelent. Összehasonlításul azért is a 19. század utolsó évtizedét választottuk, hogy bemutatható legyen – a sztereotípiák mellett – magának a szórakoztató lap műfajának a változása s ennek hatása a nemzetiségi csoportok ábrázolására. Elemzésünk során két-két időmetszet, a két évtized elejének és végének két-két évfolyamát (1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) hasonlítjuk össze több magyarországi s egy Bécsben publikált élclap szövegei és karikatúrái alapján.

Az időmetszetek kiválasztását a Habsburg Birodalom és Magyarország bel- és külpolitikai helyzete határozta meg. Az 1860-as évtized első két évfolyamát azért érdemes vizsgálni, mert az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai szituációja, a valamennyi nemzeti csoportot sújtó neoabszolút kormányzati rendszer kudarca lehetővé tette a közeledést a magyar és a nem magyar nemzetiségi vezetők között, s hasonló folyamat játszódott le Ausztriában is. Másfelől 1868 a horvát-magyar kiegyezés és a nemzetiségi törvény szentesítésének éve, ami egyrészt az ellentétek kiéleződéséhez vezetett, ekkor a megváltozott belpolitikai helyzetben a magyar politikai elit már hatalmi pozícióból fogalmazhatta újra programját a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, s az erre adott bécsi reakciót is megfigyelhetjük az ausztriai élclap írásaiban. 1869-ben pedig megvizsgálhatjuk a nem magyar nemzetiségek és a magyar társadalom nemzetiségi törvényre adott reakcióinak megjelenítését az élclapokban. S mint láttuk, 1868–1869 a birodalom nyugati felében is konfliktusokkal terhelt időszak volt a cseh és lengyel nyelvhasználati jogok hangos követelése miatt.

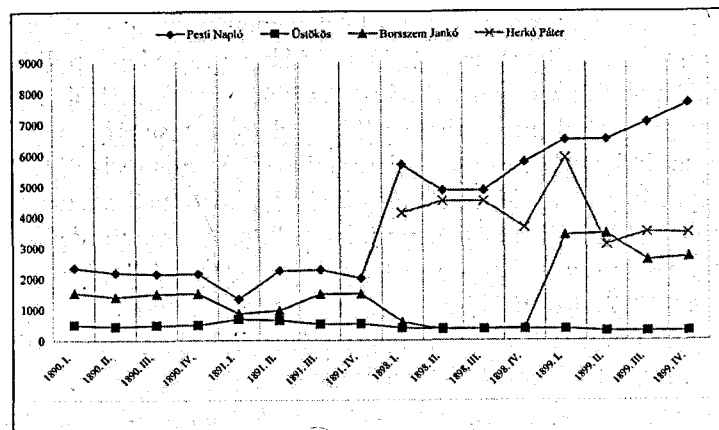
Az 1890-es években szemtanúi lehetünk annak, milyen változások következtek be a nemzetiségi sztereotípiákban a 19. szá-

1. diagram: Az 1860-as évek példányadatai

zad végéig, amikor a nem magyar nemzetiségek és a magyarok közötti viták kiéleződtek. 1890–1891-ben az első magyarországi antiszemita hullám lecsengése után figyelhetjük meg a zsidó- és „idegen”-ábrázolásokat egy belpolitikai válságokkal terhelt időszakban, amikor a magyar nemzet- és állameszme már kiteljesedett. A 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újra szerveződő politikai pártok a passzivitás helyett már az aktív politizálást választották, ami a konfliktusok élesebb megjelenítéséhez vezethetett. Az 1890-es évek a cseh-osztrák-német viszony és annak hatásai a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak szempontjából is elemzésre érdemes, s mint láthattuk, az 1890-es évek első és utolsó éve is meghatározók voltak a cseh-osztrák-német kiegyezés történetében.

Az éklapok kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy azok nagyobb példányszámban megjelenő, országos lapok legyenek, az olvasók szélesebb rétegének véleményét tükrözzék, ezért az 1860–1861-es években Az Üstökösön kívül a Bolond Miskát és a német nyelvű Figaro című éklapot vizsgáljuk. Az 1868–1869-es években Az Üstökös elemzési eredményeit a Lu-

2. diagram: Az 1890-es évek példányadatai

das Matyi, a Borsszem Jankó, illetve a Figaro szövegeiben és képein talált sztereotípiákkal hasonlítjuk össze. A magyar nyelvű vicclapok kiválasztásában az 1860-as évek végén megjelenési idejükön kívül szerepet játszott a kiegyezés utáni politikai orientációjuk is: Az Üstökös a balközép vicclapja volt, a Borsszem Jankó kormánypárti lapnak tekinthető, a Ludas Matyi szélsőbal nézeteket hangoztatott.

1890–1891-ben, illetve 1898–1899-ben a még ekkor is megjelenő Borsszem Jankót, mely a 19. század végén is szabadelvű lap volt, továbbá Az Üstököst és a Figarót vizsgáljuk, kiegészítve 1898-ban az antiszemita beállítottságú Herkó Páter című éklappal. A Ludas Matyi és Herkó Páter olvasói szövegeiket és rajzaikat a szerkesztők által meghatározott „ellenség” ellenében küldhették be (Deák-párt, illetve a zsidóság), így mindkét lap igen egysíkú, több évfolyam áttekintése sem mutatott új eredményeket.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Vizsgálatunk során az 1860-as és az 1890-es évek első és utolsó éveit egy egységként kezeljük, kivéve azokat az eseteket, melyeket külön jelzünk, amikor az adott évtized első és utolsó éve között jelentős változás érzékelhető a korpuszban.

Az élc-lapok forrásértékét – képi elemeiken kívül – növeli, hogy előfizetőik száma az 1860-as években vetekedett a politikai lapok előfizetőinek számával. Az 1860-as évek elejéről még nem ismerünk megbízható példányadatokat, csupán annyit tudunk, hogy a Bolond Miska szerkesztője, miután lapjának egy száma nem jelenhetett meg, azért kárhóztatta a cenzúrát, mert 7–8000 előfizetője maradt lap nélkül.¹⁰⁶ A szakirodalom becslésein kívül¹⁰⁷ pontos példányadatokkal rendelkezünk az 1862–1867 közötti időszakra vonatkozóan (1. diagram), ami segítségünkre lehet abban, hogy tendenciákat állapítsunk meg az elemzett időszakot illetően.¹⁰⁸

Az 1860-as évek végéről nem maradtak fenn hasonlóan pontos példányadatok, de feltételezhetjük, hogy az 1867-ben kezdődött folyamatnak megfelelően 1868-ban is nagyobb számú előfizetővel számolhattak a szerkesztők, mivel a politikai változások – 1865–1866-hoz hasonlóan, amikor az új magyar országgyűlés összehívása és a porosz–osztrák háború lapok előfizetésére sarkallhatott –

¹⁰⁶ BM 1861. okt. 13. 163. A közölt előfizetői számadatról persze nem tudhatjuk, hogy valós-e vagy a szerkesztő túlzása. Szinnyei is – feltehetően ezt az adatot átvéve – 7000-re növelt előfizetőről számol be. (Szinnyei: *Magyar írók*, 14. köt. 403.) Ezt a – hivatkozás nélküli – adatot *A magyar sajtó története* 2/1. kötete is közli olyan formában, hogy már a lap első száma 7000 példányban kelt el (Miklóssy János: Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In Szabolcsi Miklós: *A magyar sajtó története*. 2/1. köt. Budapest, 1985. 673.).

¹⁰⁷ Az élc-lapoknak Buzinkay becslése alapján 1200–4000 előfizetőjük volt az 1860–1870-es években (Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai...*, 23.; 25.). A sajtótörténet egy 1870-es adatot közöl, mely szerint a Borsszem Jankónak ekkor 4000 előfizetője volt, és még ötszáz eladott példányról tud az előfizetéseken kívül. (Buzinkay Géza: *Élc-lapok, 1867–1875*. In Szabolcsi Miklós [szerk.]: *A magyar sajtó története*. 2/2. köt. Budapest, 1985. 172.)

¹⁰⁸ A pontosabb adatértékelés kedvéért feltüntetjük mindkét elemzett időszokban egy politikai napilapra, a Pesti Naplóra vonatkozó adatokat. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) D191 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1862:19587.; 1863:1129.; D185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1864:1366.; 1865:1336.; D191 1866:519.; D185 1867:76. Ezúton köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

ismét növelhették az olvasók érdeklődését.¹⁰⁹ 1869-ből és 1870-ből azonban rendelkezésünkre áll az Athenaeum kiadó választmányi ülésein rögzített jegyzőkönyvek alapján a kiadónál megjelent lapok előfizetőinek száma 1869 első negyedéből, ami a következőképpen alakult: Pesti Napló 3239, Az Üstökös 1996 és Bolond Miska 2118 előfizető.¹¹⁰ 1869 októberében az Athenaeum választmányi ülésén már csak a Bolond Miskát emelték ki kevés előfizetője miatt (1600), mivel a lap kiadása így már nem volt nyereséges.¹¹¹ Sem Az Üstökös, sem a Bolond Miska előfizetőinek száma nem apadt tovább 1870-ben, sőt némileg javult a statisztika (márciusban Az Üstökös: 2328, Bolond Miska: 1750; májusban Az Üstökös: 2019, Bolond Miska: 1666 előfizető), így egyelőre még kiadásra került a Bolond Miska is.¹¹² A nem az Athenaeum nyomdájában készült Ludas Matyi szerkesztői üzeneteinek egyikéből megtudhatjuk továbbá, hogy e lapból ötven-száz példány járt egy-egy nagyvárosba (például: Debrecen, Nagyvárad, Nagybánya, Szatmár).¹¹³ Nemzetközi összehasonlításként szolgálhat a párizsi Charivari című élc-lap megjelenéséről szóló adat, mely szerint 2875 példányban látott napvilágot 1866-ban.¹¹⁴

¹⁰⁹ Hasonló következtetésre jutott a Pester Lloyd előfizetési motivációit vizsgálva Balogh János Mátyás is. Balogh János Mátyás: *A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)*. Korall, (2013) 54. sz. 51.

¹¹⁰ MNL OL Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Igazgatósági iratok, Z 723 1. kötet, 1869. február 1. 22. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve 3. old.

¹¹¹ MNL OL Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Igazgatósági iratok Z 723 1. kötet, 1869. október 3. 33. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve 2. old.

¹¹² MNL OL Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Igazgatósági iratok Z 723 1. kötet, 1870. március 12. 42. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve 1. old.; Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Igazgatósági iratok Z 723 1. kötet, 1870. május 27. 46. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve 2. old. A Borsszem Jankóról azért nem rendelkezünk adatokkal, mert a kiadóvállalat a lap megvásárlásáról csak később, 1875-ben kezdett el tárgyalni.

¹¹³ LM 1868. dec. 20. 408. A sajtótörténet adatai szerint kiugróan magas példányszámmal (4500) – politikai propagandájának következtében – 1868-ban a Ludas Matyi rendelkezett, de az már a következő évre 2000-re csökkent. (Buzinkay: *Élc-lapok*, 185.)

¹¹⁴ Buzinkay: *Élc-lapok*, 172.

Az 1890-es évekből a fővárosban postára adott lapok példányszámát vehetjük górcső alá (2. diagram), a más módon terjesztett példányokról már nem rendelkezünk kimutatással.¹¹⁵

Az előfizetők számára csak óvatosabban következtethetünk ezen adatok alapján, de azt az általános tendenciát megállapíthatjuk, hogy az 1890-es évek elejére csökkenhetett a lapok előfizetőinek száma is, többek között azért, mert ekkor a piacon jelentősen több vicclap jelent már meg, mint ahány az 1860-as években. 1899-ben a bel- és külpolitikai légkör felpezsdülése következtében fizethettek elő az olvasók több politikai napi- és élclapra. Láthatjuk továbbá, hogy a Dreyfus-per időszakában az antiszemita Herkó Pátért igen magas példányszámban adták postára.

A Figaróról példányadatokat Walter Peterseil disszertációjában találhatunk, mely szerint ötezer példányban jelent meg a lap megszűnésekor, 1919-ben.¹¹⁶ Az előfizetők, illetve a postára adott példányok száma azonban nem azonos az olvasók számával, mivel az előfizetések nem mind magánszemélyektől származtak, a kaszinók, olvasóegyletek és kávéházak járatták a fontosabb élclapokat, tehát összességében ennél jelentősen nagyobb olvasóközönsséggel számolhatunk minden élclap esetében.¹¹⁷

A leghosszabb időszakot tehát Az Üstökösből elemezhetjük, melyet Jókai Mór szerkesztett a kezdetektől, 1858-tól 1877-

¹¹⁵ MNL OL K26 Miniszterelnökség iratai (ME) Kut. Könyvek, 1890:449.; 1890:1526.; 1890:2484.; 1891:548.; 1891:1774.; 1891:2774.; 1891:3956.; 1898:5292.; 1898:8751.; 1898:13227.; 1898:17632.; 1899:3439.; 1899:7730.; 1899:12043.; 1899:15540.

¹¹⁶ A szerző nem közölte, hogy adatai honnan származnak, csupán becslés vagy pontos adat. (Peterseil: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 36.)

¹¹⁷ Lipták Dorottya a családi lapokról levont hasonló következtetésével az élclapok kapcsán egyetérthetünk. Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Budapest, 2002. 126.

ig,¹¹⁸ de a lap még 1918-ig fennállt Szabó Endre szerkesztésében. Jelentősége abban ragadható meg, hogy Az Üstökös volt „a pesti vicc születésének legfőbb koronatanúja, [...] bábája”.¹¹⁹ Az Üstököst az első két évben kevésbé jellemezték a politikai témák, de ahogy az országban újra megélénkült a politikai élet, enyhült a centralizációs bécsi nyomás, úgy jelentek meg Az Üstökösben is egyre gyakrabban a politikai életre vonatkozó szövegek és képek. A lap csak 1860–1861-ben próbált meg átalakulni politikai élclappá, előtte is, utána is inkább irodalmi, anekdotázó humoros lap volt. Miután 1862-től újra megszállt a Habsburg birodalmi kormányzat Magyarországon, eltűntek a politikai írások, karikatúrák a lapból.¹²⁰ Buzinkay Géza ezen megállapításával egészen a kiegyezés évéig, 1867-ig egyetérthetünk, de azt követően – mint látni fogjuk – újra élénken érdeklődött a szerkesztőség a politika iránt, s az 1890-es évekre a társadalmi-politikai-gazdasági kérdések a lapok kizárólagos tematikájává váltak.

Az Üstökös vizsgált évfolyamainak hangsúlyos témái között jelentős eltéréseket észlelhetünk. Az 1860. évfolyamban jóval kevesebb politikai tartalmú szöveget és képet találhat az olvasó, inkább a tanár-diák kapcsolattal, hivatalnokokkal, katonákkal, parasztokkal foglalkozó, hosszabb történetek a jellemzők. 1860 végétől, de főként 1861-ben változások érzékelhetők. Nagyobb teret kapott a politika, először az országgyűlési követválasztásokkal kapcsolatosan, majd a Reichsrat tevékenységének kritikáján keresztül. A belpolitika területén az 1848-as követelések hangoztatása szinte minden lapszámban megjelent, emellett mind szövegesen, mind a karikatúrák gyakori elemeként a felirati és határozati vita.

¹¹⁸ Az élclap a „nevét az 1857 nyarán feltűnt Donati-féle üstököstől nyerte, amelyről úgy hírtelt, össze fog ütközni a Földdel.” (Miklóssy: *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó*, 667.)

¹¹⁹ Eröss: *A pesti vicc*, 37.

¹²⁰ Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai...*, 10–11.

Az elemzés során a statisztikai adatokból is jól látható lesz, hogy nemcsak általában véve lendült fel a politikai érdeklődés a lapok hasábjain, hanem a Magyarországon élő nemzetiségi csoportokkal kapcsolatban is megnövekedett az, illetve súlyponteltolódás következett be: míg 1860-ban a cigányok és zsidók voltak az elemzésünkbe bevont írárok többségének a szereplői, addig 1861-ben már a többi nemzetiségi csoport került a középpontba, illetve minden magyarországi nemzetiségről olvashatunk.¹²¹

Tudjuk, Az Üstökös főszerkesztőjét, Jókai Mórt magát is igen erősen foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés pályája során. Jókai nemzetiségekről alkotott képét a valóság és az áhított állapot keveredése határozta meg. Az íróra nem volt jellemző az idegengyűlölet; de a magyarországi elit tagjaiként a korabeli magyar nemzetiségi felfogásnak megfelelően az asszimilált nemzetiségi csoportoknak sem engedett teret, az „idegeneknek” nem szánt semmilyen pozitív társadalmi szerepet, de nem szította a gyűlölködést, hanem a megbékélésre biztatva olvasóit, mint ahogy Az Üstökösben található verseiben is hangoztatta a megbékélés fontosságát.¹²²

Az 1868-as évfolyamot vizsgálva újabb változásokat figyelhetünk meg a lap témáinak tekintetében. Maga Jókai a balközép táborához tartozott, lapja ennek megfelelően ekkor a mérsékelt közjogi ellenzék álláspontját tükrözte: jellemző a közös ügyek és a kvóta létének bírálata, a delegációk és a képviselőválasztások visszasságainak bemutatása. A korábbi évfolyamokban nem szereplő új témákkal is találkozhat az olvasó, melyek egy része az adott évben megvitatott törvényekhez kapcsolható (például: népnevelés), illetve az 1848–1849-es forradalom

és szabadságharcra való megemlékezés (például: az 1848-as követelések hangoztatása, katonatörténetek). Megjelent az élc-lap hasábjain a női emancipáció és a polgári házasság, melyek helyességét a szerzők vitatják, gyakoriak az egyháziakkal foglalkozó szövegek is, de rábukkanhatunk a kor találmányaira, fejlesztéseire is, mint például a fényképészetre, vasútra, telegráfra és a csatornaépítésre a lap karikatúráin. Új jelenség, hogy az élc-lap más újságok (például: Borsszem Jankó, Ludas Matyi, Magyar Újság) írásaira reflektált.

A vizsgált időintervallum második felében már nem Jókai volt a lapszerkesztő, hanem Szabó Endre vette át ezt a feladatot, ami a lap stílusában változásokat hozott.¹²³ Az 1890-es években a nemzetiségi csoportok és azok területi követeléseiről, egyes kormányparti, illetve nemzetiségi képviselőkről szólva a lap szinte gyűlölködő hangnemet ütött meg. Az Üstökös a következő szerkesztői válaszevel alapján többen is kritizálhatták ezért: „Igaz, hogy régen ilyen versikék is voltak az »Ü«-ben, de hát ne kisértsen már mindig az a babona, hogy a régi »Ü« jobb volt, mint a mostani, mert abban bizony csak az a kevés volt jó, a mit Jókai írt. [kiemelés tőlem – T. Á.]”¹²⁴ A lap szerzőit továbbra is élénken foglalkoztatták a magyar–oszt-rák-német viszonyt érintő és a magyar belpolitikai kérdések. Az 1890-es években a lap szerkesztőségébe írásokat beküldők a főváros mint modern nagyváros problémáira is figyelmet fordítottak külön rovatban („Fő- és székváros”). Szemléltették

¹²¹ A számszerű adatok táblázatok formájában tekinthetők meg a függelékben.

¹²² Fábri Anna: *Jókai-Magyarország: a modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, 1991. 80–92.; Fábri Anna: *Magyar Szabadelvűek: Jókai Mór*. Budapest, 1998. 155–156.

¹²³ Szabó Endre (1849–1924) az 1870-es évek közepén a jogi pályát elhagyva az újságírást választotta, költő, regényíró (például: *Hét szilvafa*, 1887), de műfordítóként vált ismertté, az orosz klasszikusokat ő ültette át magyar nyelvre. Publikált a Vasárnapi Ujságban, a Családi Körben, a Nagyvilágban, Az Üstökösben. 1877-ben Jókai rábízta Az Üstökös szerkesztését, 1881–1882-ben a Hon munkatársa is, 1882-től Az Üstökös tulajdonosa és felelős szerkesztője. Jókaihoz hasonlóan ő írta Az Üstökös vezérverseit és szerkesztette évkönyveit, továbbá számos tárca köthető a nevéhez (például a Magyar Hírlapban). (Szinyeyi: *Magyar írók*, 13. köt. 180–183.)

¹²⁴ Ü 1898. ápr. 10. 177.

a fejlődés fonákságait (például: prostitúció) és hiányosságait (például: rossz minőségű víz a vízvezetékekből, túlszűfolt, veszélyes tömegközlekedés).¹²⁵

Az 1860-as évek elejéről még elemzésre kerülő lap a Bolond Miska, melyet Tóth Kálmán indított 1860. június 4-én, s szerkesztett – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – 1875-ig, a lap megszűnéséig.¹²⁶ Megjelenése első évében ez a humoros hetilap inkább irodalmi lap volt, mint politikai. Folytatásos novellákat, úti beszámolókat olvashatunk az újság hasábjain, főként külpolitikai utalásokkal. Érdeklődésének középpontjában Giuseppe Garibaldi és az itáliai események álltak – reménykedve egy újabb magyar szabadságharc kitörésében –, illetve III. Napóleon európai politikát alakító szerepe és a Török Birodalom ingatag bel- és külpolitikai helyzete, s ezzel kapcsolatban a „keleti kérdés”.

A vicclap gyakori témái között említhetjük a külpolitikán kívül a Nemzeti Színházzal, az irodalommal kapcsolatos írásokat, a germanizáció sikertelenségét hirdető cikkeket,¹²⁷ A szólás- és sajtószabadság követelését, a cenzúra és a cenzorok nevetségessé tételét, de olvashatunk a kor szórakozási lehetőségeiről (kávéházak, kaszinó, biliárd) is. Sűrűn bukkantak fel az élc lapban reflexiók más folyóiratok írásaira, gyakran megjelent a magyar divat s a magyar viselet szimbolikus értelmezése. Ez utóbbi téma kapcsolódik az 1848–1849-es ese-

¹²⁵ Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élc lapok hasábjain. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma*. Budapest, 2011. 470–483.

¹²⁶ Tóth Kálmán (1831–1881) hírlapíró, szerkesztő és költő, Baja város országgyűlési képviselője (1865–1876). A Fővárosi Lapok című irodalmi újság szerkesztője (1864–1881), politikai, hazafias versek szerzője, szerelmi költészet és népszínművei (például: *Az ördög párnája*) a korszak ismert alkotásai. (Szinnyei: *Magyar írók*, 14. köt. 403–407.)

¹²⁷ Tóth Kipfelhauser úr szövegein keresztül igyekezett nevetségessé tenni a germanizációt. E figura nagy népszerűségnek örvendett, Sinnyei adatai szerint a Kipfelhauser-verseket és írásokat – külön füzetben – 10 000-nél több példányban adta el a szerkesztő. (Szinnyei: *Magyar írók*, 14. köt. 403.)

mények felidézéséhez, illetve az 1860-as évek tüntetéseéhez. A lap az 1848-as politikát hirdette, negatívan jelenítette meg az 1847-es alapokon álló konzervatív politikusokat, de konkrét események közül csak kevésre találunk utalást, ilyen például az esztergomi országbírói értekezlet és az októberi diploma.

Tóth Kálmán lapja 1861-ben már sokkal inkább alkalmazta a politikai élc lap eszköztárát. Erre jó alkalom, megfelelő téma volt az 1861. évi országgyűlés és az országgyűlés egybehívását megelőző választások, a megyék újjászervezése, majd a Reichsratban való részvétel elutasítása. A lap nemcsak a politikai élc lapi stílusra talált rá, hanem saját arculata is kialakult, cikkek nagy száma tudósított bel- és külpolitikai eseményekről „bécsi szemszögből”, így a Habsburg vezetéssel szimpatizáló politikai nézetek a humor céltáblájává váltak. Ez az új elem a nemzetiségi kérdés kapcsán is érzékelhető, általa Bécs megosztó, a nem magyar követeléseket bátorító politikája a nem magyar nemzetiségekről szóló élc ek egyik fő témájává vált, ami Az Üstökös írásaihoz képest is új vonás, mert Jókai lapjában keveset foglalkozott Bécs szerepével a nemzetiségi kérdést illetően.

A technikai újítások ábrázolásán kívül (például: óriási, ágyúcsőhöz hasonlító fényképezőgép) érdekes újdonság, hogy találhatunk olyan szövegeket a lapban, amelyek a jövőben játszódhatnak, főként az országgyűlés feloszlása után. A múltba visszatekintő történetek ebben a lapban is olvashatók, igaz, a Bolond Miskában nem uralkodtak el az 1848–1849-es eseményekre emlékező katonatörténetek, de olvashatunk az 1850-es években történekről, s egy-egy szövegben megjelentek a magyar történelem dicsőbb időszakai is (törökellenes küzdelmek, Bocskai István vagy Rákóczi Ferenc). Az 1848–1849-es harcokkal kapcsolatban a lap inkább névtelen hősök személyes nagyságát rajzolta meg, s nem a vesztes csatákra összpontosított. Ezt a legendateremtő „küldetést” egy szerző a következőképpen fogalmazta meg: „Leonidás kétszázad magával harcolt,

a nevét most is emlegetik; s e huszár hős tette csak addig marad az olvasó emlékezetében, míg lapunk jövő számában más történet elfelejteti. A hadvezérek nevét arany betűk, a közemberek emlékét a hálás sziv őrzi meg...”¹²⁸ A szabadságharcot követő politikai berendezkedés osztrák-német vezetőire pedig a következő szójátékkal emlékezik a lap:

„A mult évtizedben Magyarország kormányzója mindenkinél csekélyebb (Geringer) volt. A mit a patak (Bach) nem vitt el tőlünk, azt a híd (Bruck) vitték keresztül. A nevelésből nem kellett a németnek sokat tennie (Thun), miután bíránk (Richter) ugy is a legszebb morális példával jártak elől.”¹²⁹

A vicclap témáinak súlypontjait illetően 1861 őszén következett be változás: miután a szeptember 29-i lapszám nem jelenhetett meg,¹³⁰ a szerkesztő óvatosabbá vált, ritkultak a Reichsratot bíráló írások, a lap hangvétele kevésbé kritikussá vált, s a szerkesztő tekintete ismét a külpolitika felé fordult, ami érthető, hiszen Tóth ellen eljárás indult, melyben az írórt el is ítélték.¹³¹

Az élclap életében fontos választóvonalat jelentett az 1868. év, amikortól az elfordult a Deák Ferencet és a kiegyezést tá-

mogató politikától, s ellenzéki lappá lett, amire a kormány-pártot támogató Borsszem Jankóban sok gúnyos utalást találunk.¹³²

Az 1860-as évek végét vizsgálva újabb lapokkal gazdagodhat forrásbázisunk. Elsőként a korszak egyik legnépszerűbb élclapját, a Borsszem Jankót kell bemutatnunk. Ágai Adolf indította el 1868-ban,¹³³ mert „...ugy esett, hogy a deákpárti »Bolond Miska« egyik vasárnap kegyetlen ellenzékivé lett”.¹³⁴ Ágai a Bolond Miskában jól ismert figuráján, Spitzig Itzigen keresztül népszerűsítette a zsidóemancipációt, ismert publicista volt, így Ludassy Mór és Andrássy Gyula választása rá esett, hogy szerkesszen egy új, „bátor”, „igazságos” és „élces”¹³⁵ Deák-párti vicclapot. A lap sikerét igazolja az, hogy „...főnnállásának hatodik hónapjában – mint ezt főkönyvi számadatokkal bizonyíthatom – busásan térültek meg a »Borsszem Jankó« alapítási költségei”,¹³⁶ s a lap a 19. század végén is a legnépszerűbb vicclapok egyike volt. A Borsszem Jankó a saját népszerűségét s ellenszenvét a balszél politikáját népszerűsítő Ludas Matyival szemben a „Magyar Hirlapolvasók” című sorozatában így dokumentálta (1–2. kép):¹³⁷

¹³² Lásd például: BJ 1868. máj. 24. 245.

¹³³ Ágai (Rosenzweig) Adolf (1836–1916) 1862-ben Bécsben az orvostudomány doktora, de publicista és íróként ismert. Az 1850–1860-as években a Hon, a Vasárnapi Ujság, a Hölgyfutár, a Pesti Napló, a Pester Lloyd publicistája, írt Az Üstökösbe és a Bolond Miskába is. A Borsszem Jankón és a Borsszem Jankó albumán kívül az első magyar gyermeklap, a Kis Lap szerkesztője (1871–1908). Miután megvált a Kis Lap szerkesztésétől, a Borsszem Jankót is átadta. A Borsszem Jankó szerkesztőjeként a Csicseri Bors, tárcáíróként a Porzó, gyermeklapjában pedig a Forgó bácsi állneveket használta. (Szinyei: Magyar írók, 1. köt. 74–78.; Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinyei József: új sorozat. 1. köt. Budapest, 1939. 253–256.)

¹³⁴ BJ 1890. febr. 23. 4. Ágai e tárcájában a Borsszem Jankó-alapítására emlékezik vissza (Andrássy Gyula gf- és a „Borsszem Jankó”) az Andrássy halálát (BJ 1890. febr. 18.) követő számban.

¹³⁵ BJ 1890. febr. 23. 4.

¹³⁶ BJ 1890. febr. 23. 6.

¹³⁷ Az 1. és 2. kép lelőhelye: BJ 1868. márc. 8. 108.; BJ 1868. febr. 23. 89.

¹²⁸ BM 1861. máj. 5. 69.

¹²⁹ BM 1861. máj. 19. 79. Az élclap a neoabszolutizmus osztrák-német politikusainak (br. Karl Geringer, Alexander Bach, Karl Ludwig von Bruck, gr. Leo von Thun) tevékenységét mutatja be – magyar szemzőből.

¹³⁰ Ezen a számon kívül még az 1861. december 1-jei szám sem jutott el az előfizetőkhez, akiket a szerkesztő december 8-án már egy dupla számmal kárpótolta. 1862-ben is megismétlődött ez több alkalommal.

¹³¹ Tóth Kálmánt 1861 decemberében egyhavi fogságra ítélték, majd 1862 augusztusában haditörvényszék elé állították; a lap szerkesztését névlegesen Szokoly Viktor vette át. (Miklóssy: Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó, 673.) Tóth visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1861-ben egy előfizetési felhívás miatt ítélték el a katonai bíróság, de a szerkesztői munkákat folytatta a fogságban is (Tóth Kálmán: Az én 1861-iki karácsonyom. In uő: Irka-firkák: elbeszélések, emlékjegyzetek, novellák, jellemvázlatok s több egyéb. Budapest, 1877. 30–36.).

1. kép
A Borsszem Jankó olvasása közben

2. kép
„Undor” a Ludas Matyitól

Újdonság, hogy a Borsszem Jankó már ekkor tartalmazott hirdetéseket – az évtizedek múlásával – egyre nagyobb számban, illetve az írásképet és a betűtípusokat is keverten használta (olvashatunk írott vagy gót betűkkel nyomtatott szövegeket is), megjelennek félkövér szövegrészek, melyeket esetenként összeolvasva új jelentést kapunk.¹³⁸ A Borsszem Jankó mindkét, 1860-as évek végén megjelent évfolyamában megtalálhatjuk más lapok paródiáját és kritikáját. A kritika általában rövid élcék formájában látott napvilágot, leggyakrabban a Bolond Miskát érintik ezek az írások,¹³⁹ illetve Jókai kiadványait (A Hon, Az Üstökös). A paródiák esetében egy-egy kortárs lap egy-egy oldala látható az újságban úgy, hogy a lap megjelenési formáját is utánozta (például: fejléc), s fő témáit figurázta ki (3–4. kép).¹⁴⁰

Mindkét 1860-as évekbeli vizsgált évfolyam jellemzője, hogy a rajzok és szövegek többsége az aktuális belpolitikai kérdéseket érintette, de külpolitikai reflexiókkal is találkozhatunk. Minden lapszám egy-egy híres ember humoros portréjával kezdődött a 12. számtól (1868. márc. 22.). Az első oldalon egész oldalas rajzot láthatott az olvasó, a második oldalon pedig a hozzá kapcsolódó szöveget. Általában ellenzéki politikusok, írók, színészek tevékenységének kritikáját olvashatjuk, de 1869-ben már nők is felbukkantak a „Hírek arcképcsarnoká”-ban.¹⁴¹

1868-ban gyakori téma a pártellentétek bemutatása, az ellenzéki politikusok folyamatosan a támadások középpontjában álltak. A megyei politikai szereplők bemutatásán kívül a választások visszasságai és a korteskedés, ivás-évs tűnt fel rendszeresen a lap hasábjain, de egy-egy – a kortársak szemé-

¹³⁸ BJ 1868. márc. 29. 144.

¹³⁹ BJ 1868. máj. 24. 245.

¹⁴⁰ A 3. és 4. kép lelőhelye: BJ 1868. márc. 22. 133.; BJ 1868. jún. 14. 284.

¹⁴¹ A rovat címe 1868-ban még „Híres férfiak” volt.

ben fontos – törvény is gyakran teret kaphatott a vicclapban: például a védrendszeri törvényjavaslat és annak vitája, melynek egy teljes számot szentelt a szerkesztő, illetve a népnevelési törvény.¹⁴² Az élclap főbb tematikai egységei között említhetjük még a Schmerling-féle provizóriumra utaló történeteket, illetve a gazdasági fejlődést bemutatókat, a vasúti rablásokat és az alföldi banditizmust említőket, de helyet kapott a hetilapban Kossuth Lajos alakja és a női emancipáció is.¹⁴³

1868-ban a lap első tizenegy számának ábrái különböznek az azt követő időszak rajzaitól, feltehetően azért, mert a lap indulásakor egyéni stílusának kialakulása előtt többet merítetett a bécsi lapokból, amit alátámaszt az is, hogy ezekben a számokban például előfordul a szlovénok említése is („szlovén kucséber”),¹⁴⁴ amire később már nem került sor, és a nem magyar szereplők ábrázolása is a bécsi lapokéra hasonlít.

Az élclap témái alapján az 1869. évfolyamot márciusi–áprilisi határral kettéoszthatjuk: márciusig a választások, a korteskedés a fő témája a vicclapnak, ebben a kontextusban ábrázolta a lap főként az ellenzéki politikusokat, majd március végétől még olvashatunk a választások eredményeivel kapcsolatos történeteket. Patay István például 1868-ban még mint zsidóellenes honatya jelenik meg az élclap hasábjain,¹⁴⁵ 1869-ben pedig már a mértéktelen alkoholfogyasztása a fő jellemzője, mint ahogy Csiky Sándornak is. Így 1869-től a szövegekben és a karikatúrákon sokszor jelentek meg közösen italfogyasztás közben mint „Están és Sanyi”, akikből – eredeti személyhez kötöttségüket szinte teljesen elvesztve – a lap állandó szereplőpárosainak egyike lett. 1869-ben azonban már nem csak ellenzéki és nemzetiségi politikusok a szövegek célpontjai, ha-

¹⁴² BJ 1868. aug. 9.; BJ 1868. okt. 18. 566.

¹⁴³ Lásd például: BJ 1868. máj. 3.204.; BJ 1868. ápr. 19. 181.; BJ 1868. jún. 28. 318.

¹⁴⁴ BJ 1868. febr. 16. 70.

¹⁴⁵ Patay zsidóellenességét a szakirodalom is megemlíti. Lásd például: Buzinkay: *Élclapok*, 200.

nem a kormánypárt két minisztere is: Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter.

Az 1890-es évek első éveiben új témaként a kivándorlás, az öngyilkosság és a munkásság bukkant fel (például: sztrájkok, a szocializmus kritikája és a vasárnapi munkaszünet), illetve a meglazult erkölcsök bírálata, a nők öltözkészékének egyre kihívóbb volta és a bordélyok. Feltűntek humoros sporthírek a lóversenyekről és atlétikai bajnokságokról, illetve a kerékpározás elterjedésével a közlekedési eszközről is, ami mutatja, hogy a lap a társadalmi-politikai élet széles spektrumával foglalkozott, melyek megítéléséről – igaz, görbe tükrön keresztül – érdekes információkat kaphatunk. Az 1890-es években is folytatódott a lap támadása az ellenzéki képviselők (főként a Katolikus Néppárt és Zichy Nándor, illetve Apponyi Albert) ellen, mint ahogy a Dreyfus-per és az obstrukció bírálata is számos alkalommal kapott teret, és ismét felbukkantak a nemzetiségi mozgalmak vezető politikusai.

A magyar vicclapok közül két, a korabeli politikai palettán szélső álláspontot hangoztató sajtótermék olvasóinak és szerkesztőinek véleményébe is bepillantást nyerhetünk. Az 1860-as évek végén a szerepet a Ludas Matyi töltötte be, míg az 1890-es években a Herkó Páter már csupán egy volt a radikális vicclapok közül. A Ludas Matyi, a „magyar nép mulattató képes ujságja” Mészáros Károly¹⁴⁶ szerkesztésében a kiegyezés évében látott először napvilágot azzal a céllal, hogy a kiegyezést és a delegációk intézményét bírálja. Az elemzett évfolyamot a kormánypárti Borsszem Jankó kritikája, Deák Ferenc és a kiegyezés nevetségessé tétele, illetve 1848–1849-es törté-

¹⁴⁶ Mészáros Károly (1829–1879) honvéd, majd a Dongó című élclap szerkesztője Debrecenben. A kiegyezést követően a Ludas Matyit indította útjára (1867–1868, 1871–1873), s ugyanebben az időszakban a Népszavát (1868–1872) is szerkesztette. A fúziókor, 1875-ben kormánypártivá lett, így a szélbal humorossá tétele céljából kezdte el szerkeszteni a Kortess című élclapot, de a lap támogatás híján hamar megszűnt. (Szinnyei: *Magyar írók*, 8. köt. 1168–1169.)

netek töltik meg, közöttük Kossuth Lajosról és Görgey Artúr árulásáról szóló írásokkal. Külpolitikai témákra, illetve a nem magyar nemzetiségi mozgalmak tevékenységére az újság nem nagy figyelmet fordított.

A Herkó Pátert Markos Gyula¹⁴⁷ indította útjára 1893-ban, s célja a katolikus gondolkodásmód és az antiszemitizmus hirdetése volt. A lap címe is utal katolikus irányvonalára, mivel Herkó páter, aki szólások és közmondások ismert figurája volt, etimológiailag a „Herr Gott Vater” már eltorzult változata.¹⁴⁸ A lap rajzainak és szövegeinek túlnyomó része vagy kifejezetten antiszemita írás vagy pedig a zsidók szokásain, kinézetén, tipikusnak vélt foglalkozásain gúnyolódó szövegek és rajzok, amit mutat a Herkó Páterben megfogalmazott küldetés is:

„...Első sorban tehát mint a keresztény eszmék éber őre nagy és komoly politikai és társadalmi szolgálatot tesz, mert amellett, hogy megtanít politikailag helyesen gondolkodni és itélni egy-szersmind kellemesen szórakoztat és mulat is. [...] a Herkó Páternek egy valamire való keresztény család köréből sem szabadna hiányoznia.”¹⁴⁹

Az elemzéskor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a lap szerkesztői és olvasói ugyan a fajelméletet már ismerő, de a holokauszot még meg nem élt generáció tagjai,¹⁵⁰ illetve 1898-

¹⁴⁷ Markos (1890-ig Matkovits) Gyula (1861–1944) Veszprém egyházmegyei áldozópap, majd 1885-től miséspap, több helyen káptalan és hitoktató, illetve lapszerkesztő, író, publicista. Cikkeit a Magyar Állam – Idők Tanuja című katolikus-konzervatív újságban tette közzé, 1893-tól szerkesztette és írta a Herkó Pátert. 1893-ban 2500 előfizetővel indította el a lapot, s Szinnyei értesülése szerint fél évig kizárólag ő írta. 1905-ben és 1906-ban függetlenségi, keresztény programmal országgyűlési képviselő. (Szinnyei: *Magyar írók*, 8. köt. 637–638.; Gulyás: *Magyar írók*, 13. köt. 511.)

¹⁴⁸ Pallas, 9. köt. 106.

¹⁴⁹ Részlet a Herkó Páter előfizetési felhívásából (HP 1898. dec. 25. 14.).

¹⁵⁰ Vörös: *Judapesti bulváron*, 40. Mindez magyarázhatja részben „a zsidóról” kialakult vizuális jelrendszer egységességét is az élclopokban, s azt is, hogy a 21.

ban az izraelita vallás recepciója a kortársaknak még igen friss élmény volt, ami zsidóellenes indulatokat is a felszínre hozott. A beküldők írásaik alapötleteit nemcsak saját kútforrásból meríthették, hanem az 1898-ig megjelent számos antiszemita röpiratból, melyek egy része Magyarországon született, a másik pedig Németországban vagy a Monarchia nyugati területein. Ezek tematikája általában a zsidók kiutasítására, illetve keleti beáramlásuk megszüntetésére vagy pedig a korábbi törvényi korlátozások újbóli bevezetésére, az emancipációs törvény eltörlésére vagy a nem zsidók vélt veszteségeinek kárpótlására (például: földek visszajuttatása, uzsora miatti károk megtérítése) irányultak, mint ahogy a Herkó Páter írásainak és rajzainak többsége is. Mindemelllett a 19. század végi antiszemita élclopok hasonlatai, motívumai – melyek karikatúrákon is megjelentek – ugyancsak felbukkantak ezen szerzőknél (például: a hernyó, amely a gyümölcsfa levelét lerágja, a fekély).¹⁵¹ Politikai állását tekintve a lap élesen elítélte Bánffy Dezső és a Szabadelvű Párt politikáját – nem csupán a zsidók és a nagytőkéhez fűződő kapcsolataik miatt, hanem azért is, mert Bécs-csel szemben nem léptek fel erőiesen az önálló Magyarország megteremtése érdekében. A vicclap az Ausztriától való függetlenedést sürgette, s támogatta Apponyi Albert politikáját. A nemzetiségi kérdés nem volt gyakori témája, mégis a cseh-osztrák-német nyelvrendeleti vitákra többször kitért, s tekintetét egy-egy írásában külpolitikai kérdések felé is fordította. A függetlenség elérése érdekében tett erőfeszítések példájaként

század olvasója miért ítélheti túl radikálisnak a szövegek és képek egy részét.

¹⁵¹ Ilyen típusú javaslatokat lásd például Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Budapest, 1890.; Istóczy Győző és Prohászka Ottokár írásai, illetve a Tizenkét Röpirat című havi lapban publikált antiszemita munkák és olvasói levelek. Markos Gyula is kiadott számos antiszemita írást, és zsidóellenes versei nemcsak a Herkó Páterben voltak olvashatók, hanem azokat külön folyóiratként is publikálta (például: a katolikus Örtüzek három kötete, melyet ő szerkesztett 1886-ban, 1890–1891-ben). (Szinnyei: *Magyar írók*, 8. köt. 637–638.)

a cseheket állította a lap a magyar olvasó elé: „*Tanulhatnánk a csehektől. Mikor ott nemzeti ügyről van szó, ott valamennyien, mintha csak egy ember lenne, összetart, egyetért és jogfeladásról álmodni sem akarnak.*”¹⁵²

A magyar nyelvű lapok bemutatása után ki kell még térnünk részletesebben a kiválasztott osztrák-német „humorisztikus hetilap”-ra is. A Bécsben kiadott élclapok közül a 19. század második felében a liberális nézeteket hirdető Figaro volt az egyik legnépszerűbb, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben.¹⁵³ Erre a vicclapra azért esett a választásunk, mert szerkesztője nem rendelte alá lapját egyik pártnak sem.¹⁵⁴ Ezzel ellentétesenek tűnhet, hogy az elemzett pesti vicclapok pártokhoz kötődtek a vizsgált időszakban, de a magyar politikai elit és társadalom jelentős része – kevés kivételtől eltekintve – a nemzetiségi kérdést illetően pártállástól függetlenül hasonló nézeteket vallott. Az időszak magyar élclapjai között a Figaróhoz hasonló, párttól független lapot pedig nem is találhatunk.

¹⁵² HP 1898. aug. 21. 3.

¹⁵³ Sitter, Karl (1825–1884) császári hivatalnokként, könyvelőgyakornokként kezdte pályáját (mivel szülei nem tudják fizetni az orvosképzés tandíját), de nem tartják az udvarban megbízható hivatalnoknak, miután 1848-ban kiadja első vicclapját (Schwefeläthers), majd 1849-ben a Punch című szatirikus-humorisztikus lapot. Újrakezdi orvosi tanulmányait a Bach-korszakban, de doktori címet nem szerez. Mindeközben a Morgenpost és a Teleragph újságírója, majd megalapítja a Figarót és szerkeszti haláláig. A szerkesztésben Sittert 1884–1889-ig Ludwig Anzengruber (1839–1889), majd 1891-ig Victor Karl Šembera (1841–1891), őt pedig Theodor Herdlicka követte. (Castle: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*, 385–386.) Anzengruber drámaíró, kispolgári családból származott, novelláiban és drámáiban is ezt a miliőt örökölte meg. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 1. 26.) Šembera az Ost und West című napilap szerkesztője, cseh lírikus. Újságírói hírnevét az „Intime Briefe aus Prag” című sorozatával szerezte, melyben a csehek önálló államra való törekvése elleni osztrák-német harcot mutatja be. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 10. 74–75.) Herdlicka (1840–1904) költő és újságíró (álneve: Theodor Taube), a Kikeriki című bécsi élclap munkatársa, majd a Figaro szerkesztője és tulajdonosa. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 2. 282.)

¹⁵⁴ Scheidl: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien...*, 140.

A Figaro szerkesztője 1890-ben a következőképpen fogalmazta meg küldetését:

„A Figarónak már harmincnégy éve birtokában van a titkos szer, hogy nevetessen minden fajta ember butaságán, a világtörténelmen kicsiben és nagyban, az élet, a politika, a társadalom visszaosságain. [...] A Figaro független felfelé és lefelé, szóban és képen. Az utóbbiakról huszonhárom éve Ernst Juch gondoskodik, akinek ceruzájától egész Európa retteg.”¹⁵⁵

A lap ezt megelőzően és ezt követően is e soroknak megfelelően működött: külpolitikai témákkal gyakrabban foglalkozott, mint a magyar élclapok, de a belpolitikai fonákosságokat sem hagyta figyelmen kívül a delegációk, az osztrák-német-magyar, illetve az osztrák-német-cseh és osztrák-német-lengyel konfliktusokat illetően, melyek gyakori céltáblái voltak. A lap szerzőit foglalkoztatta még az antiszemitizmus, a cionizmus és a Dreyfus-per, illetve a balkáni államok kapcsolata az Orosz Birodalommal, a balkáni államok felé való terjeszkedés és egy balkáni háború lehetősége. A politikusok közül mindig a miniszterelnökök, illetve a hangadó nemzetiségi politikusok kapták a legnagyobb teret a lap hasábjain, az uralkodó, ahogy a magyar élclapokban sem, Bécsben sem válhatott a humor tárgyává.¹⁵⁶

Az élclapok népszerűségének – aktualitásukon kívül – másik oka lehetett, hogy képi elemeket is tartalmaztak. A kari-

¹⁵⁵ „Der »Figaro« besitzt eines seit vierunddreißig Jahren, das Geheimmittel lachen zu machen über die Dummheit der Menschen aller Arten und Abarten, über die Weltgeschichte im Großen und Kleinen, über die Verkehrtheiten des Lebens, der Politik, der Gesellschaft. [...] Der »Figaro« ist unabhängig nach Oben und Unten, in Wort und Bild. Letzteres besorgt seit dreiundzwanzig Jahren Ernst Juch, vor dessen Stift Europa zittert...” F 1890. dec. 20. 203.

¹⁵⁶ Egy-egy alkalommal – tiszteletteljes hangnemben – felbukkant Ferenc József is a vicclapokban. Ilyen eset volt például Erzsébet királyné halála, amikor a Bors-szem Jankó rajzolója a gyászoló uralkodót is ábrázolta (BJ 1898. szept. 25. 1.).

1. táblázat: Az elemzett magyar és bécsi élclapok összesítése

1860	1861	1868	1869	1890	1891	1898	1899
Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös
Bolond Miska	Bolond Miska	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó
		Ludas Matyi				Herkó Péter	
Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro

katúrák nemcsak a kortársak számára, hanem elemzésünk szempontjából is különös jelentőséggel bírnak, mivel, bár vizsgálati időszakunkban az írni-olvasni tudás – eltérő ütemben az egyes nemzetiségi csoportoknál – terjedőben volt, a szövegekben olvasható sztereotípiák vizuális, gyorsan kódolható megerősítésére is szolgáltak e rajzok a kortárs médiumok szinte egyetlen képi elemeként,¹⁵⁷ s terjesztették, elmélyítették a sztereotip gondolkodást. E rajzok jelentősége abban is megragadható, hogy a kalendáriumok és élclapok „...illusztrációit azok is többször megnézték, akik olvasni nem tudtak”.¹⁵⁸ A karikatúra, annak érdekében, hogy közérthető legyen, jól ismert szimbólumokból és sztereotípiákból építkezett, s a kutató is e sztereotípiákra kíváncsi, ezek alapján kívánja az egymásról élő kép elemeit, tehát a kollektív tudat egyes részleteit meghatározni. A kortársak egymásról alkotott képeinek is megbízhatóbb forrásai a karikatúrák és egyéb grafikai alkotások, mint a politikai röpiratok vagy a politikai napilapok cikkei, mert a „politikai harcok veséig ható analízise tárul fel előttünk a rajz-jegyzetekből”. A „karikatúra a maga korának megvesztegethetetlen történetírója”,¹⁵⁹ leképezi egy kor kognitív és affektív attitűdjeit. A torzrajzoknak Molnár Jenő, a Borsszem Jankó későbbi szerkesztője más fontos szerepet is tulajdonított: „... [a karikatúrák] a konstruktív nemzettársadalmi és emberi munka vidámarcú, fürge és szellemes segítői. A karikatúra és a vicc éppen olyan biztosító szelepe a társadalmi masinának, mint a jól működő parlament vagy a szabad sajtó, azzal a különbséggel mégis, hogy aki viccel, rendszerint többet engedhet meg magának [...] ezekből a felszabadító tréfákból, mókákból, viccekből – negyven év távlatából nézve – egy egész korszak

¹⁵⁷ A családi és szórakoztató lapok is közöltek metszeteket, reprodukciókat illusztrációként.

¹⁵⁸ Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956. 39.

¹⁵⁹ Szegi Pál: *Karikatura és történelem*. Szabad Művészet, 2. évf. (1948) 9. sz. 283–285.

olyan hűséges jellemrajza lett, amely fáradtsággal összegyűjtött történeti forrásmunkáknál, egyoldalú és pártoskodó politikai és kritikai tanulmányoknál, nagy emberek nem egészen őszinte [...] korrespondenciájánál jóval plasztikusabb, hihetőbb és meggyőzőbb. Nem szólva arról, hogy – a művészet erejénél fogva – mennyivel hatásosabb. [Kiemelés tőlem – T. Á.]”¹⁶⁰

A lapszerkesztőkön kívül még magukat a művészeket kell megemlítenünk. A kezdeti időszak meghatározó művészeinek tekinthetjük Karel Kličet (Magyarországon: Klics Károly), a Borsszem Jankó rajzolóját, szinte a teljes elemzett időszakban Jankó Jánost, aki a vizsgált lapokon kívül bécsi újságnak is rajzolt, mint ahogy Jeney Jenő is dolgozott a 19. század végén mindegyik bemutatott magyar lapnak és külföldi újságnak is. A vizsgált időszak végén Az Űstökösnek és a Borsszem Jankónak is készített képeket Linek Lajos és Faragó József; a Figaro alkotói közül pedig Ferdinand Laufenberg, Ernst Juch és Karl Leopold Müller karikatúrái voltak a meghatározók.¹⁶¹

A magyar korona országaiban és Ausztriában élő nemzetiségi mozgalmak élclapjai közül szlovák, szerb és román újságok állnak rendelkezésünkre, a román, a lengyel és a cseh lapok esetében pedig elsősorban az idevágó szakirodalom megállapításait hívhatjuk segítségül kitekintő fejezetünkhöz. A nem magyar nemzetiségi csoportok lapjainak publikálását a magyar kormányzat korlátozta, illetve többségük nem hetente, mint a magyar lapok, hanem havonta jelent meg, így kevesebb hu-

¹⁶⁰ Molnár Jenő: 40 év – karikatúrákban. Borsszem Jankó konferánssza. Budapest, 1930. 3. Molnár (Müller) Jenő (1880–1933) szabadkai születésű író, publicista, 1909-től a Borsszem Jankó szerkesztője. Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon. 2. köt. Budapest, 1982. 235. A vicc társadalmi és egyéni felszabadító hatásáról lásd még: Freud, Sigmund: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In Freud, Sigmund: Esszék. [ford.: Bart István] Budapest, 1982. 23–251.

¹⁶¹ Gyöngy Kálmán: Magyar karikaturisták adat- és szignótára: karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolók (1848–2007). Budapest, 2008. 117.; 97–98.; 101.; 135.; 58. Fuchs, Eduard: Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart. Berlin, 1906. 307–308.

moros, gúnyos rajzzal rendelkezünk a szlovák, szerb és román vicclapokból, de ezek a karikatúrák is elemzésre érdemesek csekélyebb számuk ellenére is. A forrásadottságok következtében a nem magyar nyelvű lapok esetében eltekintettünk a szigorú időbeli határoktól, s az elemzés végpontját nem az 1899. év végével húztuk meg, mivel nem magyar nemzetiségi élclapokkal nagyobb számban rendelkezünk 1901–1902-ből, melyeknek sztereotípiái, motívumai szorosan köthetők a 19. század utolsó éveéhez. A vizsgált lapok és évfolyamok a következők: Gur’a Satului: 1868–1869, 1901–1902 (megjelent Pesten, majd Aradon), Černokňažník: 1890–1891, 1895–1896, 1898–1899, 1901–1902 (megjelent Turócszentmártonban), Vrač pogađač: 1896, 1898, 1902 (a 19. században megjelent Zágrábban, majd Újvidéken).¹⁶² E lapokban érdemes megvizsgálni a magyar és nem magyar nemzetiségi mozgalmak konfliktusainak megjelenítését, de azt is, hogy a nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői hogyan ábrázolták egymást és az „őket elnyomó” magyarságot.

Az elemzés tárgyának bemutatása után vegyük szemügyre, mit tudunk azok olvasóiról és szerkesztésük elveiről, módszereiről – elsősorban a szerkesztői üzenetek alapján. Az Űstökös kétezredik jubileumi számában a következőket írta Szabó Endre az élclapszerkesztésről:

„Az élczet nem lehet keresni – azt találni kell. Az epe a sirja a szatirának. Az élczlapiro legyen olyan mint a borbély: vágja le ügyesen a tüskéket, de a kit beretvált, az hallgasson e közben, mert megvágják.”¹⁶³

¹⁶² Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az 1860-as évek elején még nem publikáltak a nem magyar nemzetiségi mozgalmak élclapokat.

¹⁶³ Ű 1896. jan. 12. 16. Az Űstökös jubileumi száma ugyan olyan évben jelent meg, amely nem tartozik bele szigorúan az elemzés intervallumába, de Szabó e számot Az Űstökös munkatársainak és a szerkesztők munkájának bemutatására

Ilyen vallomásoknak csak ritkán lehet tanúja a kutató, jobbára csupán a szerkesztők olvasóknak írott üzeneteiből tájékozódhat arról, hogy a szerkesztőket milyen elvek vezették. A pesti és a bécsi éklapok utolsó oldalain szinte minden számban felbukkantak a szerkesztők reakciói az olvasói üzenetekre, a beküldött vázlatokra és szövegekre a „Szerkesztői üzenetek”, illetve „Szerkesztői Subrosa”¹⁶⁴ és „Briefkasten der Redaktion” című rovatokban, de az írásokat beküldők mellett természetesen a lapoknak voltak állandó munkatársai is.¹⁶⁵ E rovatokból következtethetünk az olvasók származására, földrajzi megoszlásukra, illetve a lapok szerkesztésének módszereire, kézbesítésükre, önmeghatározásukra, így érdemes ezeket is megvizsgálni, hogy a 21. századi olvasó közelebb kerülhessen a korszak vicclapjaihoz.

A magyarországi éklapok nem csak Magyarország területén voltak elérhetők, de például a Borsszem Jankó Bécsben is: „...tudtunkkal már kevés ott [Bécsben] a klub és kávéház, a hova lapunk ne járna”.¹⁶⁶ Ágai ezzel megnevezte az éklapok kedvelt olvasói és szerkesztési helyszínét is. A szerkesztőségi titkokba kaphatunk bepillantást, ha szemügyre vesszük továbbá Csicséri Bors következő bejegyzését:

szánta, így érdemes e fejezetben vizsgálatunk tárgyává tenni, mint ahogy már idéztünk a Borsszem Jankó jubileumi számából is.

¹⁶⁴ A sub rosa, azaz rózsá alatt, jelentése titokra, titok megosztására utal. (Tóth Béla: *Szájruhá szája*. Budapest, 1895. 311.). A kutató – források hiányában – kevésbé pontosan tudja megítélni, hogy a szerkesztői üzenetek közül mennyi valódi levélváltás lenyomata, s mennyi az, mely csupán fikció. A néprajzi, irodalomtörténeti szakirodalom is használja e szerkesztői üzeneteket Jókai kiterjedt anekdotagyűjtő és beküldő hálózata bizonyítékaként. (Az Üstökös. In Sándor István (sajtó alá rend.): Jókai Mór: *Az önkényuralom adomái*. 1. köt. 1850–1858. Budapest, 1992. 685.)

¹⁶⁵ Buzinkay Géza harminckét állandó munkatársat és éklapszerkesztőt azonosított. A nevek közzététele nélkül 37%-ukat tekintette honorációs és polgári, 22%-ukat pedig paraszti iparos család szülöttének, s egyharmaduk volt nemesi származású, nagyrészt birtokkal nem rendelkező nemes. (Buzinkay: *Éklapok*, 170.)

¹⁶⁶ BJ 1890. márc. 16. 10.

„A »Mucsá« rovat megalkotója dr. Atzél Endre s a legtöbb alakjának is ő a megteremtője. Hogy az ő nyomán mindenfelől érkeznek sokszor kitűnő mucsaságok: ez még korántsem jelenti azt, hogy a rovatnak e beküldők a szerzői. A »Borsszem Jankó« alakjai is mind intra muros keltek. A kész matrixba azután az ország számos vidékéről érkezett anyagot csak éppen bele kellett tölteni. A ráspolozás, ciselálás természetesen szerkesztőségi munka.”¹⁶⁷

Nem csupán arra világítanak rá a főszerkesztő e sorai, hogy miként keletkeztek állandó szereplői, hanem arra is, hogy országsszerte voltak beküldők, mint ahogy a többi lapnál is. A figurák többsége sikeres és igen kedvelt volt, amit a karakterek elterjedtsége is mutat:

„Láttuk a főv. díjnokegyet »Szellemi töpörtyük« cz. lapját, melynek nyolc oldalán rajzba, szóban a mi Sanyaró Vendelünk tartja jól az ő szegény társait. A »B. J.«-nak 33 alakját föl-váltva hurcolják végig a vidéki, sőt a fővárosi színpadokon is. A hódító heveny szerzők persze abban a tudatban vannak elfogódva, hogy hiszen Mokány B., a Bukovay gyerek, Kraxelhuber, Sanyaró V., M. András, meg a többi mind: közös tulajdonná lettek mint a népdal, amelyek szerzőjével szintén nem törődnek. Ujabb elbeszéléseinkben, a lapok vezér- és tárczaczkikeikben, apróságaikban sűrűn szerepel a 33. Még Kossuth Lajos is hivatkozik rájuk irataiban, leveleiben. Ezzel bizvást beérhetjük!”¹⁶⁸

A szereplők közkinccsé válása jelzi az éklapok népszerűségét, ismertségét és olvasottságát a korszakban.¹⁶⁹ Ugyancsak

¹⁶⁷ BJ 1899. márc. 12. 12.

¹⁶⁸ BJ 1890. jan. 5. 10.

¹⁶⁹ A sajtótörténet megemlíti Jókai unokahúgát, Váli Marit, aki szerint az olvasók kívülről tudták és idézték az éklapi verseket az 1860-as években. (Miklóssy: *Irodalmi, művelődési, szórakoztató sajtó*, 671.) A Herkó Páter

népszerűségüket bizonyítja Vajda János 1862-ben született bírálata is a magyar művelődés és az olvasási szokások színvonaláról: „Hiszen kell-e egyéb bizonyíték művelődési irányunk megjelölésére s hajlamaink jellemzésére, mint hogy a »Figyelőnek« ma is 400, a »Budapesti Szemlének« tán szintén annyi; míg ellenben a bohóc lapoknak együttvéve tízezernyi az előfizetőjük?»¹⁷⁰ Vajda megjegyzi még, hogy a magyar közönség „mohósággal” fogad minden élclapot, kalendáriumot vagy adomás könyvet, „... melynek borítéklapján egy-egy röhögő pofa és minél bolondabb cím az ellenállhatatlan hívó madár!”¹⁷¹ De hatásukkal kapcsolatosan ismerjük még Baráth Ferenc véleményét is 1874-ben, aki szerint az olvasók ízlését „... élclapjaink csakugyan jelentékenyen módosították is néhány év alatt”.¹⁷²

A legrészletesebb és leghosszabb szerkesztői bejegyzéseket a Borsszem Jankóban találhatjuk, melyek alapján megállapíthatjuk, hogy Ágai s a többi lapszerkesztő nemcsak a beérkező írások és rajzok minősége alapján válogatta ki a megjelentethető írásokat, hanem erkölcsi szempontokat is alkalmazott. Ha a szövegek stílárius vagy tartalmi hiányosságok miatt nem jelenhettek meg, azt például a következő megjegyzésekkel adták a szerkesztők a beküldők tudtára – nem csupán a Borsszem

szerkesztője is közölt egy szöveget az élclapok hatásosságának okait keresve: „Innen van az ő rendkívüli hatása, mert az ember amit egy kaczagó képpel egy pillanat múlva magáévá tesz, ha akarja sem tudja egykönnyen elfelejteni.” (HP 1898. dec. 25. 14.) Ezen állítása minden lapra igaz lehet a 19. század második felében, mivel mindegyik vicclap a tartalmát karikatúrákkal igyekezett még vonzóbbá tenni.

¹⁷⁰ Vajda János: Önbírálat. In Komlós Aladár (sajtó alá rend.): *Vajda János válogatott politikai írásai*. Budapest, 1954. 72–73. Jókai reflektált Az Üstökösben Önbírálat című versével Vajda röpiratára (Miklóssy: *Irodalmi, művelődési, szórakoztató sajtó*, 670.).

¹⁷¹ Vajda: *Önbírálat*, 73. Vajda az 1890-es évek derekán is kritikával illette az élclapok tartalmát (ártalmasnak is nevezte azokat) és töretlen népszerűségüket. (Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérték. Kóros áramok*. Budapest, 1896. 116–118.)

¹⁷² Baráth: *A magyar élclapokról*, 397.

Jankó szerkesztőségében: „Pongyola forma”; „Sikerült, de nagyon kényes tárgyat bolygat”; „A verselés nem modern”; „Selbst unser Papierkorb hat noch dagegen protestiert”¹⁷³. Tematikai, politikai különbségtételre és e tekintetben a szerkesztői tudatosságra mutatnak a következő sorok: „Nagyon ludasmatyis”; „A küldött versek nem találkoznak az Üstökös szellemével”; „Bágyadt, aféle árvamiskás [a Bolond Miska gúnyneve a többi élclapban] hang”; „Für unser Blatt nicht geeignet”¹⁷⁴. Csicseri Bors lapjában nem kaphattak helyet zsidóellenes írások, a nemzetiségi csoportokat – megítélése szerint – erősen sértő szövegek, de a nőket kijátszó, lealacsonyító történetek sem, amit bizonyít a következő bejegyzés: „Püff neki. Az ön gavalérjai előbb lóvá teszik a szegény asszonyt, azután elcsábítják. Az ilyenekkel nem foglalkozunk, még ha költött személyekről is volna szó.”¹⁷⁵ Ágai a nem magyar nemzetiségi mozgalmakhoz kapcsolódóan azokat az írásokat bírálta, melyek a nem magyarok hibás vagy csekély magyar tudását tették nevetségessé a század végén: „Tót cseléd leány miért tudjon olyan helyesen írni magyarul mint ön, akinek »elégtételül« az szolgálna, ha rápiritanánk a szegény Mariankára. Silány elégtétel volna biz’ az.”¹⁷⁶

Ágai zsidó származása miatt sem engedhetett teret a zsidóellenes szövegeknek, ennek ellenére a lap szerkesztőségébe a következő részlet tanúsága szerint szép számmal érkezhettek ilyen írások is: „Hm. Hogy a kis tollkereskedőből nagy tollkereskedő lett: ez önt gunyos versre fakasztja Dávid zsidó ellen. Tessék elhinni, hogy ön még csak nem is álmodja, mennyivel különb legény önnél az a Dávid zsidó s mennyivel különb az ő tolla az önénél.”¹⁷⁷ Ugyancsak a vallási diszkriminációt tette

¹⁷³ „Még a papírkosarunk is tiltakozott ellene.”

¹⁷⁴ „A mi lapunkba nem megfelelő.”

¹⁷⁵ BJ 1890. aug. 10. 10.

¹⁷⁶ BJ 1891. jún. 7. 11.

¹⁷⁷ BJ 1891. dec. 13. 10.

kritikája tárgyává, amikor lejegyezte: „Ön egy zsidó honvédet bántalmaz azért, mert – zsidó. És ezt nekünk írja ön?”¹⁷⁸

Érdekes lehet a 21. századi olvasónak, hogy a Herkó Páter szerkesztője sem publikált minden beérkező zsidóellenes szöveget, a szerinte legdurvábbakat Markos sem jelentette meg: „Zsidó dalok. Van bennük humor, de kissé érdes. Ugy nem szabad. Csipjük, de illedelmesen és finoman. Így jobban fáj.”¹⁷⁹ A lap szerkesztői bejegyzéseinek jellemzője – a többi laptól eltérően –, hogy megemlíti s üdvözlí az antiszemita egyesületek megalakulását országsszerte.¹⁸⁰

Az Üstökös szerkesztési módszerére és beküldőinek számosságára is következtethetünk Jókai 1860-as sorai alapján: „Nevezetes, hogy azt a frakkon bosszútálló szabót már eddigelé a Muraközöböl, a Kalotaszegről, a Bánságból, a Szepességéből, a Barcaságból, a Szilágyságból, a Székelyságból, a Kunságból, a Jászságból, a Mezőségből s így hazánk minden ságon és ségen végződő tájékáról beküldték hozzánk, már pedig ez csakugyan idei keltés adoma: bizonyosság arra, hogy a jó milyen gyorsan terjed.”¹⁸¹ A beküldői hálózatról és a tartalmi szelekcióról tanúskodik Tóth Kálmán éles kritikája is: „Hát ilyeneket kell nekem küldeni? ha jobbat nem irsz, aláteszem az igazi nevedet, s kiadom a jövő számban.”¹⁸² A Ludas Matyi pedig a következő vádakkal illette Ágai lapját: „...kiről [Borsszem Jankó] azt beszéli itt vidéken a rossz világ, hogy a policziális censura által

elkonfiskált képek és élczek – ha ugyan élczek lennének – között szemeli ki hivatalosan lapja töltelékét”¹⁸³

A szerkesztői üzenetek nemcsak a lapok szerkesztési irányvonalát rögzítették, hanem gyakorlatias kéréseket is intéztek olvasóikhoz, melyek illusztrálják a kávéházban dolgozó lapszerkesztők nehézségeit. Ezeket az Üstökös szerkesztője így foglalta össze:

„Munkatársainkat a következő tizparancsolatra figyelmeztetjük

1. A papirosnak csak az egyik oldalára írjanak.¹⁸⁴ 2. Ne küldjék be dolgozataikat dirib-darab gyűrött czédulákon, ne írjanak vonalazott irkalapokra, kiolvasott újságpapirosra, elrontott sommás keresetekre stb. [...] 5. Minden második beküldő azon kezdi, hogy önmagát leszamarazza. Ezzel senki sem javít a viccein, tehát ne tegye. 6. A kéziratokat lehetőleg szerdaig juttassa hozzánk mindenki.”¹⁸⁵

A karikatúrák vázlatait illetően megtudjuk még, hogy nem szerencsés azokat ceruzával elkészíteni, a rajzok szereplőinél pedig „...A biblia, a classica litteratura, a mythologia s Aesopus állandó források, mert az innen szedett példákhoz nem kell »használati utasítás«”.¹⁸⁶ Ez a megállapítás nemcsak a pesti lapokra, hanem a Figaróra is igaz, ahol ugyancsak jelentős mértékben állatmesékből, a mitológiából és a Bibliából merítették ötleteiket a beküldők, így a használt szimbólumok jelentését a klasszikus ikonológiák segítségével – melyek ma-

¹⁷⁸ BJ 1868. jún. 7. 275.

¹⁷⁹ HP 1898. márc. 27. 12. A büntetőtörvények értelmében tilos volt olyan tartalmakat megjelentetni a sajtóban, melyek nemzetiség, népcsoport vagy vallási közösség ellen gyűlölködést szítottak (Olechowski, Thomas: Ungarn vom Preßgesetz von 1848 zum Preßgesetz von 1914. In Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1523.), amit Markosnak is figyelembe kellett vennie.

¹⁸⁰ Például: HP 1898. márc. 13. 14.

¹⁸¹ Ü 1860. jún. 23. 64.

¹⁸² BM 1860. aug. 19. 47.

¹⁸³ LM 1868. jan. 12. 10.

¹⁸⁴ Ez a bejegyzés minden élcclapban számtalanszor előfordult, amit igazol az is, hogy a Herkó Páter egyik szerzője ezen már élcelődik is: „Indok. – a szerkesztő azt írta az »üzenetek«-ben, hogy a verseimet csak a papír egyik oldalára írjam. – Hja, egészségi szempont! – Hogyan? – Hát hogy a sajt be ne piszkolódjék!” (HP 1898. aug. 7. 12.)

¹⁸⁵ Ü 1899. júl. 23. 360.

¹⁸⁶ BJ 1899. ápr. 9. 14.

gyarázatrendszere az idézetben felsorolt forrásbázison alapult – megfejthetjük. A kortársak által is ismert ikonológiák egyike Cesare Ripa munkája, melynek jelentősége abban ragadható meg, hogy az európai képzőművészet allegória- és szimbólumrendszerét egységesítette, s már 1603-ban illusztrálva jelent meg – így is orientálva az olvasót.¹⁸⁷ Ezért a karikatúrák elemzésekor a következőkben Ripa ikonológiáját és azokat a szimbólumlexikonokat fogjuk használni, melyek magyarázatai hasonló alapokból indultak ki.

Kiderül a szerkesztői üzenetekből az is, hogy a magyar élclapok a 19. században nem fizettek honoráriumot a beküldőknek, míg a Figaro az elemzett időszak végén már igen. Az üzenetek beküldőinek nevét az élclapok nem közölték, legfeljebb álnévüket, de a beküldés helyét igen, így megvizsgálhatjuk, hogy földrajzilag megkülönböztethető-e eltérés az egyes lapok között a beküldők lakóhelye tekintetében. A Figaro rendelkezett a legtávolabbi levelezőkkel, mert nemcsak a Monarchia meszszebb fekvő pontjairól érkeztek levelek e szerkesztőségbe (például: Fiume), hanem Amerikából, illetve Konstantinápolyból is.¹⁸⁸ A magyarországi lapok esetében különbséget leginkább a Ludas Matyi és a Herkó Páter esetében tudunk megállapítani, a többi lap tekintetében mind városi, mezővárosi olvasóközönségre következtethetünk, nagyszámú budapesti-nagyvárosi levelezővel. A Ludas Matyi beküldői között viszont csupán egy

187 Fülemlé, Agnes: *Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature*. In Demski – Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. 43. Az ikonológia magyar kiadásának bevezetéséből tudjuk, hogy a munka Európában és hazánkban is ismert volt. Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. [ford.: Sajó Tamás] Budapest, 1997. 7.

188 Külföldi olvasottságról azonban magyar lap esetében is van adatunk. Csernátóny Lajos, a londoni emigráció tagja ugyanis levelében tudósította Tóth Kálmánt, hogy a Bolond Miskát a Londonban élő magyarok is olvassák, s tettesüket tolmácsolta a szerkesztő felé (Tóth: *Az én 1861-iki karácsonyom*, 23.).

pestit találunk. Igaz, e lap szerkesztője kevesebb üzenetet közölt, de a lap munkatársai adományt gyűjtöttek, hogy a Mészáros Károlyt sújtó pénzbírságot ki tudják fizetni, s a vicclap utolsó oldalán rendre közzétették az adakozók lakóhelyét. Így bátrabban vonhatjuk le azt a következtetést, hogy e – fejléce szerint is – néplap leginkább kisvárosi-falusi olvasókat motivált adományok beküldésére. A Herkó Páter szerkesztője is a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból kapta leveleit, de főként a Felyvidékről és a Dunántúlról, melyek katolikus dominanciájú vidékek, s a 19. századi antiszemita erőszakhullámok is ezeket a területeket jellemezték,¹⁸⁹ mindemellett Markos Gyula személye is ide köthető, mivel ő a Dunántúlon több megyében is volt káptalan tagja és lelkész, így lapja – kapcsolatrendszerén keresztül – e vidékekre könnyebben eljuthatott. Beküldői között – a szerkesztői üzenetek alapján – nagy számban találunk egyházi személyeket vagy egyházi lapok publicistáit.

Szerkesztési módszerükön kívül a lapok felépítése is hasonló volt. Az 1860-as évek végétől találunk állandó figurákat mind a magyar, mind pedig a bécsi humoros-szatirikus újságokban, akik hétről hétre megosztották az olvasókkal az aktuális politikai kérdéssről alkotott nézeteiket, másrészt kisebb-nagyobb méretű karikatúrákat jelentettek meg a szerkesztők. A kisebb karikatúrák általában szövegeket illusztráltak, míg a nagyobb, egy teljes oldalt elfoglaló rajzok egy-egy társadalmi-politikai eseményt kommentáltak. E gúnyrajzok a magyar lapokban változó helyen szerepeltek, míg a bécsiben mindig az utolsó, külső oldalon, így e képek a tekinteteket azonnal magukra vonták. A Borsszem Jankó terjedelme változott időszakunkban: tíz-, majd tizenkét, illetve tizennégy oldalas formában jelent meg, mint ahogy a Herkó Páter és Az Üstökös oldalszámai

189 Antiszemita megmozdulásokról tudunk az északkeleti országrészből is, innen mégis csak kevés levél érkezett a Herkó Páter szerkesztőségébe. (Lásd: Kövér: *A tisztaeszlári dráma*, 595–655.)

is ezen intervallumok között ingadoztak. A Figaro formátuma nagyobb volt, mint a magyar lapoké, de a 19. század második felében – az 1868–1869. évfolyamokat kivéve – végig négy oldalra nyomtatták. A Figaróra az 1890-es években jellemzővé váltak azok az egész oldalas gúnyrajzok, melyek nem pusztán egy politikai eseményre reagáltak, hanem azokat igen összetett módon szemléltették, több „kis képre” osztva.¹⁹⁰ Hasonló komplexitású rajzok nem jellemezték a pesti vicclapokat.

A sajtótermékek, illetve a szerkesztők és olvasók kapcsolatának vizsgálata után rátérhetünk a közvetített információ, a tartalom elemzésére, annak formai jellemzői, az élclapi műfajok bemutatása után.

¹⁹⁰ A részletesen bemutatásra kerülő, csehekről szóló képek közül lásd például: F 1898. júl. 9. 112.

ÉLCLAPI MŰFAJOK, A HUMOR ÉS GÚNY ESZKÖZEI

„Nem könnyű dolog egy valóban jó, humoristicus vagy élclapot szerkeszteni, elismerjük, de törekedni a felé, hogy az jobb, s a lehető legjobb legyen, azt hiszszük, éppen úgy kötelesség, mint haszon.”¹⁹¹

Az élclapokban Lajtán innen és túl is hasonló műfajokkal találkozhatunk. A különböző típusú szövegeknek csak kis része tekinthető élcnak vagy anekdotának, így e kifejezéseket – kivéve, ha tényleg e műfajokról van szó – kerüljük. A lap névadó műfajának, az élcnak rövidnek, gúnyosnak kell lennie, „*mely mindenütt a hibát lesi és nagyítja*”, és csattanóval zárul.¹⁹² A rövidebb szövegek egy részét még definiálhatjuk anekdotaként vagy adomaként. Annak ellenére, hogy a Pallas lexikon megfogalmazása szerint az adoma az anekdota magyar műszava, a lexikon is külön definíciót közöl, s a magyar vicclapokban is megtaláljuk mindkét fogalmat.¹⁹³ A két meghatározás lényege viszont azonos: szájról szájra hagyományozott, tréfás, kisebb elbeszélő műfaj „*rövid és kerek szerkezettel*”, de ezek „*föltétlen hitelességre nem tartanak számot*”.¹⁹⁴

¹⁹¹ Baráth: *A magyar élclapokról*, 402.

¹⁹² *Pallas*, 5. köt. 837.

¹⁹³ A Pallasban nem találunk külön 'vicc' címszót, mivel ez a szó a német 'witzig' fordítása a magyar nyelvben, így a lexikon szerkesztője a magyar megfelelőjéhez, az 'élc' szócikkhez irányítja az olvasót (*Pallas*, 16. köt. 833.). Az 'élces', illetve az 'elmés' szavak jelentése is 'witzig', szinonimaként használja a szavakat a lexikon s a kortárs szerkesztői üzenetek is. Lásd még: Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 2. köt. Pest, 1864. 206.

¹⁹⁴ *Pallas*, 1. köt. 102.; 619. Az anekdota és adoma fogalmához lásd még: Landgraf Ildikó: *Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumai*.

Az 1860-as években még gyakori, de az 1890-es évekre szinte eltűnt a novella az élclapok hasábjairól, átadva helyét a rövidebb műfajoknak. E novellák a hétköznapi élet megpróbáltatásait tárták – humoros formában – az olvasó elé. A hosszabb műfajok közül a paródia volt a legsikeresebb s a leghosszabb életű.¹⁹⁵ Az irodalmi műfajokon kívül még számos szövegtípussal találkozhatunk: élclapi – valótlan – hírekkel vagy valós hírek átírásával, hosszabb humoros párbeszédekkel, gúnyos színházi kritikákkal. Az élclapok jellemző, sajátos elemeit képezik az állandó szereplők szövegei, melyek – műfaji szempontból – ugyancsak nehezen sorolhatók be egy-egy kategóriába.

A nemzetiségi kérdés vizsgálata esetében az élclapi formakincs szerves részét képezik azok a versek, melyek humorosnak nem tekinthetők, de a nemzetiségi csoportokat, illetve azok törekvéseit vagy vezetőit említik. A versek egy része a magyar élclapokban – stílusukban és durva szóhasználatukkal – talán a korszakban népszerű kortes versekkel mutat rokonságot.¹⁹⁶ Általában véve azok a nemzetiségi csoportok bukkantak fel bennük, melyek valamilyen követeléssel léptek fel Magyarországgal szemben, vagy valamilyen módon – a kortárs vélekedés szerint – „megsértették” az országot. Gyakori, hogy a versekben nemcsak egy nem magyar nemzetiségi csoport szerepel, hanem egyszerre váltak céltáblává a követeléseiket megfogalmazók, többnyire a románok, szerbek és szlovákok, ellentétben a magyarokról, a magyar történelemről született dicsőítő versekkel, himnuszokkal.

A Fígaróban hétről hétre állandó helyük volt a verseknek a lap második oldalán. Ezek aktuálpolitikai kérdésekről szól-

In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest, 2008. 154–161.

¹⁹⁵ A novelláról lásd: Pallas, 13. köt. 232. A paródia meghatározását lásd alább.

¹⁹⁶ Szabó Dániel: Korteszalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 229–241.

tak, így a vizsgált témában leginkább az osztrák-német-cseh kiegyezésről és a tárgyalásokon résztvevő politikusokról, illetve a cseh követelések nyomán felbukkanó szlovén vagy lengyel igényekről olvashatunk azokban. Hangvételük kevésbé sértő, szóhasználatuk nem durvább, mint a prózai szövegeké, s Ausztria nagyságát, dicsőségét megéneklő szövegeket nem találunk közöttük.

A vizuális reprezentációk esetében, ha a karikatúra definícióját tágabb értelemben használjuk, nem szükséges a műfaji meghatározások problémájába bonyolódunk, mint a szövegek esetében. Karikatúra alatt alapvetően olyan művészi ábrázolásokat érthetünk, melyekben a művész a természetes harmóniát, a részek egyensúlyát megszüntette, egy másik részletet pedig tudatosan eltúlozva jelenített meg. A karikatúra szó az olasz 'caricare' igéből származik, melynek jelentése 'megterhelni'. Jellemzőjük, hogy szimbólumaik egyszerűbbek, meggyőzőbbek az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tudományos igénnyel írt mű.¹⁹⁷ A karikatúra fogalmát tehát tágabb értelemben használjuk, s nem csupán a portrékat értjük alatta, hanem a társadalmi és politikai eseményekről szóló humoros, gúnyos rajzokat, illetve a figyelmünket a mindennapi élet visszasságaira irányító humoros, ironikus ábrázolásokat.¹⁹⁸

A gúnyrajzok esetében felmerülhet a kérdés, hogy az alkotó személye mennyiben befolyásolta a képet. A korszak művészei megrendelésre, akár különböző pártokhoz köthető lapoknak is készítettek illusztrációkat, gyakran a szerkesztő pontos utasításai, leírásai alapján, így személyiségük, művészi készségeik és tudásuk hatással volt ugyan a rajzokra, de ezt nem tekint-

¹⁹⁷ Fuchs – Kraemer: *Die Karikatur der europäischen Völker*, 2–3.; 11.

¹⁹⁸ Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984. 7.

hetjük a karikatúrák meghatározó elemének a tartalom, a közvetíteni kívánt üzenet szempontjából.¹⁹⁹

Az élclapi műfajok után tekintsük át, hogy e szövegek és képek milyen eszközök segítségével váltak humorossá vagy gúnyossá, ironikussá. A szempontokat a humor eszközeinek meghatározásakor a kortárs megjelenésű Pallas nagylexikon és Szvorényi József kortárs retorika tankönyve segítségével készítettük el és egészítettük ki.²⁰⁰ Szvorényi munkája alapján a humor és a gúny eszközei két nagyobb csoportra oszthatók: figurákra és trópusokra.

FIGURÁK

1. Hasonló alakú szavakkal való szójáték: a szerzők – általában rövid írásokban – hasonló hangzású szavak alkalmazásával érték el a humoros hatást. Ezt az eszközt a Borsszem Jankó beküldői gyakrabban alkalmazták, mint a többi lapé, ezért az 1860-as évek elejéről, amikor csak Az Üstökös és a Bolond Miska írásait vizsgálhatjuk, kevés ilyen szöveget ismerünk, a későbbi évfolyamokban viszont kedvelt eszközzé vált, s minden nemzetiségi csoport felbukkant ilyen típusú humoros alkotásban valamelyik évfolyamban. Kiemelkedően sokszor szerepeltek a románok és a szerbek ezekben az írásokban, amire példa a következő mondat egy román sajtóper kapcsán: „A két izgató most már talán hívő lesz, mert ők kötve hisznek”, vagy a szlovákokhoz köthetően: „A minap ju-ju-jú! ... álmodtam

199 Jankó János munkamódszeréről és a szerkesztői utasításokról lásd például: Szana Tamás: *Jankó János élete és munkái*. Budapest, 1899. 64–67.; Lyka Károly: *Magyar mesterek*. Budapest, 1914. 90–93.

200 Pallas, 5. köt. 837.; Szvorényi József: *Ékesszólástán vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest, 1867. Buzinkay is tett egy rövid kísérletet az élclapi formakincs feldolgozására, ezt lásd: Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai*, 116–119. Freud a vicc technikáját vizsgálja, ezt lásd: Freud: *A vicc és viszonya*, 47–58.

borzasztót/ *Álmomban jól elvert három nagy borzas tót*”.²⁰¹ Másik szemléletes példája e rövid szövegtípusnak a Figaróból a zsidókhoz köthető:

„– Mi a különbség az angolok és a szemiták között?

– Az angolok Dél-Afrikát akarják, a szemiták pedig egy zsidó Európát.”²⁰²

2. E szójátékhoz igen hasonló, amikor a szerzők nem két hasonló alakú szó használatával keltettek humoros hatást, hanem úgy, hogy a szerzők a 'cseh' szóvá alakították át a cse- szótaggal kezdődő szavak elejét. Erre példákat a magyar lapokból kizárólag a Borsszem Jankóban találhatunk, melyek közül az egyik szerint „Azelőtt a balpárt hurrogta le a bécsi kormányt s a cseheket; most szerepet csehréltek.”²⁰³ Egyetlen ilyen szójátékot a Figaróban is olvashatunk. A csehek esetében az ország német nyelvű elnevezése (Böhmen, a cseh népnév pedig Böhme) és a hasonló alakú 'bemocskol' ige (bemakeln) alkalmazásával alakul ki a szóvicc:

„– Tudja-e Ön, hogy az ifjú cseh Dr. Stransky mit szeretne inkább?

– Nos?

– Egy még nem bemocskolt múltat!”²⁰⁴

3. Egy olyan kategóriát is el kell különíteni a magyar vicclapok esetében, ahol a humoros szövegek szerzői azonos alakú szava-

201 BJ 1890. aug. 24. 1.; BJ 1899. nov. 19. 10.

202 „– Was ist für ein Unterschied zwischen Engländern und Semiten? – Die Engländer wollen Süd-Afrika und die Semiten ein Jüd-Europa.” F 1899. okt. 30. 175.

203 BJ 1899. okt. 29. 2.

204 „– Wissen Sie, was der Jungceche Dr. Stransky eigentlich lieber haben möchte? – Nun? – Eine unböhmakelte Vergangenheit!” F 1899. nov. 1. 178. Az élc Adolf Stránskýra, a delegáció cseh származású tagjára, cseh újságíróra és ellenzéki néppárti politikusra utalhat.

kat használtak két különböző kontextusban, s a két eltérő kontextus az, ami a humoros-gúnyos hatást kiváltja. Ez az eszköz az 1860-as években csak egyszer-egyszer tűnt fel, később vált népszerűbbé. A románokkal kapcsolatosan a szójátékra a népnév magyar formája (román) és a német Roman ('regény') szó jelentése adott lehetőséget, melyet a magyar kiejtés szerint ('román') használtak az alkotók, s így a szövegek tartalma arra utalt, hogy a román területi követelések regénybe illő fikciók. A szerbek esetében a „disznó” főnév az, amit eltérő kontextusokban használnak a szerzők a humorkeltés érdekében, míg a cseheknek a „*cseh-pimasz*” nevű étel adott lehetőséget a szójátékra, mert ha külön írjuk („*cseh pimasz*”), már tulajdonságra (pimasz) utal. Még a szlovákok fordultak elő e kategóriában többször. Ezen írások a magyar irodalmat, kultúrát féltették az „elszlovákosodástól”, mert túl sok „Tóth” nevű szerző működött.²⁰⁵

A Figaro minden évfolyamában találhatunk néhány olyan szójátékot, mely a nemzetiségi csoportokra vonatkozik, de a vizsgált években nem tekinthető ez az eszköz a szerzők körében kedvelt humorforrásnak, mégis felidézhetünk egy példát, mely esetében azonban a magyar fordítás már nem tudja visszaadni a szójáték lényegét: „...Hogy két nagy sark létezik –/ Ma csupán: az Északi- és a Déli-sark.”²⁰⁶ A Lengyelországhoz kapcsolódó vers kifigurázta a lengyel igényeket Nagy-Lengyelország visszaállítására úgy, hogy figyelmeztet, a korban csak két nagy terület, az Északi- és a Déli-sark létezik. A vers a német 'Polen' szóra épít, mely egyrészt jelenti Lengyelországot, illetve a lengyeleket, másrészt szinte azonos a 'sark' szó ('Pole') többes számával.

4. Ismert szólás, közmondás is lehetett a humor forrása, de ennek kiindulópontját ismert irodalmi művek címe is képezhette.

²⁰⁵ BJ 1890. aug. 17. 5.; BJ 1891. ápr. 26. 2.

²⁰⁶ „...Daß es zwei von großen Polen –/Heut' nur: Nord- und Südpol gibt.” F 1868. szept. 26. 175.

E kategóriába tartozó szövegeket az 1860-as években még keveset találhatunk: 1861-ben például Az Üstökösben a „Csehül van” szólást egészítették ki.²⁰⁷ A népszerűsége ezen eszköznek az 1890-es években viszont már töretlen volt. Minden elemzett évfolyamban felbukkant, mindhárom magyar lap szerzői alkalmazták, s a legtöbb nemzetiségi csoport (szlovák, cseh, szász, román, horvát, szerb) előfordult ilyen típusú humoros szövegben. A legkedveltebb humorforrás s az évtizedben végig felbukkanó eset a szlovákoké („*Adj a tótnak szállást, kiver a házadbóll!*”, illetve „*A tót nem ember, a kása nem étel.*”), továbbá több évfolyamban gyakori a románokról szóló szólás („*Otthagytá, mint Szent Pál az oláhokat*”).²⁰⁸ A címek esetében nem klasszikus, hanem kortárs irodalmi művek címe bukkant fel, mint például Balogh Tihamér „*A tót leány*” című írása.²⁰⁹ A Figaróban az elemzett korpuszban ez utóbbira nem találhatunk példát, s szólásokra is csak hármat. Az egyik eset közülük az „*Aki a kicsit nem becsüli...*” kezdetű szólást kapcsolja a csehekhez, ami a cseh–osztrák–német kiegyezési tárgyalások időszakában nyilvánvalóan a csehek túlzottnak vélt követeléseire utalt.²¹⁰

5. Szómagyarázatot a nemzetiségi csoportokról szóló írások esetében ritkán olvashatunk a magyar lapokban. Egy ilyen példa lehet, amikor Az Üstökös szerzője azt magyarázta, ki az „amerikai horvát”: aki el akar szakadni az uniótól, míg a második példa a „szenzáció” szó jelentését fejtette ki ugyancsak Az Üstökösben. E szerint ez azt takarta, hogy nem volt szerdán Prágában cseh–német pofozkodás.²¹¹ A Figarónak viszont 1890-ben már állandó rovata volt, melyben a szómagyarázat

²⁰⁷ Ü 1861. jan. 19. 24.

²⁰⁸ Ü 1898. jan. 16. 29.

²⁰⁹ Ü 1891. márc. 29. 150.

²¹⁰ „Wer das Kleine nicht ehrt...” F 1890. szept. 20. 151.

²¹¹ Ü 1861. márc. 30. 104.; Ü 1898. jan. 23. 39.

eszközét alkalmazták, de az 1860-as években is felbukkant egy-egy ilyen típusú írás, amire példa lehet a következő szómagyarázat: „A zsidók vagyona = lopás”.²¹² Az állandó rovatban többször, több szóhoz kapcsolódóan tették fel a szerzők a „Was heißt...?” (Mi az...?) kérdést. Az aktuálpolitikához köthető személyek és események kapcsán a nemzetiségi szereplők is teret kaptak e fajta szövegekben:

„Mi az: cseh ígéretek:

Azaz: Pfuji! Pfuji! És még egyszer, pfuji!”²¹³

6. Szükséges még külön csoportba sorolni azokat a szövegeket, melyekben a szereplő neve váltja ki a humoros hatást. Minden esetben a nevek idegen csengése az, ami a humor lehetőségét magában hordozza, másrészt a nevek jelentése. A Borsszem Jankó szerzői szerb nevek jelentésén élcelődtek általában, de a szerb nevekkal való humorizálás Az Üstökösben sem ritka: „A szegedi kiállításra a szerb kormány Zivnovics Zsiván ministert küldte ki. Zsivánovics Zsiván! Ilyen névvel csakis Szerbiában járnak szabadon az emberek.”²¹⁴ Láthatjuk, a név átalakításával és a magyar „zsivány” szó jelentésével érte el a humoros hatást az élc szerzője, de hasonlóan nevetésre ösztönözhettek a kitálat nevek, mint például a román elnyomóé, *Monoporoniu* *Godofroniu* *lului*-é²¹⁵ vagy a Figaróban a montenegrói fejedelem elnevezése *Fürst Zwerglewitsch von Hammernix*-ként [Kalapácsnélküli Törpevics fejedelem]. A bécsi lap szerzői egyébként ritkán éltek ezzel a humorforrással, de ha felbukkant, mindig a szerbiai vagy a montenegrói szerbekhez volt köthető.

212 „Vermögen der Juden = Diebstahl” F 1860. febr. 4. 23.

213 „Was heißt: Czechische Versprechungen? Das heißt: Pfuji! Pfuji! Und noch einmal pfui!” F 1890. júl. 12. 11.

214 Ü 1899. szept. 10. 7.

215 BJ 1868. ápr. 12. 173.

7. a. A hasonlítások közül három típust különböztethetünk meg, melyek mindegyike az 1890-es években már népszerű eszköz volt. A hasonlítások egyik módja az, hogy csak a hasonlóval foglalkoztak a szerzők, melyekből a magyar lapokban körülbelül ugyanannyit olvashatunk, mint a másik két típusból, a kicsinyítésből és a nagyításból együttvéve. Érdekes hasonlítással találkozhatunk például, amikor a cseheket egy „nyelvrák”-hoz hasonlította a beküldő, mivel a nyelvrendeletek visszavonása után – véleménye szerint – a csehek már csak visszafelé haladhatnak.²¹⁶ A bécsi vicclapban azok a hasonlítások, melyekben a szerzők csak a hasonlót adják meg, ritkábbak, mint a pesti élc lapokban, példaként említhetjük, amikor a csehek indiánként tűntek fel („*Mintegy indiánok/ Isten óvjon minket! – a csehek!*”).²¹⁷

7. b. A kicsinyítés esetében egy komoly témát bújtat a szerző kevésbé komoly, például gyermekekhez köthető szövegekbe. Érdekes, hogy a kicsinyítéssel csak Szerbia esetében éltek az alkotók a magyar lapokban az 1890-es évektől, feltehetően a kis-korú Sándor királyon gúnyolódva, aki például egy diplomáciai tárgyaláson a sütemények miatt kesereg, vagy hasonló szöveg a „*Sándorka uti naplója*” című írás,²¹⁸ melyben nem csak tartalmi, de nyelvtani utalást is találunk a kicsinyítésre. Szerbia esetében nem, de Montenegróra vonatkoztatva az ausztriai beküldők is használták humorkeltés céljából ezt az eszközt,²¹⁹ de itt általában a csehekhez köthető az alkalmazása. Olvashatunk például cseh gyermekkönyvről „*A kiegyezés vég nélkül*” címmel, ami a cseh–osztrák–német kiegyezési tárgyalások elhúzó-dására hívta fel a figyelmet 1890-ben.²²⁰

216 Ü 1899. okt. 29. 522.

217 F 1890. nov. 29. 190. „Etwa Indianer sind/ Gott bewahr! – die Czechen!”

218 BJ 1891. aug. 2. 9.; aug. 16. 6.

219 F 1891. máj. 30. 83.

220 F 1890. nov. 21. 91. „Der Ausgleich ohne Ende”

7. c. A nagyításkor a szerzők a humor tárgyát az abszurditásig túlozták el, ami sokkal gyakoribb a nemzetiségi mozgalmakról szóló humoros alkotások körében a magyar és a német nyelvű lapokban is, mint a kicsinyítés. Ezt az alakzatot a nemzetiségi csoportok többségére használták, mégis, az 1890-es években ez esetben is a szerbek a gyakori szereplők a pesti vicclapokban. Eltúlozták az ország szegénységét például abban az írásban, mely szerint, ha Sándor király még néhány táncosnőnek csókot ad, csődbe megy az ország.²²¹ Túlzással élő történeteket leginkább a nemzetiségi mozgalmak területi követeléseivel kapcsolódóan olvashatunk, melyeket a kortárs magyar politikai elit teljesen megalapozatlannak tartott,²²² s ennek kifejezése érdekében a szövegekben gyakran éltek a túlzás eszközével.

A túlzást – a magyar lapokhoz hasonlóan – a Figaróban a legtöbb esetben a cseh nyelvi – s nem területi – követelések humorossá tételére alkalmazták, de felbukkantak szerbek, szlovének és zsidók is ilyen kontextusú szövegekben. Egy írás arról tudósít, a csehek emlékezete szerint már Ádám is csehül beszélt, de értesülünk – az oroszországi zsidóüldözések kapcsán – zsidókat „elfogyasztó” orosz politikusokról is.²²³

8. Az utolsó csoport, az ellentétekre épített szövegek esetében a szerzők a humor eszközeként az ellentétes jelentésű fogalmakat, szavakat használták fel. Ebbe a kategóriába tartozó írás 1868 előtt nem bukkant fel, s később is a Borsszem Jankó szerzői többször alkalmazták, mint a többiek. Ágai lapjának egy „Jelentés”-e szerint például a szász Schulverein „buzgó hazafi”, mint ahogy egy hosszabb írás szerint Svetozar Miletic, Iosif Hodoşiu és Adolf Dobržanský „derék hazafiak”.²²⁴ A legtöbb

ellentétre építő írás vagy a nem magyar nemzetiségek nem hazafias viselkedését vagy – gyakran az álom metaforáján keresztül (például: nagy-horvát, dákoromán, nagyszerb álom) – területi igényeiket vette célba.²²⁵ A Figaróban az ellentétekre alapozás nem annyira a nyelvhasználati jogok követelésének humorossá tételére szolgáló eszköz, mint inkább a nemzeti, nemzetiségi csoportok egymáshoz való viszonyát vagy egy-egy jellemvonását hangsúlyozó retorikai elem. A „Mi teszi boldoggá a nemzeteket?” kérdésre a lengyelek esetében például a „gyászkorús” a helyes felelet 1869-ben a beküldő szerint, ami utalhat a leverett varsói felkelésre (1864), a lengyelek sikertelen erőfeszítéseire az ország újraegyesítése és függetlenségének kivívása érdekében.²²⁶

A különböző figurákat alkalmazó humoros szövegekről megállapíthatjuk, hogy általában egy nemzetiségi csoporthoz társított vélt sztereotípiát emeltek ki és egyszerűsítettek le. Ez az aspektus a trópusok esetében még erőteljesebben érezhető, már csak azért is, mert általában ezekbe a csoportokba tartoznak a hosszabb – fél hasábostól akár a több oldalig terjedő – írások.

TRÓPUSOK

1. A nemzetiségi nyelv humorossá tétele a magyar élclapokban az 1860-as évekre jellemző. Ebben az évtizedben a szlovákok nyelvtanilag hibás magyar beszédén, illetve dialektusán élce-

Auslande), melynek feladata a külföldön élő németység érdekeinek védelme volt. Magyar és német szerzők „röpiratháborút” folytattak az 1880-as években a németység helyzetéről, s agitációjukat a magyar országgyűlés is elítélte. (Katus László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története: tíz kötetben*. 6/2. köt. Budapest, 1987. 1393.) Iosif Hodoşiu (1829–1880) Zaránd megye alispánja, román nemzetiségi képviselő (Kemény: *Iratok*, 1. köt. 13.). BJ 1868. febr. 2. 51; BJ 1868. márc. 22. 132.

²²⁵ Lásd például „A szerb álom” című verset: Ü 1890. szept. 7. 113.

²²⁶ F 1869. jún. 19. 111.

²²¹ Ü 1891. ápr. 19. 186.; Ü 1898. jan. 16. 27.

²²² BJ 1899. szept. 3. 2.; BJ 1899. okt. 15. 2.

²²³ F 1861. márc. 16. 47.; F 1890. ápr. 5. 53.

²²⁴ 1881-ben Berlinben alakult a röviden Schulvereinként említett szervezet (Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im

lődtek a szerzők, vagy a román latinositási tendenciát tették humorossá úgy, hogy minden esetben -ulu végződéssel egészítették ki a román neveket, szavakat. Az 1890-es évek végén újra felbukkant ez az eszköz, ekkor kitalált szlovák szónokok szájába adtak a szerzők szlovák dialektusú szövegeket. A cigányok esetében változatlanul és mindkét időmetszetben alkalmazták a nyelv humorossá tételét humorforrásként a magyar élclapok, és az állandó figurák megjelenítésében az eszköz népszerűsége töretlen maradt az elemzett időszakban, melyek közül a magyar lapokban elsősorban zsidó szereplőkre gondolhatunk. A Figaro hasábjain is leginkább az állandó szereplők szövegeit jellemezte a nemzetiségi nyelv humorossá tétele (cseh, zsidó és magyar karakterek). A zsidók esetében – a magyar lapokhoz hasonlóan – a zsidók eltérő dialektusa, míg a cseheknél és a magyaroknál – a német nyelvbeli különbségeken kívül – a szitkozódásuk a jellemző humorforrás.²²⁷

2. A paródiát általában országgyűlési beszédek és újságok, illetve újsághírek, képzeletbeli, politikus által vezetett naplók közlésekor használták a Monarchia mindkét felének szerzői, ezek mindegyike hosszabb szöveg, s formájuk illeszkedett az eredeti műfajhoz, azt – a paródia definíciójának megfelelően – megőrizték a szerzők.²²⁸ A műfaj a Borsszem Jankóra és a Figaróra jellemző elsősorban, s az itt megjelent írások jobban sikerültek, mint a többi magyar lap hasonló közleményei. Azt is megállapíthatjuk a pesti lapokra vonatkozóan, hogy a paródiák az 1860-as évek végén tűntek fel, majd a későbbiekben – a rövidebb szövegtípusok elterjedésével párhuzamosan – a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódóan már csak egy-egy példát találhatunk. Témájuk az 1860-as években a nemzetiségi mozgalmak

²²⁷ Példákat a nemzetiségi nyelv kigúnyolásával foglalkozó fejezetben mutatunk be.

²²⁸ Az élclapok paródiáiról lásd: Buzinkay Géza: *Műferdítések és poétikai rugamok: XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztíái*. Budapest, 1983. 395–411.

területi követelései, illetve a magyarok – nem magyarok által – vélt zsarnoksága, aktív nemzetiségi politikusok személyének s egy-egy nemzetiségi csoport szokásainak jellemzése. A Figaróban – ellentétben a pesti sajtótermékekkel – a paródia nem veszített népszerűségéből a 19. század végére sem, így olvashatunk „*politikai időjárás-jelentésről*”, mely a cseh-osztrák-német kiegyezés kapcsán rossz időt jósolt, vagy zsidók jellemzéséről (névük itt: „*Struthio Börsianus*”, azaz „Börzei Strucc”) egy zoológiai szakkönyv szövegéhez idomulva.²²⁹

3. A szituációs humoros szövegek esetében a humor forrása maga a helyzet, amibe belekerültek a szereplők. E kategóriában igen gyakoriak a karikatúrák, s azt is megállapíthatjuk, hogy a rajzok többsége ide sorolható be. Változó számban, de minden vizsgált évtizedben felbukkannak ide tartozó írások és képek, s mindegyik nemzetiségi csoport előfordul bennük, például alább, a karikatúrákra vonatkozó alfejezetben mutatunk be.

4. Ok-okozati összefüggésekre épülő humoros szövegeket a teljes elemzett időintervallumban találunk, s minden nemzetiségi csoport képviselője felbukkant ezen írások valamelyikében a Monarchia mindkét államjogi egységének humorisztikus újságaiban. A legkedveltebb típusa ennek az eszköznek az, amikor a kiváltó ok hétköznapi, nem meglepő, de a következmény valami váratlan megállapítás vagy esemény, s ezért válik egy szituáció vagy személy humorossá. Nem számíthatott meglepőnek a korszakban, hogy a szászok magyarországi helyzetükről panaszkodtak Otto von Bismarcknak, de a következmény az élclapban annál inkább, mivel Bismarck nem segítette, hanem „bekapta” őket. Hasonló írás az, amely szerint a horvátok Ma-

²²⁹ „Politischer Wetterbericht” F 1891. jan. 31. 17. F 1860. jún. 23. 103.

gyarországot szidják, mert Zágrábban egyetemet alapíthat-
tak.²³⁰ Vagy említhetjük a Figaro írását, mely szerint hibás az
a jóslat, hogy a zsidók 1867-ben Jeruzsálembe mennek, mert
a Kirchenzeitung szerint ekkor már nem léteznek majd zsidók.
Egy másik figaróbeli javaslat szerint pedig Bécsben csehül le-
gyenek kiírva az utcanevek, hogy mindenki eltévedjen, ne csak
a csehek.²³¹

Ritkább esetben maga az ok meglepő, s a következmény
a hétköznapi, nem meglepetésszerű, például a Borsszem Jan-
kó szerint Románia azért fegyverkezik, mert Magyarország
annektálni akarja Romániát.²³² Felbukkant olyan variáció is,
amikor egy kiváló oknak kétféle következményét mutatják be
a szerzők. Erre példa 1868-ban, amikor a román paraszt a bí-
róság elé került, mert nem tért ki a zsandár elől. A tárgyalás
csattanója az, hogy más ítéletet mond el a bíró románul és né-
metül.²³³

5. Szerepjátékot a vizsgált időszakban e témában keveset talá-
lunk, s mindegyik a Borsszem Jankóban jelent meg.²³⁴ Az írá-
sok orvos-beteg szituációra építettek: a korábbi megjelenésű-
ben a cseh beteg gyermek nem hajlandó bevenni dr. Riegertől
az orvosságot, míg az osztrák-német szorgalmasan szedi dr.
Taaffétól a „kiegyezésgyógyszert”. A később publikált írásban
(„Dr. Kórsághy egyetemi tanár diagnózisai”) a beteg a Monar-
chia, illetve az osztrák-német parlament a cseh nyelvrendelet-
nek köszönhetően:

²³⁰ Ü 1898. febr. 27. 102.; Ü 1898. júl. 24. 357.

²³¹ F 1860. szept. 1. 143.; F 1891. ápr. 4. 53. A Wiener Kirchenzeitung 1848-tól
1874-ig Bécsben megjelenő, ultramontán nézeteket hangoztató lap. (Paupière:
Handbuch der österreichischen Pressegeschichte, 7–8.).

²³² BJ 1868 dec. 20. 661.

²³³ Ü 1868. márc. 14. 87.

²³⁴ BJ 1890. jún. 8. 7.; BJ 1898. aug. 21. 6.

5. kép
„A zsidók üldöztetése Bakuban.”

6. kép
„A zsidók üldöztetése Pesten.”

7. kép
„Szerbia állapota. Hajdan – és most.”

„A szegény Osztrák-Magyar Monarchia amint itt a kórágyon fekszik, a maláriának, (vulgó váltó-láznak) minden ismertető jelét tünteti fel. Vérében megtaláljuk a meg nem hosszabítható provizorium, a 14. §., a cseh nyelvrendelet stb., stb., plasmodium malariae-it. Ezek az elősdi okozzák, hogy hol az osztrák fél, hol a magyar esik lázba. [...] A következő ágyon a súlyos beteg osztrák parlament fekszik, ennek nyelvrákja van, melyet már azért is nehéz gyógyítani, mivel az egyedül célra vezető operatív kiírás lehetetlen, mert az *ulcus linguae Bohemicae* helyébe rögtön, más helyen, az *ulcus linguae Germanicae* lépne.”²³⁵

A KARIKATÚRÁKON ALKALMAZOTT HUMORESZKÖZÖK

A rajzokon humorkeltés céljából hasonló eszközöket alkalmaztak a karikaturisták, illetve a rajzok vázlatainak beküldői, mint a szövegekben.

1. A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben egy-egy szólás megrajzolásával is találkozunk, a szólások, közmondások nem csupán a szövegekben fordulnak elő, mint a többi élclapban. A szerb metropolitaválasztáshoz kapcsolódik például a „Két szék között...” című kép.²³⁶ Rajzolt formában a szólások közül a szlovákokhoz kapcsolódók kaptak leginkább teret a pesti lapokban, magyar politikai konfliktusokat is ábrázoltak úgy a rajzoló, hogy az „Adj a tótnak szállást...” kezdetű szólást alakították át a politikai szituációnak megfelelően, s magyar politikusokat szlovákként jelenítették meg a képeken.²³⁷

²³⁵ BJ 1898. aug. 21. 6.

²³⁶ Ü 1861. jan. 19. 24.

²³⁷ Ü 1898. jan. 16. 29.; BJ 1899. márc. 5. 3.; Ü 1899. szept. 24. 461.; Ü 1899. nov. 5. 535

8. kép

„A drótos.
B – ss G – r. Bozse moje! Most
nekem kell összedrótózni
azt az edényt, amit azok az
urak ott szétrugdostak!”

9. kép

A cseh figura Bécs városára önti
a szilvalekvárt a Figaro rajzán

10. kép

„Szegény Ausztria nagyanyó!
Ausztria. Oh, hogy az isten
akárhova tegyen benneteket! Alig
csitítom el az egyiket, mindjárt
rákezd a bögést a másik!”

2. Külön csoportot alkotnak a szembeállítások, melyek esetében egy jelenség értelmezésére kétféle nézőpontból nyílt alkalma az olvasónak. Ilyen típusú eszközzel a zsidóságot érintően találkozhatunk számos esetben – tipikus formája az emancipáció előtti és utáni helyzet szemléltetése, illetve a zsidók üldözésére vonatkozó szembeállítások²³⁸ –, míg a nem magyar nemzetiségi csoportok megjelenítésére kevésbé volt népszerű ez a forma (5–6. kép).

A kevés példa egyike a sertésváltás kapcsán a „Szerbia helyzete. Hajdan és most” című karikatúra, amely azt ábrázolja, hogy egykor barátságosan fogadták a szerb sertéseket a határ magyar oldalán, míg „most” elkergetik őket (7. kép).²³⁹

Hasonló az a rajz, melyen egy cseh nyelvi követelés jelenik meg Ausztriában, s annak a magyarokhoz kapcsolódó változata. A cseh katona nem „Hier”-rel akar válaszolni arra a kérdésre, hogy jelen van-e, hanem csehül („Zde”), ennek a kikaprikírozása látható az első rajzon azzal a megjegyzéssel, hogy „Was jelen! Was qui und zde! Hier! wird’ alle rufen! Verflixte magyaro-italiano-schlowakisches Glumpert übereinander!”, míg a másodikon a delegáció üléstermébe pillanthatunk be, s a megállapítás már a következőképp hangzott: „...csakhogy megint jelen vagytok!”²⁴⁰

3. a. Hasonlításhoz is találhatunk példát a karikatúrák között abban az esetben is, amikor csak a hasonlót ábrázolta a rajzoló,

²³⁸ Az emancipációra lásd például: BJ 1869. jan. 3. 6–7. Az 5. és 6. képek megtalálhatók: BJ 1868. máj. 31. 258–259.

²³⁹ A 7. kép lelőhelye: BJ 1890. júl. 20. 6.

²⁴⁰ BJ 1899. okt. 29. 5. „Mi az, hogy jelen! Mi az, hogy qui és zde! Hier-t fog mindenki felelni! Átkozott magyaro-olasz-szlovákok egymás hegyén-hátán!” a Monarchia nyugati felében hatályba lépett nyelvrendeletek mindegyike tiltotta, hogy az anyanyelv a hadsereg vezérletének vagy vezényletének nyelvbe bekerüljön (Fischel: *Das österreichische Sprachenrecht*, 217–218.; 220–223.), így ez a cseh követelés szimbolikus jelentőségű, s gyakrabban tűnt fel az ausztriai lapban, mint a magyarokban (például: F 1899. ápr. 29. 71.).

például amikor a „Magyar hrvát” elnevezésű széttört edényt egy drótos szlovák, Baross Gábor próbálja összedrótózni (8. kép).²⁴¹

A Figaro leggyakoribb idevágó példája az, amikor a csehek csak címerállatuk, az oroszlan képében láthatók a rajzokon, amire a későbbi fejezetekben számos példát olvashatunk.

3. b. a túlzás eszközével a karikaturisták is éltek, s a szövegekhez hasonlóan általában a rajzokon is a területi igények elítélését igyekeztek ezzel sugallani. Ezekre számos példát láthatunk majd a területi igényekkel foglalkozó fejezetben. A bécsi újságban általában a csehek nemzetiségi követeléseinek bírálataira használták ezt az eszközt, például amikor a cseh figura „megeszi” a Stefansdomot, vagy leönti Bécset a cseh szilvalekvárral (9. kép).²⁴²

4. A szituáció, amibe a szereplő került, gyakran a humor forrása az élclapi karikatúrákon, hiszen a legegyszerűbben kódolható formájukban ábrázolták a társadalmi-nemzeti-ellenléteket, s erre ez az eszköz – a képek tanúsága alapján – alkalmasnak bizonyult. Itt csak azt a példát idézzük fel, amikor „Austria nagyanyó” Michel ruháját („német hegemonia”) foltozza, s a csehek és a lengyelek csúfolódnak az osztrák-német szereplőn (10. kép).²⁴³

Mind a bécsi, mind pedig a magyar lapokban kedvelt eszköz volt a szituációs karikatúra, például Milan és Natalia távozó szerb ex királyi párhoz kapcsolódóan a 19. század utolsó évtizedében (11. kép).²⁴⁴

²⁴¹ A 8. kép lelőhelye: BJ 1891. aug. 23. 3. 1891 augusztusában Zágrábban horvát agráripári kiállítást tartottak, melyre ellátogatott egy magyar delegáció is az illetékes miniszter, Baross Gábor vezetésével.

²⁴² A 9. képrészlet lelőhelye: F 1898. okt. 1. 160. A szilvalekvár „Powidl” elnevezéssel olvasható a Figaróban.

²⁴³ A 10. kép lelőhelye: Ü 1899. okt. 29. 523.

²⁴⁴ A 11. kép lelőhelye: F 1891. máj. 9. 74. „Natalie per Schubkarren über die Grenze.”

11. kép
„Natalia átlépi a határt talicskával.”

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a nyelvi és nem nyelvi eszközökkel élő, a nemzetiségi problematikát érintő humoros alkotások és a versek száma emelkedett a vizsgált lapokban az elemzett időintervallum folyamán. A nagyszámú és egyre növekvő mennyiségű írás alapján arra következtethetünk, hogy a nemzetiségi kérdés, a nemzetiségi mozgalmak erősödése, a szomszédos anyaországok (Szerbia és Románia) megszilárdulása, illetve a szlovákok esetében a csehek súlyának növekedése egyre erősebben sarkallták humoros-gúnyos tartalmú írások beküldésére az olvasókat. Mindezzel párhuzamosan – s leginkább versekben megfogalmazva, az ellenséggé vált „másik” kigúnyolásával – a magyar nacionalizmus és a tisztán magyar birodalom elérésének célja is egyre kíváncsabbá vált és kifejezésre került. A magyar reakciókhoz hasonlóan – de mérsékelt hangnemben – az osztrák-német élclap is az olvasók tudomására hozta ellenérzését – a cseh, lengyel, szlovén nemzetiségi mozgalmak erősödésével párhuzamosan egyre több-

ször – azok követeléseivel szemben. Ezen attitűdök kifejezés-módjait vizsgáljuk meg a szövegekben és képeken a következő fejezetekben – kezdve a láthatósági sztereotípiák változásának bemutatásával a két időmetszet között.

„Kékmándlis, bőrnadrágos, nagyüllepű atyafi”

„Ismertető jel.

[...] Nézzetek csak a kosorra,
A löcslábra, a modorra,
Hunczutkára a fül mellett,
Melyet pajesznak neveznek,
Erről bárki ráismerhet.”²⁴⁵

A láthatósági sztereotípiák közül – ahogy a Herkó Páter itt idézett szerzője is rátapintott – az emberi test – vélt vagy valós – különbségei és a ruházat az, amely a legszembetűnőbbnek látszhat. A nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői a karikatúrákon (és bizonyos fókig a szövegekben is) első-sorban jellegzetesen ábrázolt testi jellemzőik (testtartás, arcvonások, az emberi test eltorzítása) és ruhadarabjaik alapján ismerhetők fel s különíthetők el egymástól, illetve a magyar és osztrák-német szereplőktől.

AZ EMBERI TEST

Az emberi arc és test karakterisztikus vonások és vélt tulajdonságok elsődleges hordozója a rajzokon.²⁴⁶ Elég, ha csak fel-

²⁴⁵ HP 1898. nov. 20. 4.

²⁴⁶ Nemcsak a karikaturisták éltek ezekkel az eszközökkel, hanem a kortárs tudósok is így vélekedtek. A 19. század második felében ismert elmélet volt a frenológia (az a tudomány, mely „az állatoknak és embereknek szellemi képességeit koponyájuk alkatával veti össze”, Pallas, 7. köt. 613.) és a fiziognómia („az arcvonások és arcjáték, mint a lelki benső lény tükré”, Pallas, 2. köt. 68.), melyek segítségével belső tulajdonságokat, képességeket véltek meghatározni.

villantjuk a kortárs magyarokban élt önképet, melynek fontos elemei az egyenes tartás, az ápolt haj és bajusz, a lovagiasság és a fizikai erő. Gyorsan felismerhető, hogy a másokról alkotott kép vonásai általában ellentétesek ezekkel.

Az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellege az elemzett nemzetiségi csoportok közül – a zsidókon kívül – a románok ábrázolásában csúcsosodott ki a magyar élc-lapokban az 1890-es évekre.²⁴⁷ Az 1860-as években a hosszú hajon kívül általában csak az esetlen, görnyedt testtartás volt a jellemzőjük, de az évszázad végére a rajzolóok fokozták a testi jellemzők torzítását. A testtartás még természetellenesebbé vált, a végtagok megjelenítése már nem arányos, az emberi test amorffá alakult: a kéz- és lábfej aránytalanul nagy, míg a szőrös kar és lábszár igen vékony, a haj hosszú és ápolatlan (12. kép).²⁴⁸

A magyar figura mellett a román szereplő már kevésbé tűnik emberinek, s az ábrázolása önmagában magában hordozza a megvetést és lenézést, amit mutat az is, hogy a románok alacsonyabbak a magyar szereplőknél. A kortársak a románokat ábrázolták az egyik legnegatívabb módon, ami utalhat arra, hogy az ő politikai követeléseiktől tartottak leginkább, s a magyar-román viszony az 1890-es évekre, főként az 1892–1894-es Memorandum-per, illetve az 1895-ös nemzetiségi és interparlamentáris kongresszusok után jelentősen romlott, így a leggúnyosabb rajzokat a kiválasztott évfolyamok közül 1898–1899-ben láthatjuk a Borsszem Jankóban. Az Üstökös és a Herkó Páter képein ugyanakkor a románok arca, testtartása nem torzult el a 19. század utolsó éveire sem, e nem kor-

²⁴⁷ A Figaróra vonatkozóan az 1890-es évekbeli rajzok hiányában nem tehetünk ilyen megállapítást a románokról, annyit megállapíthatunk azonban, hogy az 1860-as években ebben a lapban a románokat egyenes tartással, emberi arcvonásokkal ábrázolták.

²⁴⁸ A románok ugyan korábban kedvelték a hosszú haját, de erre az időszakra már kevésbé jellemző ez. (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. 7. köt. Budapest, 1901. 421.) A 12. kép lelőhelye: BJ 1898. máj 22. 9.

12. kép
„Éhes oláhok – a hentes-bolt előtt.”

A szlovákok az 1860-as években általában kerek arccal bukkantak fel, néhol ápolatlan félhosszú hajjal, a vizsgált időszak utolsó éveiben pedig már aránytalan végtagokkal és majom-arccal, ami nagymértékű hasonlóságot mutat az ausztriai élclapok csehekről készült képeivel. A majom a rosszindulat, a csúf külső, a trágár, gátlástalan ember szimbóluma a keresztény ikonológiában, az ember karikatúrájának tekintették, aki elhozza a bűnt – elsősorban a fősvenységet és a paráznaságot –, lelkiileg megrontja az embert, így ez a jelkép az ördöghöz kapcsolódó asszociációkat keltett (13. kép).²⁵⁰

²⁴⁹ Ű 1899. jan. 1. 5.; HP 1898. aug. 13. 5.

²⁵⁰ A majomarcú szlovák ábrázolásmódjára példa a 13. kép: BJ 1898. júl. 3. 10. Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996. 254–255. Ripa iko-

A 19. század utolsó éveinek vizsgálatakor viszont figyelembe kell vennünk azt is, hogy a majomhoz más asszociációk is társulhattak. 1873-ban ugyanis magyarul is megjelent „A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben” Charles Darwin tollából. Darwin e kötetében fejtette ki nemcsak a fajok harcáról, hanem azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait is, melyeket az egyház élesen támadott.²⁵¹ Ebben a kontextusban a majommarccal való ábrázolás arra is utal, hogy a szlovákok még nem fejlődtek emberré, nem emberek, nem egyenrangúak a magyarokkal, hanem alsóbbrendű fajok, ami – Reinhart Koselleck érvelése alapján – többletjelentéssel bírt. Koselleck ellenségfogalmakról szóló klasszikus munkájában levezeti, miként alakult át a 18. századig még teológiai értelemben vett nem-ember fogalma a 19. században, amikor az politikai jelentést kapott. Vallásos kontextusban a megnevezés pogányt jelentett, míg a 19. században ez átalakult alsóbbrendű, irtandó lény tartá-

13. kép
„A drótos tót Prágában.
– Sag eszedrotoznyiék én ezt
a fazekat, ha nem hiányozná
cserepibul olam sog darabka!”

nológiája szerint a majom az arcátlanság, becstelenség szimbóluma. (Ripa: *Iconologia*, 535.)

²⁵¹ Az egyházi publicisztika álláspontját lásd például a Magyar Állam – Idők Tanuja 1873. november 15–december 7. között megjelent cikkeiben.

lommá,²⁵² ami – a karikatúrákon kívül – megfigyelhető például a 19. század végén megjelent magyar élclapi versekben is, miközben az 1860-as években ilyen attitűd még nem bukkant fel. Az a csoport, mely nem-emberként tűnt fel, megsemmisíthetővé vált ez által, s bűnösnek tekinthető olyanért is, amiért nem felelős, mint például nyelve, nemzetisége.²⁵³

Ezt a lehetséges értelmezést megerősíti az a kijelentés, hogy ők „nem emberek”,²⁵⁴ aminek alapötlete a már említett „A kása nem étel, a tót nem ember” szóláshoz köthető.²⁵⁵ Efféle kijelentéssel az 1860-as évek élclapjaiban még egyáltalán nem találkozunk, az elemzett évfolyamokban csak az 1890-es évek folyamán s kizárólag a Borsszem Jankóban és Az Üstökösben. A Herkó Páter a szlovákokról több tekintetben is eltérően nyilatkozott Ágai és Szabó lapjához képest. Rajzain – elismerőleg – megjelent a felvidéki antiszemitizmus,²⁵⁶ amit pártpolitikai kapcsolatok is indokoltak (a Katolikus Néppárt soraiban számos felvidéki származású politikust találhatunk). A szlovákok

252 Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. [ford.: Szabó Márton] Budapest, 1997. 73.; 77.

253 Koselleck, Reinhart: *Ellenségfogalmak*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 6–13.; 21.

254 BJ 1890. nov. 2. 10.; BJ 1898. febr. 13. 8.; BJ 1898. okt. 30. 12.; BJ 1899. febr. 5. 8.; Ü 1899. júl. 16. 342.; Ü 1899. júl. 30. 366. A szlovákokról ez a vélekedés az 1874. évi lapokban is felbukkant a Borsszem Jankóban és a katolikus–konzervatív irányvonalú Mátyás Deákban (BJ 1874. június 14. 3.; MD 1874. június 6. 92.). Ekkor ezek az élclapok képeikkel és szövegeikkel szorgalmazták a felvidéki szlovák gimnáziumok megszüntetését. A kormány – a gazdasági és kormányválsággal elfoglalva a nacionalista közvélemény nyomásának engedve – 1874. áprilisától 1874. decemberéig vizsgálatot folytatott három felvidéki (nagyrocei és a turócszentmártoni evangélikus, illetve a znyóváraljai katolikus) szlovák gimnázium ellen, majd bezárta azokat. Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874. In Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): *X. RODOsZ Konferenciakötet*. Kolozsvár, 2009. 418–428.; Felkai László: Képek és árnyképek a Felvidék XIX. század végi művelődésügyéből. In Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Budapest, 1980. 192.

255 Ü 1899. szept. 10. 342.

256 HP 1898. márc. 20. 9.

arca, testarányai a karikatúrákon nem torzultak el, barátságos parasztként bukkantak fel, a Herkó Páter szövegei is inkább szimpátiát keltettek irántuk.

A Figaróban alig néhány rajzon láthatók a szlovákok az 1860-as években, ekkor a magyar lapok ábrázolásához képest gúnyosabb formában (14. kép):²⁵⁷

A szlovák apa gyermeke hajában épp a tetveket keresi, ami a képaláírás szerint a szlovákok szokásainak egyikeként került ábrázolásra. Hajuk e rajzokon is félhosszú, arcuk pedig már a vizsgált időszak elején majomarcra hasonlít, s torzabb, mint a cseheké az osztrák–német lapban ugyanebben az időszakban. Erre az igen lealacsonyító karikatúrára adott szlovák reakcióról a Bolond Miskából értesülhetünk:

„A bécsi »Figaro« »Ausztiria népei« cím alatt egy karikatúra-sorozatot kezdett meg,²⁵⁸ s abban a tótokat úgy kifigurázta, hogy harmincan beperelték. Minket magyarokat is kikarrikírozott nem rég egy német lap, hanem mi azért nem pöröljük be; csak az a különbség köztünk, hogy mi a papiroson vagyunk karikatúrák, mások meg az – életben.”²⁵⁹

Az 1890-es években önállóan már nem jelentek meg a szlovákok a bécsi lap hasábjain, csupán egy-egy olyan karikatúrán 1891-ben és 1898-ban, ahol a Monarchia szinte minden nemzetiségi csoportja felbukkant. Az egyik rajz szerint a „Budget”-t táncolják körül a nemzetiségi csoportok képviselői, közöttük egy a csehek megjelenítésére igen hasonlító, itt kevésbé eltorzított arcú szlovák alakkal, míg 1898-ban a „magyar igazságszolgáltatás”-ra mutat be példát a Figaro: a rajzon egy magyar

257 A 14. kép lelőhelye: F 1860. jún. 30. 108. „Zum Studium der österreichischen Nationalitäten. Das Embryo eines Slovaken. Charakterköpfe. Trachten der Slovaken und ihre Gebräuche. Die Slovaken sind, wie obiges Bild zeigt, ein Volk, welches die Viehzucht pflegt, sehr gastfrei und friedliebend ist, und daher Kriege nur zu seiner Vertheidigung führt.”

258 A Figaro rajzolója az elemzett időszakban nem folytatta a – feltehetően a nemzetkarakterológiák által ihletett – sorozatot, csak a szlovákokról publikálták e képeket.

259 BM 1860. júl. 22. 31

14. kép

„Az ausztriai nemzetiségek tanulmányozásához.
A szlovák embrió. Jellemző fejek. A szlovák viseletek és szokásaik.
A szlovákok, mint ahogy azt a fenti kép is mutatja, egy olyan nép,
mely állattenyésztéssel foglalkozik, nagyon vendég-
és békeszerető, ennél fogva háborút csak önvédelem céljából vív.”

figura veri bottal a szlovákokat. A szlovák szereplő – a fentebbi-
hez hasonlóan – e rajzon sem bír egyéni vagy jellegzetes vonás-
sal, csak kerek arca és félhosszú haja alapján ismerhető fel.²⁶⁰

Hasonló változások figyelhetők meg a szerbek ábrázolásában
a vizsgált időszakban.²⁶¹ Az 1860-as években a szerbek tartása,
gesztusaik harciasságot, erőszakot sugároznak mind a bécsi,
mind pedig a magyar lapokban. Az 1890-es évekre a magyar
lapokban jelentősen megváltozott a szerb parasztok testtartása:
már nem az erőszak jelképei, alkatuk inkább vézna, arcuk el-
torzult, olyan szituációban is felbukkantak – ami persze nevet-
ségességüket is fokozta –, amikor a magyaroknak könyörögtek
amorffá alakított testtel, de tradicionális katonai viseletükben.²⁶²

A horvát férfiak a bécsi és a pesti lapokban eltérő időszak-
ban és szerepben tűntek fel, de ábrázolásmódjukban közös,
hogy arcuk és testük nem torzított, általában bajusszal látha-
tók, testalkatuk a magyarokéhoz hasonló.²⁶³

A többi nemzetiségi csoporttól eltérően a szász férfiakról
csak nagyon általános vonásokat jelenítettek meg a lapok.
Külsőjükön csupán egy szövegben olvashatjuk 1861-ben, hogy
az egyik szász polgár magas és különösen megtermett.²⁶⁴ Az
1890-es években a szász hölgyek a főszereplők, mivel 1898-ban
ők tiltakoztak a helynevek magyarosításáról szóló törvény el-
len. A Borsszem Jankó mindkét rajzán magas, erős fiatal nő-
ket láthatunk, az elsőn petíciójuk benyújtásakor még mérges
tekintettel és gesztusokkal, a másodikon viszont a szász lány

²⁶⁰ F 1891. nov. 11. 186.; F 1898. okt. 22. 172.

²⁶¹ A Balkán-félszigeten élő szerb etnikumú csoportok közül a lapokban a magyar
korona országában élő szerbek, a szerbiaiak, a montenegróiak és a dalmácia-
iak szerepeltek. A magyar és a bécsi lapban eltérő arányban kaptak teret ezek
a csoportok: a pesti vicclapokban – közvetlenül érintve politikai követeléseiktől
– a magyarországi szerbek és az anyaországban élők a leggyakoribbak, míg
a külpolitikai orientáltságú Figaróban a szerbiaiak.

²⁶² BJ 1890. jún. 22. 7.

²⁶³ Ü 1891. szept. 27. 151.; Ü 1891. okt. 4. 163. F 1869. nov. 13. 212.

²⁶⁴ Ü 1861. jún. 19. 22.

15. kép
„A zöld-szász asszonyok.
asszonyok.
A mily hirtelen
feltűntek –
éppoly hirtelen
le is tűntek!”

16. kép
„Czigányválasz.
– Állj meg czigány!
– Álljon meg
kend, kendet senki
sem kergeti.”

kibékült a magyar legénnyel, s meghittén átöleli, itt persze inkább kedvesek a vonásai.²⁶⁵ Az Üstökös rajzolója viszont eltorzította a szász lányok arcát: e lapban dühös arcvonásokkal, hosszú orrú, idős nőkként bukkantak fel (15. kép).²⁶⁶

A másik német ajkú nemzetiségi csoport, a svábok külsejéről is mindössze két történetben olvashatunk, melyben vörös, illetve szőke hajukkal jellemezték őket.²⁶⁷

A legtöbb szövegszerű utalás a cigányok testi jellemzőire vonatkozott a magyar lapokban, míg a bécsiben – a szászokhoz és svábokhoz hasonlóan – ők fel sem bukkantak.²⁶⁸ A cigányokat a szövegekben az 1860-as években mindenekelőtt „barnának” nevezték sötétebb bőrszínük miatt,²⁶⁹ s a sztereotípiát erőteljességét mutatja, hogy a lapok szerint bármely barnább bőrszínű embert azonnal cigányként észleltek.²⁷⁰ A cigányokról szóló karikatúrák szintén ezt a láthatósági sztereotípiát erősítették meg (16. kép).²⁷¹

Testtartásuk néha görnyedtebb, mint a magyar figuráé, és a rajzokon általában mezítláb szerepeltek. Az 1890-es évek elején is még „barna”, illetve „szerecsen” jelzővel illették a cigányokat, míg a század utolsó két évfolyamában – feltehetően az afrikai gyarmatosítás és a gyarmati háborúk kiéleződése folytán – már „fekete more”-ként és „néger”-ként olvashatunk róluk.²⁷²

²⁶⁵ BJ 1898. jan. 30. 10.; 1898. aug. 28. 10.

²⁶⁶ A 15. kép lelőhelye: Ü 1898. jan. 30. 53.

²⁶⁷ Ü 1860. ápr. 28. 133.; BM 1860. júl. 29. 34.

²⁶⁸ A Figaróban az elemzett évfolyamokban a cigányok összesen négyszer kerültek említésre, minden esetben magyarországi cigányokként, bármilyen jellemző vonás feltüntetése nélkül (például: F 1861. febr. 23. 34.).

²⁶⁹ A cigányokról szóló elemzés során a szövegekre fókuszálunk, s a karikatúrák esetében csak kiegészítjük azokat az információkat, melyeket Polyák Laura már említett cikkében olvashatunk. Barnának nevezik a cigányokat például a következő frásokban: Ü 1860. júl. 12. 93.; Ü 1868. ápr. 11. 115.

²⁷⁰ Egy történet szerint például barnább bőrű kunokat kértek fel muzsikálni, mert cigánynak vélték őket: Ü 1860. máj. 5. 5.

²⁷¹ Cigány-ábrázolásra lásd például a 16. képet: Ü 1860. szept. 8. 13.

²⁷² BJ 1898. ápr. 10. 14.; HP 1898. aug. 7. 4.; HP 1898. dec. 11. 12.

A Figaróban – ellentétben a magyar lapokkal, de az ausztriai nemzetiségi megoszlásnak megfelelően – nem a szlovákok, románok vagy a cigányok a szövegek és képek leggyakoribb szereplői, hanem a „békétlen” csehek kaptak jelentős teret az ausztriai élc lapban mind textuális, mind pedig vizuális formában, mivel az ausztriai olvasókat leginkább a csehekhez kapcsolható politikai viták érdekelték, mozgósíthatták. A lengyelek ritkábban szerepeltek, mint a csehek, de a képeken a csehek mellett a háttérben általában felbukkantak.²⁷³ Gyakori közös megjelenítésük az ausztriai élc lapban indokoltá teszi, hogy ábrázolásukat egymást követően mutassuk be. Ez a kettős megjelenítés azonban a magyar élc lapokat nem jellemzi, ott a csehek és a lengyelek nem szerepeltek egyszerre, ami alól csupán Az Űstökös rajzai jelentenek kivételt az 1890-es évek végén. A magyar lapokban viszont a figurák arcának hasonló megrajzolásával kifejezésre kerültek a cseh–szlovák kapcsolatok és az együttműködés vélt veszélyei, az a gondolat, mely szerint a felvidéki szlovákok Prágában sajátítják el a Magyarország integritását veszélyeztető pánszláv eszméket, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a csehek negatív színben bukkanjanak föl a Borsszem Jankóban és Az Űstökösben.²⁷⁴

A bécsi vicclapok vizuális reprezentációin a csehek ábrázolása a legösszetettebb és legárnyaltabb. Elkülöníthetjük azokat a rajzokat, melyeken a nemzetet egy jellemzőnek vélt emberi

273 A csehek és a lengyelek azért tűnhetnek fel egyszerre a bécsi lapban, mert a cislajtán parlamentben széles körű együttműködés valósult meg a Lengyel Klub (Polenklub), az ifjú csehek, a Szláv-Keresztény Szövetség (Slawisch-Christlicher Verband), a románok, a konzervatívok és a Katolikus Néppárt (Katholische Volkspartei) részvételével a liberális vezetéssel szemben, amit a lengyel Apollinar Jaworski, a Lengyel Klub vezetője és a bécsi kormány galíciai minisztere koordinált. (Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 182.)

274 A kortársak valóban tettek erőfeszítéseket egy cseh–szlovák együttműködés kereteinek kidolgozására, erről lásd például: Heiszler Vilmos: Ausztroszlavizmus – Ausztrohungarizmus. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegészítés előtt*. Budapest, 1988. 446–463.

alak jelképezte, illetve azokat, amelyeken a nemzetet más szimbólumokkal perszonifikálták, s találhatunk olyan karikatúrát is, melyeken e két eszköz egyszerre volt jelen. A magyar élc lapok jelentősen kisebb számú szövege és gúnyrajza természetesen kevesebb szimbólumot használt, de e szisztematikus tagolás a képek egyes elemeinél megfigyelhető ezekben is.

Ha az emberalakokat vizsgáljuk a Figaró hasábjain, láthatjuk, hogy a lengyel figurák arca nem torz, emberi vonásaikat megőrizték, ellentétben a csehekkel, akiknek ábrázolása – a magyar lapok nemzetiségi megjelenítéséhez hasonlóan – az 1890-es évek végére jelentősen megváltozott. Az 1860-as évek figaróbeli ábrázolásain még a csehek ekkor legtípikusabbnak tartott jellemzői bukkantak fel vizuálisan: a kerek arc, kerekded testformák és a pisze orr (17. kép).²⁷⁵

Az 1860-as években csupán két példát találunk kissé elváltoztatott emberi alakra,²⁷⁶ a 19. század utolsó éveiben viszont a karikatúrák többségén már az arc jelentős torzítása figyelhető meg (18. kép).²⁷⁷

Ha számba vesszük a rajzokat, melyeken csehek szerepelnek, és összehasonlítjuk az 1860-as és az 1890-es éveket olyan szempontból, hogy az államiságra utaló oroszlátként animizálva

275 A 17. kép lelőhelye: F 1861. aug. 17. 148. „Sprößlinge der slavischen Linde, mit den weichen runden Formen derselben.” a szláv népek a hársfát szent faként tisztelték (Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart, 1988. 423.). A jelkép népszerűségét mutatja az is, hogy Prágában a csehek olvashatták a Slovenská lipa [Szláv Hársfa], a szlovének pedig Bécsben a Slovenska lipa [Szlovén Hársfa] című újságot (In: *Sachregister*. Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 2781.).

276 F 1869. szept. 18. 170. A cseh figura örömmel mutat a prágai német kaszinóra. A szöveg szerint az előválasztások megtörténtek, de a rajzon láthatjuk, hogy egyetlen választó sem jelent meg e szerint a német kaszinónál. A másik rajz 1869. június 19-én jelent meg, e képen egy cseh fiú dobál meg követ – feltehetően német vonatkozású – épületet (112. old.).

277 A 18. kép lelőhelye: F 1898. dec. 10. 200. „Michel: Wart's nur bis ich tüchtig umg'ruht hab' – Ihr fresset ja auch, wenn ich hineinspuck'!” a 'fressen' ige első sorban állatok táplálkozására utal a német nyelvben.

17. kép

„A szláv hársfa ivadéakai, annak lány, kerek formáival.”

18. kép

„Michel: Várjatok, amíg alaposan meg nem keverem
– Ti akkor is esztek, ha én beleköpök!”

vagy pedig az agressziót, gúnyt sugalló majomfejű emberalak-
ként jelentek-e meg a csehek, az eredmény a következő:

2. táblázat: a csehek megjelenítési formái a Figaróban

Figaro	A csehek az orosz- lán, illetve Vencel koronája szimbolizálja	A csehek emberalak és orosz- lán, illetve Vencel koronája jeleníti meg	A csehek emberalak jelképezi
1860–1861	3	1	14
1868–1869	11	–	10
1890–1891	11	23	39
1898–1899	9	19	59

3. táblázat: a csehek megjelenítési formái a magyar vicclapokban

Borsszem Jankó	A csehek az orosz- lán szimbolizálja	A csehek em- beralak és orosz- lán ábrázolja	A csehek emberalak jelképezi
1868–1869	1	–	2
1890–1891	–	2	4
1898–1899	2	1	17

A táblázatok adatai mutatják, hogy a 19. század végére a cse-
heket már inkább torzított formájú férfi képében pillanthatjuk
meg, amivel a nekik tulajdonított agresszív törekvéseket job-
ban lehetett szemléltetni.

A Borsszem Jankó a csehek esetében átvette az ausztriai
rajzok elemeit, s az ausztriai politikai viták egy-egy aspektu-
sát mutatták be. A Herkó Páter rajzain – talán a szlovákokat
támogató politikai törekvéseikkel való szimpátia kifejezése

céljából – a csehek teste, arca nem torzított, a figurák nem ellenszenvesek. Mint láthattuk, a csehek és szlovákok testvonalainak megjelenítését a kerek, illetve majomarccal való ábrázolás köti össze mind a bécsi, mind pedig a pesti lapokban, ami viszont nem jellemzi a szlovéneket, akiknek ábrázolásában egyéni vonásokat nem fedezhetünk fel, követelései hasonló-sága miatt a csehekhez hasonlóan – kerek, de nem eltorzított arccal – bukkantak fel.

Mind a magyar, mind pedig a bécsi lapok gyakori – s nagyon hasonló vonásokkal ellátott – szereplője „a zsidó”. A zsidók vizuális reprezentációjáról, „a magyar” és „a zsidó” ellentétes jellemzőiről, „a zsidó”-ról kialakult képről Vörös Kati tanulmányában olvashatunk. Ez alapján a tipikus vizuális ábrázolások legjellemzőbb vonásait „a zsidó test”-ről a következőképpen összegezzük: nagy orr és fülek, vastag ajak, göndör haj, görbe, rövid vagy iksz-láb, mely képtelenné teszi a magyaréval megegyező mozgásra, gesztikuláló, hosszabb kezek s az ortodoxok esetében a pajesz. Ha testalkatát vizsgáljuk, láthatjuk, általában alacsonyabb a magyarnál, görbe hátú és gyakran nőies megjelenésű a zsidó férfi az élc lapokban. Ez az ábrázolásmód elszakíthatatlan a zsidók európai megjelenítésének középkorig visszanyúló tradíciójától. „A magyar élc lapok zsidójának legfontosabb aspektusa a negatív jelrendszerbe való beágyazottsága. [...] A zsidó az egész magyar társadalom által osztott és értett kulturális kóddá vált.”²⁷⁸ Testi jellemzői hasonlóak

²⁷⁸ Vörös: *Júda pesti bulváron*, 27–34.; 41. Az európai összehasonlítást lásd: Fuchs: *Die Juden in der Karikatur*. A magyar zsidóábrázolásokról angolul is megjelent egy tanulmány, de a dolgozat Vörös cikkének ismerete nélkül készült, így bár újabb publikáció, kiegészíteni nem tudta Vörös tanulmányát, mint ahogy komplex képet sem tudott adni a zsidók megjelenítéséről, mivel karikatúráit vagy a tisztaeszlári per időszakából és/vagy csak antiszemita lapokból választotta, így az a kép alakulhat ki az olvasóban, hogy csak ezekben a lapokban, illetve időszakokban jellemzők a bemutatott ábrázolások. (Dranik Réka: *Stereotypical Representations of the Orthodox and Assimilated Jew in the Hungarian Satirical Papers of the Dual Monarchy*. In Dagnosław Demski – Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 362–389.)

a magyar antiszemita (19. kép) és nem antiszemita lapokban (20. kép), csupán a torzítás mértéke eltérő.²⁷⁹

Ha az 1860–1861-es évfolyamokat vizsgáljuk, a magyar lapokban „a zsidó” jellemzően hosszú orral és szakállal látható, de kifejezetten ellenszenvet keltő vonásokat nem figyelhetünk meg, a zsidó az „idegenek” közül csupán az egyik. Azon a karikatúrasorozaton, mely a zsidók polgári és politikai egyenjogúsításával kapcsolatos 1868-ban – a zsidó „képviselőjelöltek” láthatjuk a képeken –, már észlelhetünk ellenszenves vonásokat, az egyik jelölt, Salamon, a kocsmáros zsidó arcán pedig már felfedezhető az a kárörvendő mosoly (20. kép), amely Vörös Kati vizsgálata alapján a dualizmus későbbi időszakában tipikusnak tekinthető.²⁸⁰ Az emancipált bankár és iparos zsidó már szakáll nélkül jelenik meg, míg a kocsmáros és a galíciai zsidó szakállal látható. Egy szöveg pedig arról tudósít, hogy a zsidó vörös hajú.²⁸¹ A gesztikulálás, a zsidó orr, száj és haj, illetve a pajesz a Figaro rajzaira is jellemző, de az eltérő testtartás és végtaghosszúság már nem (21. kép).²⁸²

A bécsi lapbeli zsidókat arcuk és ruhájuk teszi „zsidóvá”, megjelenítésük kevésbé hordozta magán a pesti lapokban észlelhető sztereotípiákat.

Kutatásaink abban a tekintetben is alátámasztják Vörös eredményeit, hogy szövegszerűen is a következő jelzőkkel bukkannak fel a zsidók: Orrukra 1869-ben már nem csak a „nagy” jelzőt használták a szövegek, hanem a „görbe” és a „hosszú” melléknéveket is, egy történet szerint a zsidók „zenebonalábúak”, illetve „nyakig láb”-ok.²⁸³ Mint ahogy a fejezetet nyitó

²⁷⁹ A 19. kép lelőhelye: HP 1898. jún. 26. 6.; a 20. kép: Ü 1868. szept. 6. 283.

²⁸⁰ Ü 1868. szept. 6. 282–284.

²⁸¹ Ü 1890. márc. 23. 142.

²⁸² A 21. kép lelőhelye: F 1898. márc. 11. 42.

²⁸³ BJ 1869. jún. 13. 234.; BJ 1869. jún. 20. 244. A 'hosszú' melléknév a Figaróban is felbukkant: „lange Nase” (F 1868. ápr. 11. 67.). BJ 1869. aug. 22. 339.; Ü 1890. jan. 19. 33.; BJ 1899. nov. 16. 8.

19. kép
„Ora et Labora”

20. kép
„Salamon, (nem a bölc,
hanem a »Tölts!«)”

21. kép
Ortodox zsidó ábrázolása
a Figaróban

versben is olvashattuk, az 1890-es évek végén a Herkó Páter szerzői már a „lőcsláb” és a „kosorr” kifejezésekkel illették a zsidókat.²⁸⁴

A TEST ANIMIZÁLÁSA ÉS DÉMONIZÁLÁSA

Otto Baur ikonográfiai kutatásai szerint az ember-állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségével. Három alaptípusát különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a.) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szoros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b.) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c.) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki.²⁸⁵ Láthatjuk majd a következőkben, hogy a 19. századi magyar és ausztriai élclapok mindhárom eszközzel éltek.

Az elemzett élclapok talán legjellegzetesebben animizált alakjai a csehek, illetve a szlovákok (megjelenítésük nem exportcikkükhöz köthető, mint például a szerbek esetében a sertés). A karikaturisták nemcsak majommarccal ábrázolták a cseheket, illetve a szlovákokat, hanem állatok képében is megjelenítették őket. A csehek majom formájában is felbukkantak, ezenkívül békaként láthatjuk őket a rajzokon, ami az 1890-es évek elején gyakoribb, mint az 1898–1899-es évfolyamokban. A szlovákok esetében a majom jelkép jelentését már bemutattuk, de a béka sem pozitív asszociációkat keltő állatszimbó-

²⁸⁴ HP 1898. ápr. 10. 11.

²⁸⁵ Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts.* Köln, 1973. 4–11.

lum. Ripa ikonológiája szerint a béka a tökéletlenség, míg a varangy a kapzsiság megtestesítője,²⁸⁶ így e szimbólum utalhat a csehek – mértéktelennek ítélt – követeléseire, de a majomhoz hasonlóan nem-ember voltukra, fejletlenségükre is – evolúciós szempontból.

Mitológiai ihletésű karikatúrán is feltűntek a csehek, de ekkor már címerállatuk, az oroszlán képében: a Figaróban megpillanthatunk egy „cseh szfinxet”, melynek teste oroszlán, feje pedig egy tipikusnak vélt cseh női arc, pisze orral és fejendővel.²⁸⁷ A szfinx más kontextusban, de Ágai lapjában is megihlette a rajzolókat az osztrák-német-cseh konfliktus kapcsán: Ausztriát ugyanis oroszlán formájú szfinxként jelenítette meg a rajzoló, mely a miniszterelnök, Paul Gautsch felé mutat, jelezve a csehek addig elért sikereit.²⁸⁸ A leggyakrabban feltűnő állatszimbólum – mint már utaltunk rá – mégsem mitológiai, hanem történeti eredetű: a cseh címerállat, a kétfarkú oroszlán, melynek ábrázolási módjait a nemzeti szimbólumokról szóló fejezetben részletesen tárgyaljuk. A csehek azonban nemcsak animizálták a bécsi karikaturisták, hanem magával az ördöggel is azonosították mind vizuális, mind pedig textuális formában.²⁸⁹

Az oroszlán nem csupán mint cseh címerállat kapott teret. Az 1860-as évek magyar karikatúráin például a román-magyar viszonyt jellemezték a rajzoló ezen az állaton keresztül.²⁹⁰ A román-magyar határon egy, a románokat jelképező kutya, akinek a fején a románokra jellemzőnek vélt kucsmát ismerhetjük fel, és egy a magyarokat jelképező oroszlán beszélget. Az oroszlán –

²⁸⁶ Ripa: *Iconologia*, 283.; 53.

²⁸⁷ F 1890. jan. 11. 8.

²⁸⁸ BJ 1898. febr. 20. 9.

²⁸⁹ Például: F 1899. ápr. 22. 68.; F 1899. nov. 4. 178. Az ördög motívuma Az Üstökösben is felbukkant, s általában véve minden nem magyar nemzetiségi mozgalomra utalt. (Ü 1898. jún. 19. 293.)

²⁹⁰ BJ 1869. aug. 15. 328.

aki nem csak nagyobb, de a hatalom és az erő szimbóluma is²⁹¹ – és a kutya viszonya sugallta a magyar-román alárendeltségről élő kortárs magyar elképzelést. Az 1890-es években is felbukkant az oroszlán mint a magyar szupremácia szimbóluma, fején a Szent Koronával. Mindhárom nemzetiségi csoport – román, szerb, szlovák – fejfedőjéről azonosítható, egyébként patkány formájában jelentek meg, akik elmenekültek az óriási oroszlán, az állatok királya elől (22. kép).²⁹²

Hasonló szimbolikát a Figaro rajzolója nem használt, de a románokat ebben a lapban is animizálták, a karikaturista vaddisznóvá „váltottatta” Romániát, ez az ábrázolásmód viszont a magyar lapokból hiányzik.²⁹³ A képek egyikén például 1868-ban egy ’Románia’ feliratú vaddisznó zsidókat fogyaszt el és tapos rajtuk (23. kép).²⁹⁴

Az 1860-as években továbbá a méh és a lepke látható állatszimbólumként: a Borsszem Jankóban két nemzetiségi politikus bukkant fel méh, illetve lepke formájában. Petar Černović (Csernovics Péter) magyarbarát szerb politikus jelent meg ártalmatlan pillangóként (24. kép),²⁹⁵ míg Akos Radić, Fiume horvátbarát kormányzója nagy fullánkú méhként (25. kép).²⁹⁶

²⁹¹ Ripa: *Iconologia*, 535.

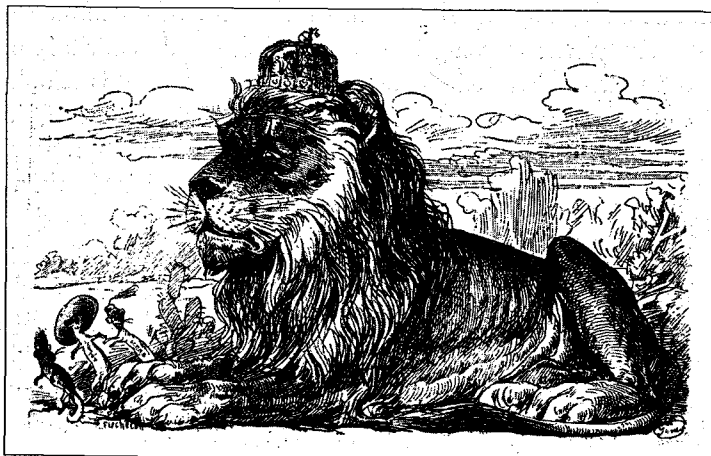
²⁹² A 22. kép lelőhelye: Ü 1898. jan. 23. 45.

²⁹³ A magyar lapoktól alapvetően különbözik a Figaro abban a tekintetben, hogy a bécsi lap csak a romániai románokról publikált írásokat és rajzokat, ellentétben a magyar éldapokkal, melyek inkább az erdélyi és a magyarországi románokról szóltak.

²⁹⁴ A 23. kép lelőhelye: F 1868. máj. 10. 84. „Abgesandte dreier ultramontaner Blätter in Rumänien. – Es votieren Ihnen hiermit Dankadresse Gesinnungsgenossen aus Wien.” A karikatúra a romániai zsidóüldözésekre utal, megjeleníti azok kegyetlenségét a bécsi ultramontán lapok köszönetnyilvánítása formájában. Ez a tematika a vizsgált magyar éldapok hasábjain is helyet kapott, de kizárólag szöveges formában. Lásd például: BJ 1868. máj. 17. 232.

²⁹⁵ A 24. kép lelőhelye: BJ 1868. nov. 8. 593. Petar Černović (1810–1892) magyarérzelmű szerb politikus, 1848-ban délvidéki kormánybiztossá nevezte ki a Batthyány-kormány (Pallas, 4. köt. 688.).

²⁹⁶ A 25. kép lelőhelye: BJ 1868. máj. 31. 253. Akos Radić (1835–?) mérnök, Fiume város országgyűlési képviselője (Szinnyi: *Magyar írók*, 11. köt. 355–356).

22. kép
„Az oroszlán és a patkányok”

23. kép
„Három ultramontán lap küldötte Romániában.
Ezúton megszavaznak önöknek bécsi elvbarátaik
egy ünnepélyes köszönetnyilvánítást.”

A harciasként ábrázolt szerbek a lapok hasábjain az 1890-es években „megnyergelik” a disznóikat, sok disznóhúst fogyasztanak, sőt a szerbek jelzőjévé is vált a ’disznó’ szó, alkalmanként azonosították őket a sertéssel.²⁹⁷ Az ábrázolási mód elterjedtségét a magyar és a szerb kereskedők és gazdák közötti vita magyarázza 1890-ben, amikor a magyar határon nem engedték át a szerb sertéseket, ezzel komoly károkat okozva a szerbeknek, akik számára az élőállat-kivitel fontos bevételi forrást jelentett. Ezt megelőzően a szerbek vagy a szerbek által lakott területek megjelenítésére csak ritkán bukkant fel a sertés, de a kereskedelmi viták – időszakos – megszűnése után is tovább folytatódott e jelkép használata az 1890-es években. A Herkó Páter rajzolója pedig a szerbek harciasságát és a disznó-szimbólumot egyszerre ábrázolta, amikor a szerb disznó kézfegyverekkel táncol előttünk – orosz zenére – a többi balkáni államot szimbolizáló állat között (26. kép),²⁹⁸ a Balkán-félsziget államai fölötti vélt orosz befolyás humoros megjelenítéseként.

A szerb külpolitikai törekvésekhez kapcsolódva a szerbek és az oroszok megjelentek az 1890-es években más állat képében is: a Monarchiát szimbolizáló alvó nőt a „*muszka-szerb légy*” csiklandozta.²⁹⁹ A légy mint szimbólum jelentéktelenséget vagy esetleg pimaszságot sugallt, s hogy a kis szomszéd okozta kel-

²⁹⁷ Az élciklapokban a későbbi vizsgált évfolyamokban megfigyelhető, hogy a szerbek elnevezése „disznó”-ként függetlenné vált a kereskedelmi vitáktól. Meg kell említenünk, hogy a szerbek és Szerbia azonosítása a sertéssel korábban megjelent, mint a kereskedelmi válság, mind a Figaróban, mind pedig Az Üstökösben már 1860-ban felbukkant (például: F 1860. márc. 3.). A ’disznó’ szó jelzővé válására lásd például: BJ 1890. aug. 17. 5; BJ 1890. szept. 7. 4. Kunt Gergely megállapítása szerint a szerbek sertésként való ábrázolása a 20. század elején általánossá vált (Kunt Gergely: *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 12. évf. [2011] 239–240.). A disznó Rípa szerint a tétlenség és a dözsölés szimbóluma, mivel a sertés csak azzal foglalkozik, hogy ételt keressen magának. A disznó a legkevésbé tanulékony állat, s a hozzá hasonlított ember ügyefogyott, tanulatlan. (Rípa: *Iconologia*, 136.; 447.)

²⁹⁸ A 26. kép lelőhelye: HP 1898. aug. 14. 1.

²⁹⁹ BJ 1890. ápr. 20. 9.

24. kép
Petar Černović

25. kép
Akos Radić

26. kép
„Balkán idill”

lemetlenségek inkább bosszantók, mint veszélyesek. Az oroszok a bécsi élclapokban is vezető szerepet kaptak, de nem a szerbek, hanem általában a csehek mellett bukkantak föl támogatóként. Érdekes különbség az élclapok szemlélete között, hogy az ausztriaiakban az orosz–lengyel és az orosz–cseh kapcsolatok ábrázolásakor az orosz medve tűnik fel – szimbolizálva az orosz cárt –, míg a magyar lapokban a harciasság asszociációját felerősítve Iván, a kozák szerepel gyakran a szláv csoportok mellett. A bécsi lapok Ivánt inkább az európai nagyhatalmakkal való viszony ábrázolásaiban használták Oroszország szimbólumaként.³⁰⁰

A zsidók esetében Vörös Kati az általa elemzett vizuális korpuszban kutya, majom, disznó és csúszómászóként való ábrázolásra talált példákat, s felbukkantak a zsidók az ördög képében is. Vörös megállapította, hogy a „dehumanizált zsidó nemcsak a »magyar« ellentétképe, hanem mindenkinek, aki emberi”, „a zsidó” a dehumanizálás következtében kiirthatóvá, a csúszómászó eltaposhatóvá vált.³⁰¹

Az általunk vizsgált magyar élclapokban a zsidó ritkán tűnt fel állat képében, ekkor is csak a Herkó Páter szövegeiben, ahol a szerzők ki is jelentették, hogy a „zsidó nem ember”.³⁰² Ugyancsak a Herkó Páter – egy tartalmában ókori állatmesére hasonlító – versében a zsidók ravasz rókaként szerepeltek.³⁰³ Utalást találhatunk e lapban arra is, hogy a zsidó a majomhoz hasonlít, a „Nemzeti Miatyánk” című vers fohásza szerint pedig az Úrnak a zsidóktól, egy „sáska-faj”-tól kell megszabadítania a magyart.³⁰⁴

³⁰⁰ F 1899. máj. 20. 84.

³⁰¹ Vörös: *Judapesti bulváron*, 36–38.

³⁰² HP 1898. márc. 20. 7. A Figaro szerzője is megfogalmazta ugyanezt: „Der Jude ist kein Mensch.” (F 1899. jan. 14. 10.)

³⁰³ HP 1898. aug. 28. 4.

³⁰⁴ HP 1898. szept. 18. 7.; HP 1898. nov. 6. 2.

27. kép
„Zsidó világ-szövetség”

Már nem a zsidók, hanem vélt világuralmi törekvéseik jelentek meg varangy képében (27. kép),³⁰⁵ illetve az „Israelita Alliance” is látható az antiszemita lapban ugató kutyaként.³⁰⁶ A rajz a Borsszem Jankó egy karikatúráját „korrigálja”, mivel az eredeti képen az anarchizmus bukkant föl a „királyok seregétől” megfutamodó kutyaként.³⁰⁷ A zsidókhöz kapcsolódóan a Figaróban a börze jelent meg csigaház képében, melyből egy zsidó nyújtja ki fejét és nyelvét a „börzeadó” feliratú papírt tartó alak felé.³⁰⁸

³⁰⁵ A 27. kép lelőhelye: HP 1898. szept. 11. 1.

³⁰⁶ Israelita Alliance, azaz Alliance Israélite Universelle, a cionizmus megjelenése előtt a legnagyobb nemzetközi zsidó kulturális egyesület, melynek nem csak a kelet-európai és balkáni zsidók anyagi támogatása volt a feladata, hanem a jogvédelem és a korszerű iskoláztatás elősegítése is. A szervezet 1860-ban alakult Párizsban, számos fiókját nyitott (például: Berlin, Bécs), s a cionizmus feltűnése után támogatta ezt az irányzatot. Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 20.

³⁰⁷ HP 1898. okt. 2. 6.; BJ 1898. szept. 25. 3.

³⁰⁸ F 1891. máj. 2. 70. „Börsensteuer”

Az elemzett évfolyamokban a zsidóság ördög képében csak a Figaróban bukkant fel a Dreyfus-per kapcsán. A karikatúrán egy nagy fülű és orrú, gúnyos mosolyú ördög ül az Ördög-szigeten, ahol ekkor Alfred Dreyfus büntetését töltötte, s hívja Zolát: „Zola, hol vagy?”³⁰⁹ Az ábrázolást talán inkább a sziget neve ihlette, mivel több hasonló képet a zsidóságról nem találunk a lapban.

A TEST ELFEDÉSE – AZ ÖLTÖZET

A ruházat megjelenítésének nemzetiségi jellemzőire, illetve a ruha és az emberi test ábrázolásának kapcsolatára a szakirodalom már felhívta a figyelmünket. Az öltözködés mint társadalmi rétegeket elkülönítő vonás régi tradíciókkal rendelkezik. Ez a még ókori eredetű hagyományos jelrendszer alakult át a 18–19. század folyamán Európa-szerte úgy, hogy a nemesi öltözet az etnikai elkülönülés szimbóluma is lett. Ehhez járult Kelet-Közép-Európában az Oszmán Birodalom feletti győzelem, mely növelte a nemesi öntudatot, s a paraszti és katonászkodó nemesi rétegek közötti szakadék egyre mélyebbé vált, ami az öltözetben is erőteljesen kifejezésre került.³¹⁰ A divat, a nemzeti motívumokkal díszített magyar öltözet az 1860-as évektől politikai jelentőséggel bírt, szimbolikus jelentéstartalommal ruházták fel.³¹¹

³⁰⁹ „Zola, wo bist du?” F 1898. aug. 13. 129.

³¹⁰ Fülemlé: *Dress and Image*, 39–40. A díszmagyar is 16–17. századi, rendi eredetű ruhadarab, s a 19. században a rendi ellenállás szimbóluma. A régies és drágán előállítható díszmagyart az 1830-as évek szabói alakították át hétköznapi viselhető darabbá. Lásd: F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar*. Néprajzi Értesítő, 69. évf. (1995) 155–158.

³¹¹ A magyar nemzeti öltözet politikai jelentőségéről lásd: Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 46.; Lukács Anikó: *Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években*. In Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látások a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 265–303.

Emellett azok a vizuális reprezentációk is mély gyökerekkel rendelkeznek, melyeken keresztül a kosztümöknek identifikáló szerepet tulajdoníthatunk. Az embereket tipikusnak vélt ruházatukban ábrázoló grafikai műfaj már a 16. században megszületett, amikor a földrajzi felfedezések következtében megnőtt az érdeklődés az idegen kontinensek lakói iránt, s öltözetük és testi vonásaik másságán keresztül jól közvetíthetőnek tűnt vélt jellemük az európai szemlélő felé. A 19. századra kialakult az illusztrációkkal is ellátott nemzetkarakterológia műfaja, mely nagy népszerűségnek örvendett, s alkalmas volt a „mi” és az „ők” csoportja közötti különbségek hangsúlyozására,³¹² mint ahogy a nemzeti összetartozás kinyilvánítására is.³¹³

Ezek a táblák és szövegek a 19. század második felének olvasója számára jól ismertek lehettek, így az élclapok rajzolói méríthettek ezek ábrázolásaiból a nemzetiségi csoportok képviselőinek megrajzolásakor. A viselet sztereotip voltát, s azt, hogy a pesti vicclapok szerzői a viseletet az „átlagemberre” vonatkoztatták, az is alátámasztja, hogy a nemzetiségi politikusokat általában nem nemzeti öltözetben szerepeltették, megjelenített tulajdonságaik is gyakran egyéni vonásaikra, hiányosságaikra, illetve a politikai elithez való viszonyukra vonatkoztak. Ez a Figaro esetében is megállapítható, kivételt csupán a lengyelek képeztek, mivel politikusaik fején mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években a lengyel – nemesi tradíciókkal rendelkező – katonai sapkájuk látható, a vizsgált időszak elején még a valóságot híven tükrözve, míg a 19. század végén már erősen eltúlzott mértékben. Az „átlagember” ruházatáról megrajzolt

Bagyinszky Marianna: *Magyaros viseletek megjelenési formái és a magyar társadalommal való kapcsolatuk a reformkortól napjainkig*. Kút, 8. évf. (2009) 1. sz. 26–56.

312 Fülemile: *Dress and Image*, 30.; 40–41.

313 Klaniczay Gábor tanulmányában a divat mint mindenki által érthető jelrendszer társadalmi jeletőségét vizsgálja. Klaniczay Gábor: *Miért aktuális a divat?* In Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. 1. köt. Budapest, 1982. 10.

sztereotip kép gyakran nem felelt meg a 19. század második fele öltözködési stílusának, amit jól szemléltetnek a 19. század végi népleírások illusztrációi. A viselettörténeti munkák alapján megállapítható, hogy a karikatúrákon látható ruházat leginkább 17. századi megjelenésre hasonlít,³¹⁴ mely az 1830–1850-es években látványos átalakuláson, modernizáción esett át. Ekkor kezdett divattá válni a magyarok körében a bajusz, s szabályozták a kalaphasználatot is: a túl széles karimájú kalap – melyet a magyar karikatúrákon a szlovákokon és a horvátokon láthatunk – a betyárkodásra, a bűnözésre utalt.³¹⁵ Ezt az asszociációt is kihasználhatták az 1890-es évek karikaturistái a szlovákok és a horvátok megjelenítésekor. Ez a modernizáció az, ami hiányzik az élclapok hasábjairól a nem magyar nemzetiségi csoportok ábrázolása esetében, míg a magyarokról modernebb és változni is képes kép bontakozik ki előttünk a viselet tekintetében. Ez a mozzanat is mutatja, hogy a sztereotípiák egyes rétegei mélyen gyökereznek a társadalomban, visszanyúltak a feudalizmus koráig, s a változásokra kevésbé reagáltak. A népleírásokból megtudhatjuk azt is, hogy a szerbek és horvátok esetében a sipka az, amelyet valóban megőriztek tradicionális öltözetükből.³¹⁶

Jó példa arra, hogy az öltözet az identitás mennyire fontos és jól megragadható eleme a korban, az Az Üstökösben 1860-ban látható gúnyrajz, melyen román parasztok osztrák-németké válnak át (28. kép).³¹⁷

A rajz bírálta 1860-ban a román nemzeti mozgalom politikáját, a korszakban végig megmutatkozó császárhűséget és a dinasztia érdekeinek megfelelő politizálást. A legjellemzőbbnek vélt ruhadarabokat cserélte ki a karikaturista: a román pa-

314 Szendrei János: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905.

315 Kresz Mária: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest, 1956. 40.

316 *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képben*. 8. köt. Budapest, 1901. 98–100.

317 A 28. kép lelőhelye: Ü 1860. aug. 18. 125.

raszton kucsma helyett cilindert láthatunk, a zeke helyett frakkot, s a bő nadrág is szűk pantalonná vált. A román paraszt viseletének további jellemzői közé tartozott még a kör embe-
re számára a bocskor.³¹⁸ A Figaro gúnyrajzai annyiban tértek el ezektől az ábrázolásoktól, hogy a román paraszt a magyar képeken az elhagyhatatlan zeke nélkül, derekán övvel és más szabású kucsmában tűnt fel, s ez az ábrázolásmód nem változott az évszázad végéig (29. kép).³¹⁹

Ezzel ellentétben a Borsszem Jankó, Az Üstökös és a Herkó Páter képein eltéréseket figyelhetünk meg az 1890-es években az 1860-as évekhez képest: elmaradt ugyanis a zeke, és megjelent az öv, bő ingjének ujjai lerövidült, ruházata, kucsmája és bocskora gyakran szakadozott, ami még ellenszenvesebbé tehetette az „ellenséget”.³²⁰

A szlovákok ruházata ellentétben a románokéval, nem szakadozottan jelent meg, s az elemzés két időbeli végpontja között nem is nagyon változott: bocskorban, derekukon övvel és széles karimájú kalapban pillanthatók meg a magyar lapokban, míg a Figaróban az 1860-as években kalap nélkül, majd a 19. század végén már kalapban. Öltözetük hasonlít a szlovák lapokban önmagukról rajzolt öltözékhez, de a kalap méretét egyes rajzokon igen eltúlozták a magyar karikaturisták.³²¹

A Figaróban a csehek esetében nem láthatunk utalást tradicionális viseletre. Az 1860-as és 1890-es évek ábrázolásai között az a különbség észlelhető, hogy a korábbi időszakban még szakadozott ruhában, mezítlábasan jelennek meg, míg a század végén csizmában, rendezettebb benyomást keltő öl-

³¹⁸ Ü 1860. márc. 24. 93.

³¹⁹ A 29. kép lelőhelye: F 1868. dec. 5. 224. „An der Grenze Rumäniens. Fremder: Ich bitte...ich möchte gern das Arsenal sehen von dem der Herr v. Beust in Wien gesprochen hat... Rumänischer Soldat (macht die Pantomime des Nichtverstehens). Fremder: Aber Männchen, warum verstellen Sie sich so vor einem Landsmann ... ich bin ja ooch ein Preuße.”

³²⁰ BJ 1898. máj. 22. 9.; BJ 1898. júl. 23. 5.; BJ 1899. márc. 5. 3.; 1899. aug. 13. 4.

³²¹ BJ 1898. júl. 3. 10.

28. kép

„Korrajzok. A biharmegyei román atyafiak egy szép reggel arra ébredtek fel, hogy mind németekké vannak metamorphisálva.”

29. kép

„A román határon.
Idegen: Szeretném látni
azt a fegyvertárat, amelyről
Beust Bécsben beszélt....
Román katona (Úgy tesz,
mint aki nem ért semmit).
Idegen: De uram, miért
színlel Ön egy honfitárs előtt
... én is porosz vagyok.”

tözetben ábrázolják őket. Az 1860-as évek végén – az osztrák–magyar kiegyezést követően, a konfliktusok erősödésének kezdetekor – a ruházat megváltoztatásával igyekeztek a karikaturisták kifejezni a különbséget a csehek és az osztrák–németek között és így elítélni a követeléseiket, míg a 19. század végén ezt már az arc elváltoztatásával és egyéb szimbólumok alkalmazásával tették, ami a rögzült szembenállást jobban közvetíthette. A pesti vicclapok esetében ez nem mondható el, a csehek ruházata az 1890-es években a Figaro 1860-as évekbeli ábrázolásaira emlékeztet. A lengyelek esetében a magyar és az ausztriai lapokban is felbukkant a négyzet alakú felső résszel rendelkező fejfedőjük.³²² A lengyel nemesi viseletet szemlélteti sematikusán a Figaro következő rajzán, melynek képaláírása is utal az ábrázolt figura társadalmi státuszára (30. kép).³²³

A szerbek az 1860-as évtizedben általában katonai öltözetben bukkantak fel a bécsi és a magyar lapokban egyaránt. A szerb katonákat a magyar élclapok bő nadrágban és ingben, fűzött bocskorral, bojtos sipkában s kézfegyverekkel ábrázolták,³²⁴ míg a Figaróban a „Frakk a szerbeknek” című képen³²⁵ nemcsak a hagyományos ruházat jellemző vonásainak eltűlését láthatjuk, hanem keleties szabást és jelképet (félholdak) is, ami a magyar ábrázolásokról hiányzik. Ezen a gúnyrajzon a nadrág egy túl bő, bugyogószerű ruhadarabbá változott, a mintázat török hatásra utal, mint ahogy a hegyes orrú papucs is. A rajzoló a bojtos sipkát – kissé átalakított formában –, de megőrizte. Található a lapban olyan kép is, melyen a szerbek képviselője kizárólag bojtos sapkájáról ismerhető fel, míg egy mérges szerb katona, akinek öltözete már hasonlít a magyar lapokban láthatóhoz, még inkább humorossá vált, mivel sipkája bojttja túl hosszú, s számos,

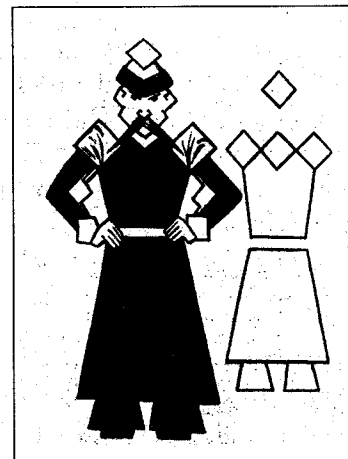
322 A csehek jellemzőnek vélt sapkájáról a Borsszem Jankóban egyetlen említést olvashatunk, amely szerint a sapka már nemzeti szimbólummá vált. BJ 1899. máj. 7. 7.

323 A 30. kép lelőhelye: F 1861. aug. 17. 148. „Edler Pole”

324 BJ 1869. nov. 7. 445.

325 F 1860. júl. 28. 124.

30. kép
„Lengyel nemes”

31. kép
„Sohasem hittem volna, hogy az osztrákok ilyen kevésbé tisztelik
Luka Vukalovicsot, s hogy tényleg el fogják venni az ágyúimat.”

a figurához képest túl nagy méretű kézfegyver, illetve fegyverként használható tárgy pillantható meg az övében (31. kép).³²⁶

Ez az ábrázolásmód a bécsi hetilapban nem változott, nem gazdagodott új elemekkel a század végére sem. A pesti lapok rajzai viszont tartalmaznak új vonásokat az 1890-es évektől: feltűnt a szerbiai uralkodó elit keleti pompában, díszes ruházatban, hímzett mellényben és fejfedőben.³²⁷ Erőteljes különbség érzékelhető a katonai ruhához hasonló öltözetben megrajzolt parasztok és a politikai vezetők fényűzést sugalló ruházata között.³²⁸

A montenegrói szerbek a magyar vicclapokban nem váltak karikatúrátémává, de a Figaróban sem gyakran. Szintén kézi fegyverekkel láthatók, de ruházatuk mutat eltéréseket a magyarországi szerbek ábrázolásához képest: hegyes orrú bocskorba, más alakú, bojt nélküli sipkába és hosszú zekébe bújtatta a montenegróiakat a karikaturista.³²⁹ A szerbek és a montenegrói szerbek megjelenítése hasonlított ahhoz az ábrázolásmódhoz, ahogy a Figaro rajzoló a törököket láttatták,³³⁰ amivel nem csak a balkáni népek vélt tulajdonságaira (gyilkos hajlam, harciasság), történelmi tradícióira, de keleties magatartásukra, szokásaikra is utalhattak, sugallhatták azon véleményt, hogy a csoportok nem tartoznak a civilizált Európához. a Figaróban a montenegrói szerbokről bontakozik ki a magyar lapok szerb parasztjaihoz hasonló kép, akiket az 1890-es években szegényes ruhában ismerhetünk fel (32. kép).³³¹

³²⁶ A 31. kép lelőhelye: F 1861. dec. 7. „»Das hätte ich noch nie geglaubt, daß diese Oesterreicher so wenig Respekt vor dem Luka Vukalovitsch haben und mir meine Kanonen wirklich wegnehmen werden.«” Luka Vukalović (1823–1873): a hercegovinai törökellenes felkelés (1858–1862) vezetője volt (Brockhaus, 9. Bd. 103.).

³²⁷ BJ 1891. máj. 24. 1.; BJ 1891. dec. 6. 9.; BJ 1899. szept. 24. 1.

³²⁸ BJ 1890. jún. 22. 7.; BJ 1890. júl. 20. 6.

³²⁹ F 1869. okt. 23. 194.

³³⁰ F 1891. szept. 19. 150.

³³¹ A 32. kép lelőhelye: F 1890. jan. 4. 1. „Rückschlag. Haupt einer in Serbien eingewanderten montenegrinischen Familie: Sakramenski! Da krieg' m'r ja

32. kép
„Visszavágás.
Egy Szerbiába
bevándorolt
montenegrói családfő:
Sakramenski! Mivel
ott nem kaptam eleget
enni, így inkább
kivándoroltam Bécsbe,
Ausztria megetet
mindenkit, aki
máshová kivándorol.”

33. kép
„Muszka koma siess!
Baj van! Ez a kettő
már kezd békülni!”

A horvátok viseletéről a vizsgált magyar élclapok az 1860-as években keveset mesélnek. E nemzet leginkább stilizált nőalak-ként (33. kép),³³² illetve más szimbólumokon keresztül³³³ jelent meg.

A női alakot egy nemzet perszonifikációjaként csak a horvátok és a magyarok esetében alkalmazták a pesti vicclapok karikaturistái. Ez az ábrázolásmód is tükrözte, hogy a 19. század második felének magyar közgondolkodása csak a horvátokat ismerte el nemzetként a magyarországi nem magyar nemzeti-ségi csoportok közül. A század végén is többször női alak személyesíti meg a horvátokat a Borsszem Jankóban, de ekkor már egy olyan hölgyet láthatunk, akinek pártája, öltözete és lábbelije utal nemzetiségére, s testtartása – hátsóját az őt üdvözlő magyar politikusok felé fordítja – nem mutat szimpátiát (34. kép).³³⁴

A horvát–magyar kiegyezés időszakának patetikus ábrázolásmódja átalakult, s már kevésbé reményteli jövőképet tárt a karikaturista az olvasó elé.

Nőalakon kívül még a zágrábi kiállítás házigazdáiként láthatók a horvátok az 1890-es évek elején a pesti élclapokban. E karikatúrák beszámoltak arról, hogy a magyar politikusok fogadtatása nem volt felhőtlen Zágrábban (35. kép).³³⁵

A horvát alakot bocskorban s a többi nemzetiségi mozgalomtól eltérő alakú kalapban, a magyarokétól alig különböző ruhában pillanthatjuk meg. A magyar élclapok ábrázolása a horvátok esetében került a katonai öltözetben való megjelenítést, a kollektív tudatból igyekeztek kiszorítani az 1848–

nix amal genug zum Essen, da wandern m'r lieber nach Wien aus, Oesterreich füttert Jeden, der anderswo hinausge-wandert wird."

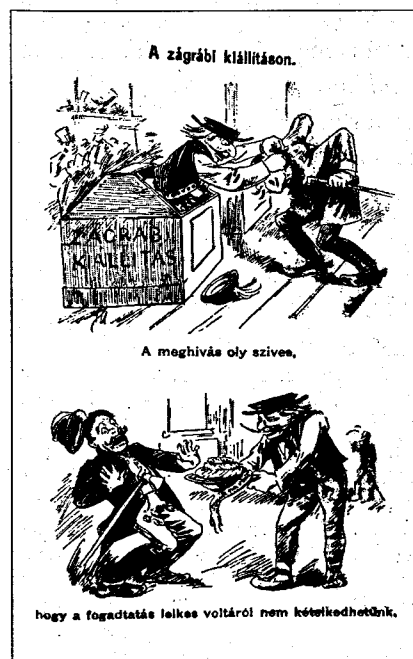
332 A 33. kép lelőhelye: BJ 1868. ápr. 12. 167. A nemzetek nőként való megszemélyesítése antik tradíciókig nyúlik vissza, amikor az ókoriak Európát ábrázolták ifjú hölgyként, s ezt a hagyományt a keresztény európai képzőművészet is átvette, továbbörököltette. (Ripa: *Iconologia*, 399–400.)

333 Ü 1861. márc. 23. 92.

334 A 34. kép lelőhelye: BJ 1891. okt. 4. 1.

335 A 35. kép lelőhelye: Ü 1891. szept. 27. 151.; lásd még: Ü 1891. okt. 4. 163.

34. kép
„Zágrábból.
Magyarok fogadtatása”

35. kép
„A zágrábi kiállításon.
A meghívás oly szíves, hogy
a fogadtatás lelkes voltáról
nem kételkedhetünk.”

1849-es eseményeket, elősegítve a közjogi megegyezés elfogadását. Fegyveres horvát figurát csak az 1890-es évek végén láthatunk, de akkor sem katonai viseletben.³³⁶

A Figaro hasábjain nem figyelhetjük meg a katonai ruházat elkerülését: 1869-ben a dalmáciai szerb felkelés ábrázolása kapcsán többször felbukkantak horvát katonák.³³⁷ A horvátokról kirajzolódó kép itt nagyon hasonló a szerbekéhez, a női perszifikációt nem figyelhetjük meg esetükben sem. A horvát katonák öltözetére következtethetünk inkább, amire a bő ing, a bocskor és a bojtos sapka a jellemző, de ez a fejfedő következetesen más formájú, mint a szerbek megjelenítései.³³⁸ Az 1890-es években a horvátok a bécsi lapban egyszer sem kaptak teret.

A rutének ruházatáról elmondható, hogy a szűr lehetett a jellemző viseletük,³³⁹ egy szöveg szerint a galíciai rutének a Reichsratban is abban jelentek meg, egy ábrázoláson pedig a rutén politikus, Adolf von Dobržanský is szűrben, nadrág nélkül látható, ami textuálisan is megkülönböztette a ruténeket a magyaroktól („Nadrágtalanovics”).³⁴⁰

Az eddig bemutatott csoportokkal ellentétben a szászok esetében nem a férfiak, hanem az asszonyok viseletéről kapha-

tunk képet. A szász hölgyek a szász népviseletnek megfelelő öltözkémben bukkantak fel a Borsszem Jankóban, azt a rajzoló nem torzította el, ellentétben Az Üstökösével, aki a jellemző hosszúkás, magas pártájukat aránytalanul magassá változtatta, s népviseletüket is leegyszerűsítette, csupán stilizált nő ruhát láthatunk rajtuk.³⁴¹

A szászokkal ellentétben a svábok esetében a férfiak ruhájáról kapunk információkat: a Bolond Miska szerzője szerint a sváb „...kékmandlis, bőrnadrágos, nagyüllepű atyafi”.³⁴² A róluk készült karikatúra

Az Üstökösben szűk és rövid térdnadrágban, kalappal és nem elég hosszú fölsőben ábrázolta őket. A magyar legény élces megjegyzést tett a sváb nadrágjára, ami utalhat a svábok túlzottan vélt takarékoságára is, miközben humorossá teszi a német jellemző viseletet (36. kép).³⁴³

Az 1860-as évek elejének jellemző zsidó figurája mind a bécsi, mind a pesti lapokban a kaftános, néha kalapban feltűnő zsidó. Az emancipáció utáni évfolyamokban már általában polgári ruhában láthatjuk őket a magyar lapokban, de vallá-

36. kép
„Találkozik a simontornyai magyar legény a n. sz-i sváblegénnyel s megszólítja:
– Há mégy sógor?
– Simontornyára.
– Régen elindulhattá má hej, mert ugyan kinyőttél a bugyogódbu.”

³³⁶ Ü 1899. dec. 3. 583. A horvát revolveres alak Magyar Mihályra támad a rajz szerint, mert látta, milyen jó a „rabló-élet”, így ő is rablóvá vált. A háttérben Német Michelt pillanthatjuk meg, amint a megemelt, 34,4%-os kvótás zsákkal távozik.

³³⁷ F 1869. nov. 6. 204. A lázadásról lásd: Djordjević, Dimitrije: Die Serben. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie: 1848-1918. Bd. 3/1. Wien, 1980. 762.; Rumppler, Helmut: Österreichische Geschichte. 1804-1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Wien, 1997. 444. A horvátok a lázadás leverésében vettek részt, a császári erők közül őket kiváló terepismeretük miatt vetették be, miután az elszakadásra törekvők lázadását két hónap alatt nem sikerült elfojtaniuk (A Hon, 1869. november 9. 1., reggeli kiadás).

³³⁸ F 1868. jan. 25. 15.; F 1869. nov. 6. 204.; F 1869. nov. 13. 212. A Figaróban a fiatal nőként való ábrázolás csak „Austria” megjelenítéseként jellemző. A Lajtán túli területeken élő, a horvátokon kívül még nemzetként elismert csoportok – csehek és lengyelek – sem bukkannak fel hölgy allegóriájaként.

³³⁹ A szűr a szegényebb paraszti rétegek viseletét jellemezte a 19. században (Kresz: Magyar parasztviselet, 34.).

³⁴⁰ BJ 1868. aug. 2. 394.

³⁴¹ BJ 1898. jan. 30. 10.; 1898. aug. 28. 10.; Ü 1898. jan. 30. 53.

³⁴² BM 1860. júl. 29. 34.

³⁴³ A 36. kép lelőhelye: Ü 1860. dec. 1. 109.

sukra gyakran utalt a fejükön látható kipájuk.³⁴⁴ Ez a fejfedő a bécsi lapban az 1860-as években egyáltalán nem, s az 1890-es években is csak ritkán szerepelt.³⁴⁵

A Borsszem Jankót és Az Üstököst az 1890-es években a szegény és a gazdag zsidók ábrázolásának kettőssége jellemzi: a gazdag zsidóról – aki gyakrabban szerepelt – polgári, jó-módot sugalló öltözete árulkodik, mint ahogy a szegény, általában galíciai ortodox zsidóról is, aki még kaftánt és kipát visel a képeken. A Herkó Páter rajzoló is hasonló módon szerepeltett a gazdag, emancipált s a szegényebb, ortodox zsidókat is. A 19. század végére a Figaróban a zsidók megjelenítése – arányait tekintve – eltolódott az ortodoxok ábrázolása felé, ekkor polgári öltözetben alig láthatunk zsidó figurákat, csak kaftános és kalapos zsidókat. Ezt – a magyar élclapokhoz képest – ellentétes változást jól szemlélteti a Figaro teljes elemzési időszakában szereplő párosának, Reißen és Beißes ábrázolásának átalakulása (37–38. kép).³⁴⁶

A cigányok öltözeke – hacsak nem katonaként bukkantak fel – szegényes, általában bő ujjú felső és bő nadrág látható rajtuk, amely csak lábszárközépig ér és gyakran szakadozott. Ez a megjelenítés nem változott az évtizedek alatt, hiányos öltözetüket illusztrálja a következő párbeszéd is:

„– Vetkezzs le fiam, aztán menj feküdni, – szól a vén cigány a pöre rajkóhoz jó akarattal.

– Ha csak a bőröm le nem vetem, nincs rajtam ruházat – szól a fiú kedvetlenül.

– Nem is azsér mondom, mintha úgy vúna, csak kípzselem, hogy jó vúna, ha vúna.”³⁴⁷

³⁴⁴ Ü 1868. szept. 5. 283.

³⁴⁵ F 1890. máj. 17. 77.

³⁴⁶ A 37. és 38. kép lelőhelye: F 1861. nov. 30. 189.; F 1898. nov. 12. 182.

³⁴⁷ Ü 1860. nov. 3. 78.

37. kép
Reißen és Beißes ábrázolása
az 1860-as években

38. kép
Reißen és Beißes megjelenítése
az 1890-es években

A TESTEN TÚL: LELKI TULAJDONSÁGOK

A karikatúrákon szemléltetett külső vonások, testi, öltözetbeli jellemzők alapján is következtethetünk sugallt belső tulajdonságokra (például: takarékos sváb), de ezek bemutatására a szövegek még alkalmasabbak.³⁴⁸

A szövegekben a karikatúrákhoz hasonlóan jelentősen átalakult a románokról alkotott kép az 1890-es évekre, vélt jellemvonásaik sokat változtak. Ezek legfontosabbika az 1860-as évek elején vallásosságuk, ismereteik szerint csak egyetlen könyv létezett, az imakönyv,³⁴⁹ a történetekben többször előforduló motívum a keresztvetés, illetve felbukkant a románok bigott-babonás vallásossága, amikor például a parókáját letevő mérnökben az ördögöt látták, félreverték a harangot, és nem mertek kimenni lakhelyükről.³⁵⁰ A tájékozatlanság és a tudatlanság szintén visszatérő elem az írásokban, az egyik történetben ez már-már ostobasággá fokozódott. Tájékozatlanságukkal szembesül az olvasó, amikor a román paraszt még sohasem nézett le templomtoronyból, s amikor ezt megteszi, elcsodálkozik a világ nagyságán, vagy amikor kiderül egy szövegből, hogy a románok nem ismerik a tormát, illetve a parókát.³⁵¹ Ezeket a tulajdonságokat változtatta negatív irányba az a történet, amikor a román paraszt frissen vásárolt uborkáját

³⁴⁸ Az egyes nemzetiségi csoportoknak tulajdonított belső tulajdonságokat, életkörülményeket illetően a népköltészet is őrzött meg sztereotípiákat, melyek tartalmi tekintetben nagyon hasonlóak a vicclapokban találhatóéhoz, azonban megfogalmazásuk direktebb, nyersebb. Lásd például: Rudnyánszky Gyula: *Ezeregy legnépszerűbb, legszebb magyar népdal*. Budapest, 1910.; Ortutay Gyula – Katona Imre: Csúfolók, tréfás és gúnydalok. In Ortutay Gyula – Katona Imre: *Magyar népdalok*. 1. köt. Budapest, 1975. 541–632. Még inkább igaz ez Fekete Jánosnak az 1860-as évekből származó gyűjtésére (Akadémia kéziratár Irod – 4 – r. 373.). Ezúton köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

³⁴⁹ Ü 1860. márc. 24. 93.; BM 1860. szept. 23. 65.

³⁵⁰ Ü 1860. jún. 9. 43.

³⁵¹ Ü 1860. ápr. 28. 131.; Ü 1860. ápr. 28. 134.

a földre leteszi, ahonnan elugrik egy zöld kisbéka, amit a paraszt elkap, mondván, ne ugráljon el a zöld áru, amiért fizetett.³⁵² Ez az 1860-as évek elején még mosolyt fakasztó tudatlanság, alacsony műveltségi szint a magyar élclapi jellemzésekben az 1860-as évek végére a civilizátlanságig, barbárságig fokozódott azzal párhuzamosan, hogy 1848–1849 emlékezete egyre szabadabban teret kaphatott a lapokban.³⁵³ A következő álhírt, mely a románoknak tulajdonított barbárságot, erőszakosságot, vadságot is illusztrálja, a romániai zsidóüldözéssel kapcsolatban olvashatjuk:³⁵⁴

„...A legközelebbi időkhig hirüket sem lehetett hallani. Most, hogy im lesütött egy kicsit a napfény, mindenünnen előbujkálnak a földből, mint a csirkegombák eső után, s előkeresik a puskát, panganétot, a mit akkor eldugdostak félszer aljába [...]. Ilyetén módon fölfegyverkezve egész streifzugokat visznek véghez az országban s a hol előkaparinthatnak egy árva zsidót, azt megkötik, bakba gyúrik, megnyuzzák, olajba főzik, nyársra huzzák, kerékbe törlik, és mikor már becsületesen meghalt, akkor megitatják vele tulajdon gyermeke vérit. [...] S mi több, e rablókkel egy egész párt, sőt egy egész ország czimborál, versenyeznek vele kegyetlenkedésben s diadalujjongásával tüzeli. Rrrettenetess! Reményilem, hogy a kormány (t. i. A mienk, mert ez csak olyan – no, hogy épen legyen), mely a romániai apró

³⁵² Ü 1860. okt. 27. 67.

³⁵³ Ü 1868. aug. 23. 267.

³⁵⁴ Zsidóellenes csoportként a Borsszem Jankóban és a Figaróban még a csehek tűntek fel. A magyar vicclap a prágai zsidóellenes megmozdulásokat említette, az egyik ausztriai élclben a prágai zsidók elleni cseh lázítást, míg a többi cikkben általánosságban a csehek antiszemitizmusát emelték ki a szerzők. Egyikük szerint a csehek „nagyon zsidóellenesek” („große Judenfeind”), egy másik szerint pedig a cseh iskolák tantárgyai egyikének a következőnek kellene lennie: „a zsidóellenes heccszervezés gyakorlati tudománya” („praktische Judenhetzkunde”). BJ 1899. dec. 17. 10.; F 1899. jan. 22. 14.; F 1899. szept. 9. 146.; F 1899. nov. 11. 182.; F 1869. júl. 3. 123.

zsidó-tréfákat sem vette tréfára, meg sem áll addig, míg kölcsön nem kér a muszáttól, - akarom mondani Dzsingisz-khántól kétszázezer kozákot, akarom mondani tatárt, a ki ezért az egész országot fölegesse, elpusztítsa, földszinéről eltörölje. Egyebet nem érdemel.”³⁵⁵

Ezek a kegyetlenkedésről írt sorok a korabeli magyar olvasónak minden bizonnyal kimondatlanul is eszébe idézték 1848–1849 Erdélyének borzalmas jeleneit, s a románok brutalitásának motívuma megjelent a zsidóüldözésektől függetlenül is, amikor például egy írás szerint egy magyar utazót felakasztottak.³⁵⁶

A románoknak tulajdonított nézet továbbá az, hogy a Schmerling-féle provizórium előnyösebb rendszer volt – főként az 1863-as erdélyi országgyűlésen hozott törvények miatt –, mint a kiegyezés utáni, mert „Míg Schmerling élt, volt ujjujú, / Schmerling ledőlt, van most ború.”³⁵⁷ Társadalmi státuszukra vonatkozóan mindig parasztként jelenítették meg a románokat, akik szegénységben élnek.³⁵⁸ Ez tükrözheti a 19. század első felének fennálló társadalmi hierarchiáját, de a magyar szerzők lenézését, megvetését is.

Az 1860-as években rögzült kép a szegény, civilizálatlan és barbár románokról az 1890-es évekre lázongó, magyarellenese, folyamatosan követelésekkel fellépő, agitáló, hazafiatlan nemzetiségi csoport képévé alakult át, akikről „vad”, „lomha oláh csöcselék”-ként olvashatunk a lapok hasábjain.³⁵⁹ Kegyetlenségükön és hazaellenességükön kívül más tulajdonságot már

355 Ü 1868. júl. 18. 226–7. Hasonló tematikában a Borsszem Jankó is közölt egy verset, ugyancsak a román kegyetlenséget hangsúlyozva: BJ 1868. máj. 17. 232.

356 BM 1861. okt. 13. 162.

357 BJ 1868. máj. 10. 217.

358 BM 1861. márc. 31. 50.; BM 1861. júl. 21. 115.

359 BJ 1890. nov. 2. 4.; BJ 1898. okt. 15. 2.; BJ 1899. okt. 2. 4.; Ü 1899. aug. 13. 388.; Ü 1891. márc. 15. 130.; HP 1898. máj. 1. 3.; HP 1898. okt. 23. 3.; HP 1898. nov. 20. 3.

nem is társítottak hozzájuk a szövegek beküldői. A Figaróról pedig megállapíthatjuk, hogy a zsidóüldözéssel kapcsolatos szövegeken kívül a románok csak politikai összefonódások kapcsán tűntek fel, nekik tulajdonított speciális vonásokat nem ismerhetünk meg a szövegekből a vizsgált évfolyamokban.³⁶⁰

A románokhoz hasonlóan a szlovákok esetében is olvashatunk ostobaságukról, tudatlanságukról és szegénységükről, emellett tudomást szerezhettünk arról, hogy a magyar szerzők lefizethetőnek tartották a szlovákokat,³⁶¹ s ezt elítélték. Mégis a legfőbb tulajdonságuk az 1860-as évekbeli lapokban az, hogy nem tudnak jól magyarul,³⁶² nem jól ragoznak, ami félreértésekhez vezet. A hiányos magyar nyelvtudással rendelkező szlovákokat a magyarok ki is használták egy anekdota szerint: Követválasztáskor az egyik nemes nem akarta elfogadni a megye követutasítását. Az ellenzéki képviselők a szlovák követekkel elhitették, hogy a nemes úr a kertészét is fel akarja vinni Pozsonyba. A kertész szlovákul „zahradník”, s amikor a záradék szóba került, a szlovákok követelték annak Pozsonyba küldését.³⁶³ Ekképpen az ellenzéki képviselő kihasználta, a cikk írója pedig kifigurázta hiszékenységüket, illetve hiányosságaikat a magyar nyelvben. Jellemzőjük még az írások szerint a vallásosság az 1860-as évek elején éppúgy, mint a végén, s ehhez kapcsolódóan a szerzők élcelődtek azon is, hogy nemzetiségi vezetőik egyházi funkciókat betöltő személyek.³⁶⁴

A másik gyakran megjelenő tulajdonsága e nemzetiségi csoportnak a vicclapokban a pánszláv szellemiség.³⁶⁵ Erre karikatúrák és szövegek is rávilágítanak: 1868 augusztusában

360 F 1868. máj. 16. 85.

361 BM 1861. jún. 16. 95.; BJ 1868. nov. 22. 619.

362 Ü 1860. ápr. 7. 111.; Ü 1860. aug. 25. 133.

363 Ü 1861. ápr. 6. 106.

364 BJ 1868. dec. 8. 636.

365 LM 1868. jún. 7. 185.

például a szlovák nemzetiségi csoport egy képviselője kecske hátán ülve, bocskorban látható, felsőruházata pedig orosz katonai egyenruha.³⁶⁶ Nem csak a cári birodalomhoz fűződő kapcsolataikat mutatja be a következő vers, de segítségével összefoglalhatjuk a szlovákok vélt jellemzőit a magyar élclapokban az 1860-as években:

„Drótos nóta.

... Hej derík tót zembert
Fogja muszka hordoznyi
Zeszunk, ziszunk, jól mulatunk
Nem kell többet drotoznyi!
Lesz mi nekunk szip zországunk
Uj szűrdolmány, uj nadrag,
Cseh pimaszka, borovicska
Kövir gyiszno, kapusnyag.
Hej derík tót zember
Nem fog többet dogoznyi,
Zeszunk, ziszunk, hej szlováne!
Nem kell többet drotoznyi.”³⁶⁷

Az 1890-es években a Borsszem Jankóban, Az Üstökösben és a Herkó Páterben továbbra is felbukkanó vonás a szlovákok esetében a tudatlanság, amit illusztrálhatunk például Az Üstökös következő szövegével, ahol a tudatlanság és a gyávaság együtt jelenik meg a szlovákok jellemzőiként:

„Csel. Nagyon terhelve volt a nivelláló mérnök, hogy a vidékbeli tótság mindig ott bámult, lábatlankodott a masinája mellett; végre egyet gondol, hamarosan feléjük fordítja a masináját s el-

³⁶⁶ BJ 1868. aug. 9. 414.

³⁶⁷ BJ 1868. máj. 17. 240.

kiáltja magát, hogy »vigyázz! most mindjárt elsül!« és szaladt a bámész sereg a merre látott.”³⁶⁸

Az 1890-es évek végén Az Üstökös és a Borsszem Jankó szerzői – politikai követeléseik miatt – hálátlannak is minősítették a szlovákokat, amit általában az „Adj a tótnak szállást, majd kiver a házadból!” szólás variánsaival fejeztek ki szövegesen és képeken is.³⁶⁹ A hozzájuk társított jellemzők tovább gyarapodtak a 19. század utolsó éveire, feltűnnek – a románokhoz hasonlóan – rossz hazafiként, akik agítálnak és magyarellenesek, s a hazában elnyomottnak érzik magukat, másrészt velük kapcsolatban megjelenik a lapokban a kivándorlás problémája.³⁷⁰ A Herkó Páter egyik szövege ezzel ellentétben – ahogy a szlovákok testi jellemzőit sem torzították el a rajzoló, s irántuk szimpátiát keltettek – a szlovákok hősiességét emelte ki, azt, hogy ők is helytálltak 1848-ban, és szembeállította a lap ezzel a ténnyel a 19. század végén velük ellenséges magyar nemzeti politika törekvéseit és a zsidóbarát kormánypolitikát.³⁷¹ A másik szövegnek, mely egy beszélgetést közöl zsidó földtulajdonos és szlovák napszámosa között, inkább – a lap irányultságának megfelelően – zsidóellenes élt tulajdoníthatunk:

„Megfelelt.

– Jónapot Janó! Mit maga sinálja? ... Mondja csak maga énneki, hogy mitül van az, hogy a tótok ezer év óta már ahelyett hogy gazdagodnának mind inkább csak khodisodnak.

– Janó: Kenyi oka van annak Nassagos Csalszberger Izor zoresag.”³⁷²

³⁶⁸ Ü 1890. júl. 20. 28.

³⁶⁹ BJ 1898. jan. 9. 8.; BJ 1899. márc. 12. 6.; BJ 1899. aug. 27. 3.; BJ 1899. nov. 26. 9.; BJ 1899. dec. 24. 6.; Ü 1899. szept. 24. 461.

³⁷⁰ Ü 1890. febr. 16. 81.; BJ 1891. aug. 30. 4.; BJ 1898. márc. 13. 3.; BJ 1899. ápr. 2. 8.; Ü 1899. febr. 26. 104.; Ü 1899. nov. 5. 535.

³⁷¹ HP 1898. máj. 8. 6.

³⁷² HP 1898. márc. 27. 7.

A magyar lapokban a „pánszlávizmus” a – szlovákok mellett – a csehek nézeteinek jellemzője. Az 1860-as években a Figaróban ennek említése gyakoribb, mint a pesti lapokban, míg az 1890-es években jelentősen ritkábban jelenik meg ez a motívum a bécsi vicclapban. Ekkor már a nemzeti követelések és az „elcseheseledéstől” való félelem került az ausztriai lap érdeklődésének középpontjába, s nem a pánszláv törekvések bírálata vagy az azoktól való riadalom. Az ijedséget sugallta és erősítette, hogy a cseheket általában tiltakozás, kiabálás, illetve erőszakos cselekedetek végrehajtása közben ábrázolták, s lobbanékonyaságukra, elmaradottságukra és a középkorban gyökerező állameszmére igyekeztek utalni a rajzoló azzal, ahogy a csehek az 1890-es években feltűntek buzogánnyal a kezükben, támadásra kész pozícióban.³⁷³ Vélt jellemvonásaik közé tartozott még, hogy keményfejűek, kegyetlenek, kapzsiak, mohók, és számos írás szerint másokat provokálnak, buták, politizálásra éretlenek s szúrnak, mint a kaktusz.³⁷⁴ A Borsszem Jankó szövegei szerint a cseh – követelései miatt – inkább szemtelen, pimasz és ravasz.³⁷⁵

A cseheknek magyar lapokban felbukkanó másik vonása az ostobaság, ami viszont kevésbé jellemzi őket a bécsi lap szerint. Az egyik cseh cseléd egy történet szerint például nem tudta, hogy *mi* az a Garibaldi,³⁷⁶ egy másik pedig, miután gazdája, aki nem tudott elmenni egy ebédre, utasította, hogy miután nevében megköszönte a vendéglátást, csomagoltasson a gazdasszonnyal az ételből, a bárónéval az összes ebédet elcsoma-

goltatta.³⁷⁷ Mindkét történetben a csehek kapcsán a „szamár” jelzőt használták a szerzők.

A lengyelek jellemzője a vizsgált lapokban a szomorúság, de a „kedves”³⁷⁸ melléknév is előfordul a bécsi lapban mindamellett, hogy egyes esetekben a lapszerzők szerint ők is ellenségesen viselkedtek Ausztriával szemben. Róluk leginkább történelmi–politikai kontextusban olvashatunk, vélt személyes tulajdonságaikról többet nem tudhatunk meg.

A nyugati szlávokhoz társított sztereotípiák után vegyük szemügyre, hogy a déli szlávok milyen vélt tulajdonságokkal rendelkeznek az élclapokban. Elsőként vizsgáljuk meg a szerbek jellemzőit, akik e szláv népcsoportok közül mindegyik lapban a leggyakrabban bukkantak fel. A szerbekhez mind a magyar, mind a bécsi vicclapok szövegeiben – a karikatúrákhoz hasonlóan – elsősorban az erőszak és a kegyetlenség köthető. A szerbek vérszomjas tekintete és hidegvérűségük³⁷⁹ megerősíti a ruházat és a testtartás által közvetített harciasságot, ezen kívül a szövegek utaltak arra, hogy a magyar kortársak a szerbeket járatlannak tartják a magyar történelemben és jogrendszerben (39. kép).³⁸⁰

377 Ü 1861. márc. 23. 93.

378 F 1899. ápr. 1. 54.

379 BM 1861. dec. 15. 197.

380 A 39. kép lelőhelye: BJ 1869. dec. 12. 507. A képen gróf Andrássy Gyula miniszterelnök a Corpus Iuris Hungaricit nyújthatja át a szerb politikusnak. A Borsszem Jankó itt példaként szereplő karikatúrája aktuálpolitikai eseményhez köthető: Miletic az 1869. november 27-én tartott képviselőházi ülésen két határozati javaslatot is benyújtott. Az elsőben felszólította a magyar kormányt, hogy olyan nyilatkozatot adjon ki, amely biztosítja a balkáni népeket arról, hogy Magyarországa semlegesség politikáját fogja folytatni, ha fellázadnak a Porta ellen. Második javaslatában pedig a katonai határőrvidék polgárosítását sürgette, de érvelt amellett is, hogy a határőrvidék történetileg a Szerb Vajdasághoz tartozott, ezért ott a szerb nemzet számára nemzetiségi és nyelvi biztosítékokat követelt (*Képviselőházi Napló*. 3. köt. Pest, 1869. 370–372.). Erre reagálhatott a karikaturista. Miletic azzal vívta ki a magyar politikai elit haragját, hogy a Szerb Vajdaság visszaállítását követelte – többek között „Zastava” című, a magyar kormányt gyakran bíráló lapjában.

373 Például: F 1899. ápr. 1. 56.

374 F 1898. aug. 13.; F 1868. aug. 1. 139.; F 1898. jan. 1. 2.; F 1869. jan. 16. 11.; F 1898. márc. 18. 44. A képen Paul Gautsch ausztriai miniszterelnök látható, aki épp leugrani készül egy szikláról, melynek tetején a csehek arcára emlékeztető vonásokkal bíró nagy tüskés kaktusz nőtt.

375 BJ 1899. júl. 2. 10.; BJ 1898. jún. 26. 3.; BJ 1898. okt. 16. 2.

376 Ü 1861. febr. 9. 47.

39. kép

„A-sy. Hát ezt ni, édes gospodine Szvetezics Milozár!
Chorus a jobbn. (Mosolyogva.) Ezt ám!”

A vadság, gyilkos hajlam, agresszió megmaradt a szerbek jellemzőjeként a század végén is, kiegészülve szegénységükkel, de olvashatunk olyan szöveget is, melyben megtalálható mindkét aspektus: a Borsszem Jankó egy írásában például a szerbeket „rongyos, ronda” népként és „megvadult, szegény ördög”-ként jellemezte. Szerbiáról a 19. század végén még a következő megállapításokat találhatjuk: nagy a „röndetlenség”, egymást „falják a népek”, úgy fogdossák össze a „gyilkos népséget, mint nálunk a sintér a [...] kutyát”, továbbá nem terem ott egyéb, csak tüske és disznó.³⁸¹ A rövid részlet nem csak a szerbek gyilkos hajlamára, a sertéstartásra és egy „terményükre”, a tüskére utal, hanem a balkáni népek egymás közötti konfliktusaira is. Egy másik élcben a szerbek lakta országrész fő terményeiről a következőket olvashatjuk: „...a bogáncskoró, szerb tüske és királydinnye. Mindez itt mivelés nélkül, vadon terem és legszebben virul”.³⁸² Az

381 BJ 1899. júl. 23. 6

382 BJ 1890. aug. 17. 7. Ezen élchez hasonló véleményt olvashatunk 1898-ban is: „A kiegyezés területe. [...] Megterem rajta a kenyéradó mag mellett a horvát burján

Üstökös népleírás-sorozatában is megjelent a szerbek jellemzőjeként a vadság és a tövis motívuma: „A szerbek. Mindmegannyi vad-rózsák, «szerb tövis»-kel.”³⁸³ A szerb tüske, illetve tövis utalhat nemcsak a terméktelen talajra, hanem a szerbek vadságára, lázadásai okozta múltbéli sérelmekre, s arra is, hogy a 19. század végén megélenkül politikai tevékenységükkel s követkeléseikkel újabb „sérüléseket” okoztak.

Az 1869-es dalmáciai lázadás kapcsán megfigyelhető a Figaróban is a harciasság motívuma társítva a szerbekkel és a horvátokkal, mely az elmaradott haditechnika megjelenítésén kívül a szerb lázadók esetében a kegyetlenséggel is párosult: megcsönkítették a császári sereg katonáit, s levágott füleiket és orraikat elküldték Bécsbe. A csönkítés momentuma nem látható gúnyrajzokon az elemzett magyar élclapokban, de szövegek utaltak rá. Az Üstökös képzeletbeli bécsi levelezője tudósított a történetekről olyan formában, mint aki át is élte a szörnyűségeket, de a történetből a magyar olvasó – tálalása miatt – kevésbé következtethetett a szerbek kegyetlenségére, inkább a levelező vált humorossá: „...megtartották emlékül az – orromat. [...] szinte elfelejtem jelenteni, hogy bizony a fülem is ott maradt, a hol az orrom. Mivel fogok már most fülleneni!”³⁸⁴

A horvátok további belső tulajdonságairól nem közvetítenek túl sok információt sem a pesti, sem pedig a bécsi lapok. 1860–1861-ben a horvátok Bécs-ellenessége az egyetlen jellemző vonásuk a Bolond Miskában: számos történet rögzíti, hogy a horvátok – a magyarokhoz hasonlóan – nem vettek

és a szerb tövis.” (BJ, 1898. dec. 11. 8.) A szerb tövis motívuma a Borsszem Jankó 1891-es évfolyamában egy élsorozat címeént bukkan fel, melyben a szerbiai belpolitikai ellentétek és az orosz kapcsolatokhoz való viszony, az egymás elleni „szurkálódás” kap teret. (BJ 1891. márc. 15. 5.)

383 Ü 1890. máj. 18. 237.

384 Ü 1869. dec. 11. 405. A magyar politikai napilapok is említést tettek arról, hogy a lázadók a sebesülteket megcsönkítva hagyták az út mentén (A Hon, 1869. november 11. 2., reggeli kiadás).

részt a birodalmi tanácsban.³⁸⁵ A horvátokról alkotott magyar kép az 1890–1891-es évfolyamokat tekintve már változott: a Borsszem Jankó szerint a horvátok „*alulról gorombáskodnak*”, s immár – a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselőihez hasonlóan – ők is elnyomottként tekintenek magukra.³⁸⁶ Az évtized végén, amikor a horvát követelések és tiltakozások a horvátországi magyar iskolai nyelvhasználat ellen erősödtek, már ez a nemzet is rossz hazafiként, fenyegetőző- és magyarellenesként kapott csupán teret a lapokban.³⁸⁷ A szerb tövishez hasonlóan olvashatunk horvát burjánról is, ami „*másként gyom vagy gaz, oly növényfajok, melyek a kultúrnövények között föllépve, ezeket kiszorítják vagy fejlődésükben akadályozzák*”.³⁸⁸ A növény kortárs meghatározása jól mutatja a véleményváltozást a horvátokról, akik már nem ugyanolyan kultúrnemzetként tűnnek fel, mint az 1860-as években, amikor a magyarral még – szinte – egyenrangú félként láthatók.

A magyar élclapokban a szöveges közleményekben is csak rövid humoros történetekben bukkantak fel a montenegróiak, fő jellemzőjük a szegénység, s hogy harci előkészületeket tesznek, nem először a cár segítségével, de a következő élc utal kis létszámukra, az ország területének kicsiny voltára is: „*Ötezer puskát ajándékozott ismét a czár Montenegrónak. Most már minden montenegróinak van puska a fazekában*.”³⁸⁹ A pesti vicc-

³⁸⁵ BM 1861. ápr. 7. 55.; BM 1861. máj. 26. 83.; BM 1861. okt. 13. 161.; BM 1861. nov. 10. 178.

³⁸⁶ BJ 1891. okt. 11. 11.; BJ 1890. ápr. 6. 5.

³⁸⁷ Fiumében is hatályossá vált 1898. jan. 1-jétől az 1868. évi 38. és az 1876. évi 28. tc. (Pesti Napló 1898. jan. 12. 3.)

³⁸⁸ Pallas, 4. köt. 4.

³⁸⁹ BJ 1899. jún. 18. 4. Ajándékfegyverekről, melyeket Nikola a cártól kapott, a Figaro is tudósít: 1898. ápr. 23. 67. és 1898. júl. 2. 107. Nikola (montenegrói fejedelem 1860–1910, majd király 1910–1918) és erősödő orosz kapcsolatai azért bukkantak fel leginkább a Figaróban, mert a Monarchia nagyhatalmi aspirációit veszélyeztethette a szoros együttműködés Montenegró és az Orosz Birodalom

lapok egyik jellemzője ugyanis a katonai potenciál lebecsülése és kigúnyolása, illetve a balkáni országok vezetőinek kicsinyítése volt. Jó példa erre a Montenegróról szóló következő írás, ami a történet szerint a Danilo fejedelem eljegyzésére készült „műsort” mutatja be:

„1. (Közkivánatra.) Díszverekedés (hasbavágás kettőnek számít).

2. Az új vizipuska felavatása. (Háború esetén rövid 2 hónap alatt tábori ágygyá alakítható át.)

3. Halál Ausztria-Magyarországra! Nagy játékonyczélu némajáték, világpostával egybekötve. [...]

4. A város ünnepi, fényes kivilágítása 2 skatulya svéd gyufával. [...]

6. Mikor a bolha köhög. Nagy magánjelenet előadva Nikita által.”³⁹⁰

Montenegró és fejedelme helyzetére utal a Figaro azon írása is, mely szerint a fejedelem neve „*Fürst Zwerglewitsch von Hammernix*”.³⁹¹ A szöveg, de önmagában a személynév is Montenegró jelentéktelenségéről és fegyverhiányáról szól, amivel szembeállítja a szerző Nikola dinasztiaalapítási ambícióit.

A szlovénekről a Herkó Péter szerzője megjegyezte, hogy Béccsel konfliktusban állnak,³⁹² de a Figaro alapján sem gyűjthetünk össze róluk ennél sokkal több vélekedést. Az 1860-as években csak területi követeléseiken keresztül tűntek fel („Szlovén Királyság”, „Új Szlávország”), s a 19. század végén kirajzolódó kép sem sokszínűbb. A szlovénekhez – a csehekkel együtt – gyakran társított vonás, hogy követelőzők, agítálnak, engedetlenek, elnyomottnak érzik magukat, illetve arro-

között, s Szerbiában az uralkodóváltással a Monarchia már veszített befolyásából, s erősödött az orosz dominancia.

³⁹⁰ Ü 1899. jún. 25. 310.

³⁹¹ F 1891. máj. 30. 83.

³⁹² HP 1898. aug. 14. 3.

gánsak, ordítznak és káromkodnak.³⁹³ Az általában is a szláv nemzetekre jellemzőnek vélt sztereotípiák fordultak elő tehát a szlovénnel kapcsolatban a Figaróban, egyéni vonást, sajátosságot vagy jelképet nem figyelhetünk meg. A bécsi lap szerzői ugyan gúnyolódtak a szlovén követeléseken, de kisebb teret szenteltek azoknak, mivel igényeikkel – csekélyebb létszámuk s középkori önálló államiság tradíciójával nem rendelkező területük miatt – kisebb riadalmat válthattak ki, mint a csehek.

A ruténekről hasonlóan keveset tudhatunk meg az élclapok képei vagy szövegei alapján: vallásosak, és ennek következtében püspöküket vakon követik a Reichsrat-beli szavazásokkor; túlzott pálinkafogyasztás jellemzi őket, s pálinkával megvesztegethetők. Tudatlanságukra utal az a vicc, melyben a besorozandó rutén újonc nem tudja, hogy a németek a vezeté- és keresztnévét „fordított” sorrendben fogják felolvasni, s mivel neve azt jelenti, hogy „Ugorj!”, a sorozásra váró elkezd ugrándozni, a sorozók pedig ostobasága miatt alkalmatlannak nyilvánítják.³⁹⁴ Ez a történet dokumentálhatja azt is, hogy a rutének nem tudtak németül, amiről más kontextusban, birodalmi tanácsbeli szereplésükkel kapcsolatban értesülhetünk magyar és ausztriai lapokból is. Egy másik, ugyancsak a Reichsrathoz kötődő párbeszéd szerint pedig a rutének közül senki sem tudott írni.³⁹⁵

„A raixrát egyik ruthén követje, midőn a levéltitok megőrzése körül vitatkoztak, szavazás alkalmával a törvény ellen szava-

³⁹³ F 1861. júl. 20. 115.; F 1868. szept. 19. 171.; F 1869. okt. 16. 190.; F 1899. aug. 19. 134.

³⁹⁴ BM 1861. jan. 27. 14.

³⁹⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a kortárs statisztikák szerint valóban a rutének közül tudtak a legkevesebben írni-olvasni. A rutén férfiak 12, 81%-a, a nők 6,89%-a tudott írni-olvasni, míg a magyar férfiak 58,99%-a, a nők 48,03%-a. A rutének kivül még a románok írni-olvasni tudása nem közelítette meg a magyar adatokat (férfiak: 19, 89%, nők: 8,19%). (A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1893. 153.)

zott. Ülés után oda megy hozzá Kuranda ur és azt kérdi tőle: hogy mi kifogása van a törvény ellen?

»Az, hogy nekünk fölösleges.«

»Fölsleges? Hogyan?«

»Hát azért, mivel az én küldőim leveleit soha nem olvashatja el a rendőrség, mert az én küldőim közül egy sem tud írni.«³⁹⁶

A szászok tulajdonságairól az 1860-as években még kevés következtetést vonhatunk le, s csupán a magyar lapokban jelennek meg. Takarékoságukat figurázza ki az a történet, amikor a közösség lakóinak négy-négy kupa újbort kellett egy hordóba tenniük, hogy átadhassák a tanítónak, de a lakók mindegyike úgy gondolkodott, hogy ő vizet tesz a hordóba bor helyett, így a tanító egy hordó vizet kapott.³⁹⁷ A németajkú szászok és svábok közös vonása egyébként az élclapokban a takarékoság és a borhamisítás.³⁹⁸ Az 1890-es évekre a szászokról is jelentősen megváltozott a kirajzolódó kép: politikai törekvéseik és a magyar kormánnyal való konfliktusaik következtében ők is hazafiatlan, lázongó, hazaáruló, sovíniszta, elnyomott német patriótaként bukkantak fel.³⁹⁹ A svábok tulajdonságaiban is érzékelhető elmozdulás a negatív ábrázolás felé. Amellett, hogy a történetek egy része szerint a svábok magyarosodtak, büszkék, okosak és csökönyösek, más írásokban inkább nemzetellenesek, „német antiszemiták”, „férges náció”, mely Bécs felé tekint, magyar vérszopó s nem intelligens.⁴⁰⁰

Testvonásaik ábrázolása alapján a zsidókról Vörös Kati cikke a következő belső tulajdonságokat állapítja meg: „önző,

³⁹⁶ BM 1861. dec. 15. 199.

³⁹⁷ Ü 1861. ápr. 13. 116.

³⁹⁸ Ü 1861. jan. 26. 32.

³⁹⁹ BJ 1890. dec. 21. 9.; BJ 1891. jan. 25. 7.; HP 1898. máj. 1. 3.

⁴⁰⁰ BJ 1899. ápr. 16. 7.; 1899. dec. 31. 13.; 1899. máj. 21. 12.; BJ 1898. máj. 29. 18.; BJ 1891. máj. 31. 2.; BJ 1891. aug. 30. 5.; BJ 1891. máj. 3. 9. BJ 1891. júl. 12. 5.; BJ 1890. febr. 23. 7.; Ü 1898. jún. 12. 285.

cinikus, haszonleső és alattomos”, továbbá az „improduktív társadalmi szerep” jellemezte őket.⁴⁰¹ Ezt a vélekedést a Herkó Páter szövege is megerősíti, mely szerint a zsidók „naplopók”, nem dolgoznak.⁴⁰²

Vélt belső tulajdonságaik közül fősvénységük több írás témája. A „*pazarlás utálata*” jelenik meg akkor is, amikor egy történet szerint a zsidó, ha lenne is sok rokona, nem áldozna rájuk semmit, nem adna nekik semmit.⁴⁰³ Ha a zsidó vásárol, sokallja a portéka árát,⁴⁰⁴ s „*a hol adakozásról van szó, az ő neveiket találni legelől, a mik szinte igen magyarosan hangzanak*”.⁴⁰⁵ Megjelenik a találekönyságuk, furfangosságuk is az üzleti ügyek kapcsán, amikor a zsidó kereskedő például becsapja a fináncokat, vagy amikor kitalálja, hogy az áremelés ellenére hogyan lehet a gőzhajón régi áron utazni.⁴⁰⁶ Más írásokban pedig az a sztereotip elképzelés olvasható, hogy a zsidók kedvelik a könnyű üzletet, a könnyű pénzhez jutást⁴⁰⁷ s mindennel üzletelnek. Az egyik történet szerint a zsidó a heti vásáron saját lefestett képmását szerette volna eladni, sikertelenül.⁴⁰⁸ A zsidókról alkotott társadalmi képet a következő élc jól szemlélteti:

„*Egy alföldi helység birái 184*-ban a communismusról olvasván valamit, sehogysem tudták kitalálni, miféle madár lehet ez; elmentek tehát az árendás zsidóhoz, megkérdezni ennek értelmét. – a zsidó szívesen fogadta őket, s bort rendelt részökre. A bíró nagyon sürgetvén a cifra szó értelmezését, így magyarázta meg Iczig tudományosan.*

401 Vörös: *Judapesti bulváron*, 24.; 29.

402 HP 1898. aug. 7. 4.

403 Ü 1860. jan. 21. 23.; Ü 1860. márc. 3. 67.; BM 1861. jún. 2. 85.

404 Ü 1860. jún. 23. 64.

405 Ü 1860. szept. 8 10.

406 Ü 1860. jún. 30. 70.; BM 1861. ápr. 21. 62.; Ü 1890. szept. 28. 155.

407 Ü 1860. júl. 14. 87.

408 Ü 1860. márc. 3. 67.

– Ez a szó a „*khummunisz*” zsidószo, annyit tesz, hogy a mi az enyim, az az enyim, a mi a kigyelmeteké, az is az enyim.

– No hála Istennek, hogy a mi becsületes nyelvünkön nem tudnak ilyen tolvajsztót papírosra nyomtatni; – mondták az atyafiak.”⁴⁰⁹

A lapok hasábjain más történet is előfordul, ahol a zsidókra nem jellemző tulajdonságként emelik ki a szerzők a becsületességet, jószívűséget és okosságot.⁴¹⁰ Ravaszságuk, „hunczutságuk”, illetve az, hogy másokat átejtenek, ugyancsak gyakran megjelenő jellemvonásuk.⁴¹¹ Az 1860-as évek szövegeiben felbukkant az is, hogy az üzleti érzékkel rendelkező zsidókat a magyarok megtréfálják, azaz annak a társadalmi vágnak a kivetítése, hogy a zsidók is kössenek rossz üzletet, őket is csapják be. Az egyik ilyen történetben a zsidó üzletet köt a magyar gazdával, hogy minden állatáért egy garast fizet. Amikor már örülne a jól végződött, nyereséges üzletnek, a magyar paraszt jelzi, hogy van méhkasa is, azok is állatok, s fizessen értük is a zsidó egy-egy garast.⁴¹²

A zsidók további tulajdonságainak többsége is az üzleti élethez kapcsolható: a szövegek szerint kapzsik, fukarok, gazdagok, hitványak, hazugok, rossz lelkiismeretűek, értenek a pénzhez, tisztességtelenek, gazemberek,⁴¹³ hálátlanok,⁴¹⁴ még hittársukkal szemben is könyörtelenek,⁴¹⁵ s a rabbi is „szélhá-

409 Ü 1860. márc. 24. 93.

410 Ü 1860. máj. 5. 8.; Ü 1860. jún. 30. 70.

411 Ü 1868. jan. 18. 22.; Ü 1868. febr. 29. 71.; Ü 1868. márc. 7. 79.; Ü 1868. okt. 18. 336.

412 Ü 1860. júl. 7. 75.

413 BJ 1868. júl. 12. 349.; BM 1861. jún. 2. 85.; BJ 1868. máj. 17. 231.; BJ 1869. febr. 14. 67.; Ü 1890. jún. 8. 269.; Ü 1891. jan. 25. 42.; F 1868. máj. 30. 95.; F 1868. febr. 29. 38.; Ü 1868. jan. 25. 31.; BJ 1868. nov. 1. 590.; BJ 1869. szept. 12. 362. BJ 1869. jún. 27. 255.; BJ 1869. aug. 22. 339.; F 1868. nov. 14. 207.; Ü 1899. júl. 9. 333.

414 „Adj a zsidónak szállást, ki ver a házból!” HP 1898. nov. 27. 3.

415 Ü 1890. márc. 23. 37.; Ü 1890. júl. 27. 44.

mos”,⁴¹⁶ lopnak-csalnak.⁴¹⁷ A következő élc is ezen utolsóként említett tulajdonságot mutatja be:

„Mózsai! Nem is hinnéd, megszűntél lenni zsidó már,
Mert nem csalsz, nem lopsz; Jócai mondja – nem én.”⁴¹⁸

Már nem gazdasági tevékenységükhöz kapcsolódó jellemző, hogy a zsidó nők szépek,⁴¹⁹ ugyancsak többször előforduló elem a zsidókkal kapcsolatban, hogy gyávák és katonának nem alkalmasak.⁴²⁰ A zsidó katona esetlenségéről Az Üstökös 1891-ben állandó rovatot indított, melyből csak egy példát idézünk:

„...Grünstajn a miatyánkodat, ne csinálj az egyik lábadal löfcsírtet, a másikkal meg haltot [...] Huzd be a horpaszodat, Grünstajn! Csak nem akarod elhitetni velem, hogy fokhagymából annyit lehet enni. Né, né! Most meg az orrodal akarod megmérni hogy mennyire van ide Európa, Ázsia? [...] Grünstajn, a Krisztustagadó lelked mindenit! Nem tudsz egyenesen megállni? Pedig akkora talpaid vannak, hogy állva is meghalhatasz rajtok.”⁴²¹

A cigányok esetében is felbukkant a katonaságra való alkalmatlanság, azonban tulajdonságaik legjellemzőbbike mégis a szegénység, amit életkörülményeik, lakóhelyük leírásával is megerősítettek a szerzők, gyakran feltűntek kéregetőként, s a szövegek szerint sokszor éheztek.⁴²² E tulajdonsághoz szo-

⁴¹⁶ Ü 1899. júl. 30. 367.

⁴¹⁷ Ü 1890. máj. 4. 206.

⁴¹⁸ BJ 1869. jún. 27. 252.

⁴¹⁹ BM 1861. ápr. 21. 62.; F 1861. márc. 9. 41.

⁴²⁰ BM 1861. ápr. 21. 61.; HP 1898. dec. 11. 4.

⁴²¹ Ü 1891. jún. 14. 288.

⁴²² A cigányok szegénységéről kialakult sztereotípiát hosszú múltra tekint vissza, Iconológiájában már Ripa is kéregető cigányasszonyként ábrázolta a „Szegénység”-et. Választását így indokolta: „...A szegénységet azért ábrázoljuk cigányasz-

rosan kapcsolódott az az előítélet is, hogy a cigányok lopnak. Ennek következtében a cigányokat általában bűncselekmény elkövetése után szólaltatták meg:

„Bepanaszolta a zsidó a cigányt, hogy ellopta a lovát.

– Hát te akasztófára való – így förmedt a szolgabíró a cigányra,
– hogy merted ellopni annak a becsületes embernek a lovát?

– Hát azs, – instálom aláztsággal, – így tertínt. Megyek azs orságúton, hát ott talállok egy zsidót, meg egy lovat. A lóra siksígem vólt, hát azst el is hoztam, a zsidóra nem volt siksígem, hát azst elerestettem.”⁴²³

A szolgabíró azonnal bizonyítottan tekinti a vádat, az ’akasztófára való’ már mint jelző vagy mint megszólítás szerepel, aminek használata megmaradt az 1890-es évekre, s más változatban is feltűnt: „kötnivaló gazember”, de olvashatunk börtönviselt és hazudó cigányokról is.⁴²⁴

A következő történetben, mely a lapokban nem számít egyedi példának, a cigány már nem egyszerűen egy átlagembertől, hanem paptól lopott, ami jól mutatja a társadalom ítéletét „elvetemültségükről”:

„Gyónás közben ellopta a cigány a tisztelendő ur oráját, s mondja:

– Loptam szent atyám egy órát.

– Add vissza annak, a kitől loptad, – mondja a lelkész.

– Fogja, tisztelendő urnak adom.

– Nekem ne add, add annak, a kitől loptad.

szony formájában, mert nincs ennél nyomorúságosabb nemzetség egy sem: hiszen sem vagyona, sem nemessége, sem ízlése nincsen, de még reménye semmiféle dologra, ami legalább egy kicsike részével megajándékozhatná ama boldogságnak, amely a civilizált élet célja.” (Ripa: Iconologia, 485–486.) Például: Ü 1890. márc. 16. 129.; Ü 1890. máj. 4. 214.; Ü 1890. dec. 7. 273.

⁴²³ Ü 1868. aug. 2. 247.

⁴²⁴ HP 1898. júl. 10. 7.; HP 1898. ápr. 24. 7.; HP 1898. dec. 11. 12.; BJ 1891. jún. 21. 5.

– Azt már kínáltam, és nem kell neki.
 – Ugy hát tartsd meg magadnak, – nyugtatá meg jószívűleg a lelkész a morét.

Csak utóbb vette észre a lelkész saját tévedését, de már akkor késő volt, mert a more hegyen völgyön túl volt.⁴²⁵

A párbeszéd sugallata szerint a hit nem töltött be a cigányoknál fontos szerepet. A pap, illetve a vallás alapvetően két élethelyzetben jelent meg a cigányok ábrázolásakor: a kereszteléskor és a halálkor, illetve azokban a történetekben, amikor paptól lopnak.⁴²⁶ A keresztelés is alku tárgya,⁴²⁷ s a haldoklás is csak színlelés abban az anekdotákban, mely szerint a cigánynak csak dohányra van szüksége a tisztelendőőtől, s haldoklást tettetve hozzájuthatott az élvezeti cikkhez.⁴²⁸ Az évszázad végén nyíltan megjelent velük kapcsolatban a „vallástalan” kijelentés is.⁴²⁹

Szegénységükhöz kapcsolódik lakóhelyük megjelenítési módja, mely nem változott az évtizedek alatt. Két típusukat a szövegek határozottan elkülönítették, a nomád, sátoros cigányokat és a már letelepedett cigányokat, akik a falu végén szegényes kunyhókban éltek. „Fővárosuk” Az Üstökös írása szerint egyenesen „Sátor alja”.⁴³⁰

Az 1890-es évek szövegeiben is olvashatunk a cigányok nincstelenségéről, de ekkor már megjelent az a társadalmi ítélet is, hogy nem akarnak munkával változtatni helyzetükön,

425 Ü 1868. máj. 2. 143. A cigányokkal kapcsolatban a lopás mint tulajdonság, illetve az, hogy egyházi személytől is lopnak, régebbi vélekedés lehetett a magyar társadalomban, hiszen már Jókai Mór adomagyűjteményében is olvashatunk egy tartalmilag a fenti történettel azonos adomát (Jókai Mór: *A magyar nép adomái*. Pest, 1856. 195–196.). Az e gyűjteményben helyet kapott történetek szerint is buták, szegények, hazugok és akasztófára valók a cigányok (Jókai: *A magyar nép adomái*, 183–196).

426 A fenti idézetten kívül lásd még például: HP 1898. júl. 10. 11.

427 Ü 1860. ápr. 7. 108.

428 Ü 1860. aug. 25. 135.

429 BJ 1899. márc. 19. 12.

430 Ü 1860. aug. 25. 134.; Ü 1860. szept. 22. 26.; Ü 1860. ápr. 7. 108.

javítani szegénységükön, sőt egy történetben a szántóföld mellett elsétáló cigány megrója a magyar gazdát, amiért elvetette a gabonát, mert különben nem kellene aratnia, s ekkor a magyar parasztnak sem kellene dolgozni.⁴³¹ Ez és a következő vers rámutat arra a törekvésre, hogy – az 1860-as évekbeli teljes kirekesztéssel szemben – a cigányságot integrálni próbálták, igyekeztek nekik vélt képességeiknek megfelelő munkát adni. Az integráció és a munkavállalás esetenkénti kudarcait is magyarázhatta a közvélemény a sztereotípiákkal.⁴³²

„Czigánytelepítés.

– Elégia –

...Kampecz neked immár sátras barna népség,
 Mely ma kraczkárkáért szekér után szaladsz,
 Melynek arczán szennybe rejtőzik a szépség,
 Melynek lopott lúd az étke – s »deglett« malacz.

Ki fognak pusztulni az útmenti tanyák,
 Hol tűz körül ülnek a füstös czigányok
 Esett birkát főznek bagózó vén banyák
 S vígan vakaródnak barnapiros lányok.

[...] Költői szutykosság, magas rendetlenség,
 Szabálynak, erkölcsnek örök tagadása –
 Mely lenézte mind az emberi szerencsét,
 Eltűnnek; a sírjuk' gróf Szapáry ássa.”⁴³³

431 BJ 1891. okt. 4. 4.

432 A cigánykérdés megoldási szándékát mutatják a cigányösszeírások (1873: 214. 000 fő, 1893: 274. 940 fő), illetve a letelepedést szorgalmazó adminisztratív intézkedések (például 1879-ben az országgyűlés kihágásnak minősítette a csavargást), melyek az 1860-as években – talán a probléma iránti érdeklődés hiányában – még nem jellemzők. A cigányösszeírások adatait lásd: *A Magyar-országban 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 1895.

433 BJ 1891. szept. 20. 4. A vers azon cigánytelepítési kísérlet nyomán született, melyet József főherceg hajtott végre 1891 nyarán. Pest és néhány további

Az élclapok írásainak gyakori témája a cigányok butasága, írástudatlansága és műveletlensége.⁴³⁴ Hétköznapi szavakat félreértene (amikor például a „vedd számba te is” utasítást úgy érti a cigány, hogy vegye a szájába a pénzt),⁴³⁵ vagy hétköznapi dolgokban „tévednek”, ahogy a következő élclapban is:

„– Te cigány, miről nevezetes Medárdus napja?
– Hát ha Medárdus napján esik az eső, hát negyven esendeig mindik esik.”⁴³⁶

Műveletlenségüket furfanggal próbálták meg a történetek tanúsága szerint ellensúlyozni.⁴³⁷ A találékonyságot a magyar gazda esetében az élclapok pozitívan értékelték, a cigányok esetében negatívan, amire példa többek között a pap órájának ellopásával kapcsolatos, már felidézett történet is. Ezek a lopásról szóló szövegek mintha egyfajta társadalmi kompenzációs igényt is kielégítenének: némi elégtételt nyújtának a cigányok által fondorlatosan eltulajdonított értéktárgyakért.

Másik, a cigányokkal kapcsolatosan felbukkanó általános jellemző a lapok íásaiban az, hogy sok gyermekük van. Ez az 1860-as években az elemzett élclapokban csak egy élclapban olvasható,⁴³⁸ de az 1890-es években már gyakrabban jelent meg. Egy történet 1891 januárjában az akkor éppen befejeződött népszámláláshoz kapcsolódik, mely szerint a cigány elhallgat-

vármegye parancsára elkobozták a vándorló cigányoktól lovaikat és kocsijaikat – ettől az intézkedéstől remélve a letelepedésüket. A cigányok József főherceghez – a cigányság sorsa iránt érdeklődő személyhez – fordultak, aki birtokain letelepítette őket. A kísérlet azonban sikertelennek bizonyult. (Ortutay István: *József főherceg élete*. Szeged, 1915. 169–172.)

⁴³⁴ Ü 1860. jan. 14. 12.; Ü 1860. márc. 3. 69.

⁴³⁵ Ü 1860. okt. 6. 46.

⁴³⁶ Ü 1860. júl. 14. 84.

⁴³⁷ Ü 1860. ápr. 14. 119.

⁴³⁸ Ü 1860. ápr. 14. 119.

ja gyermekeinek számát a számlálóbiztosok előtt, mert azt hiszi, esetleg adóznia kell gyermekei után:⁴³⁹

„– No Zsiga, hány a gyereked?
– Azsokat is tetsik páráncsúni, akik á temetébe vánnák? (Oda küldte őket csuszkalni.)
– Azokra nincs már szükség. Tehát mennyi a gyerek?
– Egy sincs, csúkulum kezsit lábát!”⁴⁴⁰

Egy másik szöveg számszerűsíti is, hogy mennyi gyermeke van egy családnak: a „Czigánykerékpár egyesület” ünnepélyén négy cigány család vett részt, akik összesen hetvenketten voltak. Közülük Tüdő Zsigának tizennégy gyermekéről tesz említést a történet.⁴⁴¹

Az 1860-as években még csak ritkán, majd az 1890-es években gyakrabban felbukkanó ellenszenves figura a pipázó cigányasszony.⁴⁴² A cigányokat ezen évtized végén – annak megfelelően, hogy bőrszínük is megváltozott a lapok hasábjain

⁴³⁹ A cigányösszeírás eredményeit bemutató kötetből megtudhatjuk, hogy a cigány szülők körében már az összeírás elrendelésekor olyan híresztelések kaptak lábra, hogy a cigány szülőktől el fogják venni gyerekeiket, mint ahogy a 18. században is elkobozták őket, s ez magyarázza a gyermekek elhallgatását (*A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 40.). Ez a cigányok szemszögéből való megközelítés – a korábban lezajlott népszámlálás esetében is – a párbeszédnek egy másik jelentéstartalmat adhat: a furfangos és buta cigányon kívül megjelenhet a gyermekét féltő ember is. Igaz, a kortársakban rögzült sztereotípiák nem ezt a tulajdonságot hívhatták elő elsőként a történet olvasásakor.

⁴⁴⁰ BJ 1891. jan. 11. 7.

⁴⁴¹ BJ 1890. júl. 13. 4. A cigányok természetes szaporulatával kapcsolatban Kemény István arra a következtetésre jutott, hogy az nem lehetett magasabb, mint a többi lakossági csoporté, de nem nevezi meg, hogy kiket ért többi lakos alatt, pedig a korban a fertilitási és mortalitási arányszámok jelentős eltéréseket mutattak (Kemény István [szerk.]: *A magyarországi romák*. Győr, 2000. 12.). A humoros történetek szerint nagyobb lehetett a gyermekek száma a cigány családokban, s ezt megerősítik a cigányösszeírás eredményei is: „...a cigányok általában magasabb %-ot mutatnak, mint az összes népesség” (*A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 41.).

⁴⁴² BJ 1891. szept. 20. 4.

– afrikaiaknak tulajdonított vonásokkal is jellemezték: „emberevők”-ként és bennszülöttként is felbukkantak.⁴⁴³

TESTI ÉS SZELLEMI TÁPLÁLÉKOK: ÉTELEK, ITALOK, SZOKÁSOK

A Bolond Miskában az 1860-as évtized elején román ételként a puliszka, illetve a „*dákoromán ruszina*” került említésre, s itáluk a pálinka.⁴⁴⁴ A románokat azonban nemcsak pálinkaivás, hanem pálinkafőzés közben is ábrázolta egy anekdota, de felmerült annak lehetősége is, hogy ha a románokat be tudnák a bécsi politikusok csábítani a Reichsratba, ők pálinkáért cserébe mindig velük szavaznának. A románok elképzelt „politikai követelése” közé az olcsóbb só, az adók csökkentése és a vámmentes kereskedelem mellett a szabad dohánytermesztés és pálinkafőzés is beletartozott.⁴⁴⁵ Az Üstökösben viszont a rutének jelentek meg hasonlóképp: ők főztek és ittak pálinkát. Az általuk gyakran fogyasztott élelmiszerek közül is megismerhetünk egyet, ami a szlovákokkal rokonítja őket, a juhtúrót.⁴⁴⁶ A szlovákok is gyakran ittak pálinkát a szövegek tanúsága szerint, illetve boroviczkát, emellett jellemzően szlovák ételekről, a burgonyáról, a kásáról, az aludttejről és a túróról kapunk információkat.⁴⁴⁷

443. BJ 1899. máj. 28. 9.; BJ 1890. júl. 20. 9. Bennszülöttként a Borsszem, Jankó néprajzi leíráshoz hasonló, gazdagon illusztrált paródiasorozatában jelennek meg, mely Áporkában játszódik. E paródiasorozattal részletesebben foglalkozott Polyák: *Cigányok Mucsáról* című írásában.

444. BM 1861. okt. 13. 162.; BJ 1868. márc. 22. 137.; BJ 1891. jan. 18. 4.

445. BM 1861. febr. 10. 23.

446. BM 1861. okt. 20. 166.

447. Pálinka/boroviczka: BJ 1868. máj. 24. 240.; BJ 1869. aug. 15. 323. A szláv ajkú népek esetében gyakran felbukkant a pálinka túlzott fogyasztása az élclapokban mint negatív jellemzőjük, annak ellenére, hogy a magyarok is gyakran fogyasztották ezt az italt, de erről ritkán olvashatunk a lapok hasábjain, akkor is kevésbé elítélően. – kása: Ü 1868. márc. 7. 79. – túró: Ü 1860. júl. 7. 75. – aludttej: Ü 1869. júl. 24. 234. – krumpli: BM 1861. nov. 24. 185.; BJ 1869. jún. 20. 245. Az

A Figaróból megismerhetjük a csehek kedvenc ételeit, melyek közül az egyik a már említett szilvalekvárjuk, a Powidl, a másik pedig a gombóc (Knödl),⁴⁴⁸ mely a csehek arcához hasonlóan agresszív vonásokkal jelent meg a karikatúrákon. A lekvár is úgy látható a képeken – ezért hasonló benyomásokat kelt –, hogy túlcserül, vagy kiöntik az üvegből, ami ugyancsak a túlzott politikai kíváncsiságra irányította a figyelmet (9. kép, 113. old.). A gombóc mellett a káposzta („*Kraut und Knödl*”) bukkant fel a Figaróban mint cseh nemzeti étel.⁴⁴⁹ A káposzta a magyar lapokban nem a csehekhez, hanem a svábokhoz társított tipikus fogás, melyet hetente négyszer is esznek húsos káposztaként, és a tészták helyett túrós krumplit fogyasztanak.⁴⁵⁰ A Bolond Miska szerzője szerint a svábok tejfölös kolbászt és sáfrányos káposztát esznek és sört isznak.⁴⁵¹ A század végére a tipikus sváb ételek közül a tejföl és a sör maradt meg a pesti lapok hasábjain.⁴⁵²

Teljesen eltérő a többi nemzetiségi csoporttól a cigányok ételeinek bemutatása. A következő történet nemcsak a cigányok elítélt étkezési szokásaira világít rá, hanem azt is hivatott demonstrálni, hogy a leleményes magyar gazda hogyan használta ki azt, hogy biztosan tudta, a munkára alkalmazott cigányok lopni fognak tőle:

„A vidéki összes cigányok nadgyát-aprallyát az Répa fődekre mozgósítottam, szedetvén velük az [...] Czimer bogarat, megh tiltván nekik, hogy vagy egy szemet is zsebre vágjanak belőlük

Üstökös szerzője egy gúnyos írásában a krumplik liptói követeléseiről és arról írt, hogy a burgonya megfekszi a magyar gyomrát. Ez a sztereotípa e tipikus szlovák ételről annyira elterjedt lehetett, hogy a beküldő azonosíthatta a zöldséggel a szlovákokat. (Ü 1869. febr. 6. 44.)

448. F 1899. jún. 17. 97.; F 1898. dec. 10. 197.; F 1899. nov. 1. 180.

449. F 1899. jún. 17. 97.

450. Ü 1860. márc. 24. 96.; Ü 1860. dec. 8. 114.

451. BM 1860. júl. 29. 34.

452. Ü máj. 29. 1898. 254.; BJ 1890. okt. 26. 2.

– föl értetvénn véghess elmélyükkel, hogy ezen rákausztrigaközi röpmászók az urasági asztalnak kedvelt tsemegéji, [...] mej fortéjjal rákapattam őket e ritka desztumra, úgy hogy nagy közöttük a vetélykedés, mert az ólta dugdossák félre azon férgeket, hogy ennen maguk lakmározzanak belőlök.”⁴⁵³

A cigányok más történetek szerint ennivalót készítenek még „néhai malaczhusból”, a „Ragú ala Dádé” pedig egy írás szerint ürgéből készült.⁴⁵⁴ A népcsoport étkezési szokásairól szóló szövegek az 1890-es években váltak gyakoribbá. Az 1860-as években is kapcsolódik az ürge a cigányokhoz, mert könnyű pénzkereseti lehetőségként a földesurakhoz jártak ürgét önteni, de arra, hogy többek között ezt az állatot is elfogyaszthatták, még csak kevés konkrét utalást találhatunk az élc lapokban. A döglött állatokon és bogarakon kívül jellemző élelmiszerükként jelenik meg ekkoriban az olcsó fekete bab.⁴⁵⁵

A magyarokétól eltérő szokásokról csak a románok és a zsidók esetében olvashatunk. Egy – a magyar olvasó számára – idegen román szokás, a medvetáncoltatás az 1860-as években kétszer felvillant, de jellemzőjükké majd csak a század végén vált, amit illusztrálhatunk a Borsszem Jankó egyik képén kívül. Az Üstökös népleírás sorozatának románokról szóló bejegyzésével: „Az oláhok. Valamennyien tánczmesternek születtek. Tanítványaikat nagy előszeretettel választják a medvék közül.”⁴⁵⁶

⁴⁵³ BJ 1890. jún. 1. 5.

⁴⁵⁴ BJ 1890. aug. 10. 3.; BJ 1890. aug. 17. 4. Az 1868-ban a cigány szokásokról és nyelvről készült kötet a következőképpen magyarázza a dögevést: „A cigány azt a húst eszi meg – a lóhús kivételével –, melyről megállapítja, hogy Isten a halállal azt már fogyasztásra érettnek minősítette. Ezek sokkal ízletesebbek, mint azoknak az állatoknak a húsa, melyeket az ember ölt meg.” (Mitrovic, Graf von, Rudolf Wrastislaw: *Versuch einer Darstellung der Lebensweise, Herkunft und Sprache der Zigeuner im Allgemeinen, und der in Österreich lebenden Zigeuner insbesondere*. Prag, 1868. 10.)

⁴⁵⁵ Ü 1868. márc. 7. 79.

⁴⁵⁶ Ü 1890. máj. 18. 237.; BJ 1899. márc. 5. 3.

A zsidó vallás étkezési előírásaival, hogy nem esznek disznót, illetve azzal, hogy szombatonként nem dolgoznak, több szövegben is találkozhatunk,⁴⁵⁷ de olvashatunk még a már felidézett kipájukról és imaszalagjukról, illetve a körülmetélés is említésre kerül.⁴⁵⁸ Megjelenik, hogy a kenyérre „bróché” vetnek,⁴⁵⁹ a marha hátsó részének fogyasztása vétek, mint ahogy a cérna és papír elszakítása is ünnepnapokon, vagy gyertya érintése.⁴⁶⁰ De változások is megfigyelhetők az élc lapokban. Ugyan az 1860-as évek végi történetek szerint nem esznek disznószalonnát,⁴⁶¹ a disznózsír helyett libazsírt használnak,⁴⁶² de olvashatunk olyan zsidókról is, akik már fogyasztanak disznóhúst. Erre példa az „Utcasarak Debreczenben” című rajz, amely egy hirdetőmenyt ábrázol, mely szerint a zsidók is hivatalosak egy „hurka- és kolbász-estélyre”. A plakátot magyarok és „emancipált zsidó”-k olvassák, s a kép egyik oldalán egy feltehetően sertéshúst fogyasztani nem akaró zsidó „menekül”.⁴⁶³

Tipikus zsidó fogásokról is gyűjthet információkat az olvasó. Több írás jeleníti meg zsidó ételként a maceszt és a böleszt,⁴⁶⁴ emellett megjelenik még a kuglóf, bárkhesz és hagymás csuka, s kedvelt fűszerük, a fokhagyma.⁴⁶⁵ A Figaro szerzője szerint pedig a következő a menü a hét első három napján egy zsidó családnál:

⁴⁵⁷ Ü 1868. nov. 15. 367.; LM 1868. szept. 6. 286.; Ü 1891. aug. 23. 86.

⁴⁵⁸ BJ 1868. júl. 19. 368.; BJ 1869. márc. 14. 110.; F 1868. jan. 11. 7.; Ü 1899. márc. 12. 125.

⁴⁵⁹ Áldás. (Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Vác, 1999. 196.)

⁴⁶⁰ BJ 1868. szept. 20. 497.

⁴⁶¹ BJ 1869. ápr. 18. 153.

⁴⁶² BJ 1869. júl. 13. 238.

⁴⁶³ BJ 1869. szept. 12. 370.

⁴⁶⁴ BJ 1869. jan. 31. 48.; BJ 1868. nov. 8. 595. A macesz a kovászatlan kenyér jiddis elnevezése (Raj: *100+1 jiddis szó*, 157.), míg a bölesz egy kelt tésztaából készült sütemény (Blau Henrik – Láng Károly: *Szájról-szájra. Magyar-jiddis szógyűjtemény*. Budapest, 1995. 13.).

⁴⁶⁵ LM 1868. febr. 16. 51.; Ü 1891. jún. 14. 288. A fonott kalács jiddis neve. (Raj: *100+1 jiddis szó*, 118.)

„– gombóclevés, liba, marhahús, almás rétes,
– leves árpával, marhahús paradicsomszósszal, borsó pirog
prágai kolbásszal, torta,
– csibeleves, rántott hús burgonyapürével, szilvalekvárral töl-
tött táská.”⁴⁶⁶

A TEST ERŐFESZÍTÉSEI: FOGLALKOZÁSOK

Foglalkozásukat tekintve a románok marhahajcsárként, cseléd-
ként vagy csöszként⁴⁶⁷ kaptak szerepet a szövegekben. A vizs-
gált időszak elején egy-egy szövegben olvashatunk tipikusnak
tartott szlovák foglalkozásokról is: drótos, napszámos, míg az
1890-es években új foglalkozások tűntek fel: építőipari munkák,
a szlovákok ekkor a karikatúrákon általában házakat bontanak,
s többször felbukkanó allegória, hogy valamilyen magyar jelké-
pet semmisítenek meg, illetve fuvarosok és üvegesek.⁴⁶⁸

Sajátos a csehek megjelenítése a magyar lapokban az 1860-as
évek elején, amikor a szerzők még a cseh nemzetiségű Bach-hu-
szárokon élcelődnek, s a szövegek céltáblájának középpontjá-
ban a magyarul kevésbé jól vagy egyáltalán nem tudó cseh hiva-
tálnokok álltak.⁴⁶⁹ Arra, hogy a Monarchia mindkét államjogi
egységében arányaiban véve – a közvélekedés szerint – sok cseh
hivatalnok tevékenykedett, a Figaro is utalt írásaival az elemzett
intervallum elején, később a csehek e jellemző foglalkozása sem
a magyar, sem a bécsi lapokban nem bukkant fel. Velük szem-
ben a magyar ellenszenvet illusztrálja a következő vers:

⁴⁶⁶ „– Knödelsüpp, Gans, Rindfleisch, Äppelstrudel, – Gerstel in der Süpp, Rindfleisch
mit Paradeissoß, Erbsenpireh mit Präger Worscht, Tort, – Henn in der Süpp,
Rostbratet mit Erdäppelschmarn, Powideltaschkerl.” F 1869. febr. 13. 26.

⁴⁶⁷ Ü 1860. ápr. 28. 131.; Ü 1860. ápr. 28. 134.; Ü 1860. máj. 5. 3.; BM 1861. jún. 30. 103.

⁴⁶⁸ Lásd például: drótos: BJ 1868. máj. 24. 240.; LM 1868. febr. 23. 59. napszámos: BM
1860. júl. 29. 35.; BJ 1869. jún. 20. 245.; LM 1868. jan. 5. 2.; Ü 1890. febr. 16. 81.; BJ
1891. aug. 30. 4.; BJ 1898. márc. 13. 3.; BJ 1899. ápr. 2. 8.; Ü 1899. febr. 26. 104.

⁴⁶⁹ Ü 1861. febr. 16. 51.

„...Voltak, a kik önfeledten
Adták lelkük zsoldba bérbe
S gázoltak a magyar vérbe,
Bezirkerek, Bachhuszárok
Csaszlaui modern tatárok
Bach, Schmerlingnek talpát nyalták,
Jöttek mint a sáskafalkák...”⁴⁷⁰

Amikor a csehek foglalkozásáról említést tettek a pesti lapok,
azok, ha nem hivatalnokok, akkor erdészek vagy „privátdine-
rek”, azaz magánalkalmazottak.⁴⁷¹ Foglalkozásaik közül a Figa-
róban még a zenész került említésre, s szorosan a csehekhez kö-
tődik gúnyrajzokon és szövegekben egyaránt a trombita, illetve
egyéb fúvós hangszerek. A hangos trombitálás⁴⁷² a 19. század vé-
gére vált a csehek jellemzőjévé, követeléseiket e hangszer segít-
ségével harsogták a lapok hasábjain a parlamentben, tehát a cse-
hekről élő más kontextusban pozitív sztereotípiát, a muzikalitá-
suk negatívvá vált.⁴⁷³ Muzikalitásuk az 1860-as évek elején még
értékszempontból semleges tulajdonságként jelent meg, csupán
leszögezték a szerzők, hogy a csehek között sok a zenész.⁴⁷⁴ Ze-
nei tehetségük Bécsben később talán azért sem lehetett pozitív
érték, mivel Bécs önmagát a Monarchia zenei fővárosának te-
kintette,⁴⁷⁵ s tartottak attól, hogy a bécsi zene „elcsehesedik”,
vagy zenei uralkodó pozícióját veszélyeztethetik a csehek. E je-

⁴⁷⁰ BJ 1868. szept. 13. 481.

⁴⁷¹ Ü 1861. febr. 16. 51.; Ü 1861. febr. 9. 47.; Ü 1868. máj. 30. 176.

⁴⁷² A trombitáláshoz hasonló asszociációkat keltenek – brekegésük miatt – a béka-
ként ábrázolt csehek is.

⁴⁷³ Müns, Heike: „Frisia non cantat” versus „Kennst du das Land, wo die Zitronen
blühn”? Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd. In: Hahn,
Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre
Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am
Main, 2007. 109–147. Például: F 1899. dec. 9. 200.

⁴⁷⁴ F 1860. júl. 28. 123.

⁴⁷⁵ *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képben. Bécs és Alsó-Ausztria*. 2. köt.
Budapest, 1888. 129.

lentéstartalmak közül a Borsszem Jankó rajzolói csak a trombitálást és a követelések ilyen típusú ábrázolását vették át,⁴⁷⁶ de ez a magyar lapban szöveges formában nem bukkant fel.

A lengyelek foglalkozásáról nem tudhatunk meg információkat, míg a másik ausztriai csoportnak, a szlovéneknek a Borsszem Jankó szerzője szerint egyik jellemző foglalkozása a kucséber, míg a Figaro nem jellemzi e csoportot foglalkozásokon keresztül.⁴⁷⁷

A zsidók foglalkozásai közül is sok köthető a kereskedelemhez és a gazdasághoz. A bankár-hitelezőn kívül boltos, kocsmáros, üveges, mészáros, lókupec, órás kereskedő („*handlis/Handelsjud*”), üzletelő, haszonbérlo, rőfös, házaló zsidó figurákkal találkozhat az olvasó az 1860-as évek elején,⁴⁷⁸ s megjelenik, hogy gyűjtőkereskedelmet folytattak nyersbőrrel, gyapjúval, tollal és gabonával.⁴⁷⁹ Ezenkívül ők a „börze urai” a Lajtán innen és túl,⁴⁸⁰ aminek ábrázolását a következő hír is bemutatja: „...a bécsi börzeépületet 12 szoborral látják el, melyek a birodalmi nemzetiségeket ábrázolják. A zsidók nem lesznek képviselve e szobrok közt, melyek [...] a börze homlokán kívül fognak uralkodni. Bánják is, mikor ők meg belül uralkodnak.”⁴⁸¹

Az 1860-as évek végén már gyakran ábrázolják a történetek a zsidók sikeres alkalmazkodását az új gazdasági lehetőségekhez, így a szövegekben kétféle foglalkozástípust különíthetünk el: az emancipáció előtt is felbukkanó, illetve az új, az egyenjogúsítás utáni, a sikeres modernizációt tükröző munkákat. Az első

csoportba tartozik a bőrös, a házaló, a boltos, az eladó, a hitelező, a kocsmáros, a mészáros, az orvos, a szabó, a hordár és fuvaros vagy patikus;⁴⁸² míg a másodikba a részvényes, a bankár, az újságíró, a nyomdatulajdonos, az ékszerész, a házasságközvetítő, az ügyvéd, a könyvelő, a biztosítási ügynök és a földbirtokos.⁴⁸³

A cigányok mindkét vizsgált évtizedben elsősorban – a csehekhez hasonlóan – zenészként bukkantak fel mind a szövegekben, mind a karikatúrákon (40. kép).⁴⁸⁴

A következő vicc mutatja, mennyire mély gyökerei vannak ennek a sztereotípiának: „*FEJES. Hallod-e te Kutra? Ez a német cigány, Strauss, miért hegedül most minékünk idelelni Pesten?*”⁴⁸⁵ A zenéhez kapcsolódóan több jellemző szóösszetétellel is találkozhat a figyelmes olvasó, melyek mind a cigányok e jellemző foglalkozására utaltak a szövegekben: „*cigány-zene*”, „*cigánybanda*”, *cigány tánc*.⁴⁸⁶ Ezenkívül tipikus cigány foglalkozásként a következők jelentek meg: gyáva katona, napszámos, kukoricacsősz, vályogos, lakatos, kovács, „*gerencsír*”, azaz fazekas, cserépvető, lókupec és ürgeöntő.⁴⁸⁷ A cigányok több történetben szerepeltek postásként, a Ludas Matyi Szerkesztői üzenetének állandó figurája is egy levélkézbesítő cigány (41. kép).⁴⁸⁸ A nemzetiségi csoportok esetében ritka, hogy a nők foglalkozásáról is megtudhatunk információkat az élclapok hasábjairól, de a cigányoknál olvashatunk kártyavető és jós cigány nőkről.⁴⁸⁹

⁴⁷⁶ BJ 1899. ápr. 16. 6.

⁴⁷⁷ A kucséber déligyümölcsöt áruló vándor kereskedő (Pallas, 8. köt. 134.). BJ 1868. febr. 16. 70.

⁴⁷⁸ Ü 1860. márc. 3. 67.; Ü 1860. ápr. 7. 106.; Ü 1860. júl. 14. 87.; Ü 1860. szept. 8. 10.; Ü 1860. ápr. 14. 118.; Ü 1860. máj. 19. 23.; Ü 1860. szept. 1. 7.; Ü 1860. okt. 27. 72.; Ü 1860. máj. 12. 15.; Ü 1860. júl. 7. 74.; Ü 1860. szept. 1. 4.; Ü 1860. nov. 17. 94.; Ü 1860. aug. 18. 126.; Ü 1861. febr. 23. 64.; Ü 1861. ápr. 20. 128.; Ü 1861. márc. 9. 74.; Ü 1861. máj. 18. 23.; Ü 1861. máj. 25. 30.; BM 1861. jan. 13. 7.

⁴⁷⁹ Ü 1860. márc. 17. 83.; Ü 1860. aug. 18. 125.; Ü 1860. máj. 26. 27.

⁴⁸⁰ BM 1861. febr. 3. 19.; BM 1861. nov. 24. 186.

⁴⁸¹ BM 1861. febr. 3. 19.

⁴⁸² BJ 1869. jún. 13. 238.; BJ 1869. febr. 7. 54.; BJ 1869. jan. 31. 48.; BJ 1869. jan. 3. 6.; Ü 1890. aug. 10. 69.; Ü 1891. jan. 4. 4.; F 1898. febr. 26. 35.; F 1868. máj. 30. 90.

⁴⁸³ BJ 1869. nov. 7. 446.; BJ 1869. nov. 14. 454.; BJ 1869. nov. 28. 474.; BJ 1869. aug. 8. 314.; BJ 1869. szept. 26. 383.; Ü 1891. jan. 4. 4.; Ü 1899. jún. 11. 285.; BJ 1899. márc. 12. 5.; BJ 1890. febr. 23. 4.; F 1868. nov. 14. 207.

⁴⁸⁴ A 40. kép lelőhelye: Ü 1861. júl. 20. 94.

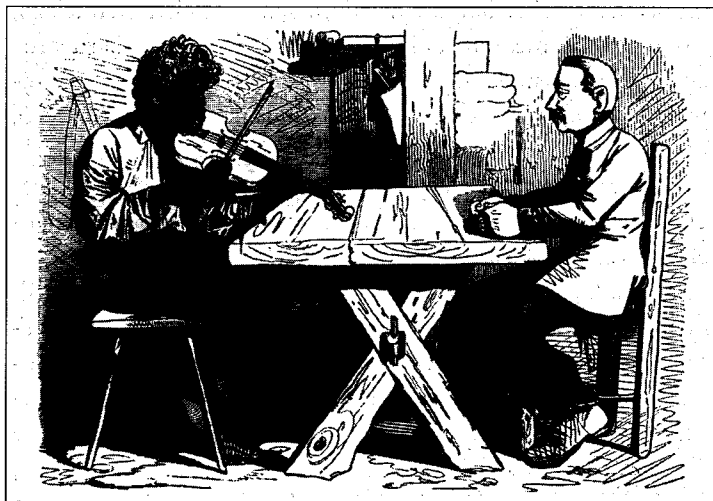
⁴⁸⁵ BJ 1868. márc. 29. 145.

⁴⁸⁶ BJ 1869. febr. 23. 85.; BJ 1869. márc. 28. 122.; BJ 1868. ápr. 26. 190.

⁴⁸⁷ Ü 1860. febr. 25. 58.; Ü 1860. okt. 6. 46.; Ü 1860. dec. 29. 139.; Ü 1860. febr. 11. 46.; Ü 1861. jan. 5. 3.; Ü 1861. febr. 16. 53.; Ü 1861. márc. 16. 86.; Ü 1861. jún. 8. 45.; Ü 1868. aug. 23. 265.; BJ 1899. jan. 1. 5.; BJ 1899. márc. 19. 6.

⁴⁸⁸ Ü 1860. febr. 11. 45. A 41. kép lelőhelye: LM 1868. jan. 5. 8.

⁴⁸⁹ Ü 1898. dec. 25. 623.; BJ 1899. febr. 5. 12.

40. kép
„Ez is az adó-executióhoz való.”

41.kép
Levélkézbesítő cigány

„Neki is olyan jó szerb hangzásu neve van”

„...De hát hogyan is van az, hogy akár Angol, akár Francia, akár Olasz, vagy Spanyolországban a zsidóknak mind olyan neveik vagynak, mint a többi bennlakónak, csupán az áldott Magyarországon választott a zsidó magának, kivétel nélkül mind, német vezetéket, válogatva azt fütől, virágtól, szárnyas és szárnyatlan állatoktól és drágakövektől? Ezt fejtse meg valaki.”⁴⁹⁰

Az Üstökös idézett sorai rávilágítanak arra, hogy a név a nemzeti hovatartozás egyik fontos szimbóluma a 19. század második felében. A név jelezhetette elsőként a nemzetiségi hovatartozást, az egyén ismerete nélkül is sztereotípiákat hívhatott elő, s a neoabszolutizmus éveit követően különösen negatív benyomást kelthettek a németes hangzású személynevek.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Ü 1860. júl. 12. 95. A téma részletesebb kifejtését lásd: Tamás Ágnes: *Magyar élclopok nem magyar szereplőinek nevei a 19. század második felében*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 79–92.; Tamás Ágnes: *Nemzetiségi szereplők személyneveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclopokban*. Névtani Értesítő, 33. évf. (2011) 121–131.; Tamás Ágnes: *Zsidó személynevek és névmagyarosítás a 19. század végi magyar élclopokban*. Névtani Értesítő, 34. évf. (2012) 41–48.

⁴⁹¹ A zsidók német eredetű neveinek forrása II. József 1787-es rendeletében kerekendő, mely a Birodalom területén a zsidóknak is kötelezővé tette a kételemű nevek használatát, s elrendelte a német utónevek felvételét, ugyanakkor német családnév választására nem kötelezte alattvalóit, csak sugalmazta annak szükségességét (Farkas Tamás – Maitz Péter: *Nyelvi nacionalizmus és német családnévek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről*. Századok, 143. évf. [2009] 3. sz. 568.). E rendelet egyik következménye, hogy gyakoriak többek között a közszói eredetű, színekre, tulajdonságokra utaló nevek a zsidók körében (Fenyves Katalin: *Hirschlből Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: A névválasztás mint akkulturációs stratégia*. In Farkas Tamás – Kozma István [szerk.]: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 138).

SZEMÉLYNEVEK AZ ÉLCLAPOK HASÁBJAIN

Az élclapok szövegei tekinthetők közösségi irodalmi alkotásoknak, így az élclapi névanyag vizsgálatakor érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy az irodalmi névadás jellemzője, a tudatosság, a mondanivaló szuggerálásának szándéka a névválasztáskor jelen van-e a lapok hasábjain.⁴⁹² E fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, vajon az élclapokban szereplő nemzetiségi családnevek milyen elemekből építkeztek, s azok ismereteink szerint mennyiben tükrözték a valós névhasználati gyakorlatot. Érdemes azt is elemezni, hogy humorosak vagy inkább sértők-e a vicclapokban olvasható tulajdonnevek.

Az élclapokban feltűnt személynevek, illetve az, hogy e nevek mely nemzetiségi csoporthoz tartozó szereplőkre vonatkoztak, fontos információkat hordoznak arról, hogy mely csoportoktól igyekezett saját magát elkülöníteni egy adott nemzetiség politikai elitje. Reinhart Koselleck politikai ellen- és ellenségfogalmakról írott, már említett munkájában a név mint megkülönböztető elem a „mi” és az „ők” viszonyában az első példaként szerepel. A szerző megállapítja, hogy ha gúnyneveket használunk, amelyeknek általában lekicsinylő tartalmuk is van, akkor a név, a nyelvi elemek már nem tartalmazzák a „másik elismerését, [...] a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de nem elismerve. [...] történeti jelentőségük növekszik, mihelyt csoportokra vonatkoztatják őket”.⁴⁹³ A vicclapok sztereotip gondolkodásmódjának következtében a későbbiekben bemutatásra kerülő nevek mindegyikét értelmezhetjük úgy, hogy „a zsidó”-ra, „a cseh”-re vonatkozik, tehát a szerzők a neveket s az azokhoz csatolt értékeket, tulajdonságokat nem az egyes emberre, hanem egy teljes csoportra vonatkoztatták, s céljuk ezúton is a „mi” és az „ők” elhatárolása lehetett, mint

ahogy az is, ahogy a magyar élclapok a nemzetiségi csoportok egészét megnevezték. E sztereotip jellege miatt feltétlenül érdemes vizsgálni a névadást, mert ily módon is bepillantást nyerhetünk a kortársak nem magyar nemzetiségüekről alkotott képébe.

Általánosságban megállapítható, hogy a tárgyalt lapokban előbukkanó nevek jelentős része beszélő név, „melyek már pusztán köznévi jelentésüknél fogva is testileg, lelkileg, vagy más módon jellemzik viselőjüket”.⁴⁹⁴ A beszélő nevek adása hasonlít a karikatúra lényegéhez: „torzrajz” a legmegbélyegzőbb „vonások túlzott kiemelésével”.⁴⁹⁵ A szövegek többsége nem kommentálja vagy értékeli a neveket, azok elsősorban a kollektív tudatban lévő sztereotípiák előhívására szolgálnak. A nevek többsége – Tolnai Vilmos megállapításával összhangban – foglalkozásra vagy külső-belső tulajdonságra, nemzetiségre, társadalmi státuszra utalnak.

A név a magyar élclapokhoz hasonlóan a Figaróban is az identitás és a nemzetiségi hovatartozás fontos szimbóluma, amit mutat a következő rövid, rímelő és a szerbekre vonatkozó szöveg: „Újságolvasóknak. Ha witsch, witsch, witsch-re végződő neveket olvasunk, / Egy szerb fejedelem ismét a priccsre került.”⁴⁹⁶

Az élclapok tulajdonnévanyaga három csoportra osztható. Az elsőbe tartoznak a valós személyek, közéleti szereplők és politikusok, a másodikba a lap kitalált állandó szereplői, a harmadikba pedig a humoros szövegek nem létező, illetve nem ismert figurái. Az első kategóriába tartozó neveket nem vizs-

⁴⁹² Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. Budapest, 1934. 36.

⁴⁹³ Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak*, 5–6.

⁴⁹⁴ Tolnai Vilmos: *Beszélő nevek*. Magyar Nyelv, 27. köt. (1931) 176.

⁴⁹⁵ Tolnai: *Beszélő nevek*, 176–177.

⁴⁹⁶ „Für Zeitungsleser. Liest man Namen auf »witsch«, »witsch«, »witsch«, Ging ein Fürst in Serbien wieder mal »pritsch«.” F 1868. jún. 20. 109. A szöveg a szerb fejedelem, Mihail Obrenović meggyilkolására utal. A német főnév (’Pritsche’) keskeny, nagyon egyszerű fekvőalkalmatosságot jelent, amiről a börtön juthat először az olvasó eszébe.

gáljuk, mert azok nem etnikai sztereotípiákról, hanem aktuálpolitikai kérdésekről, vitákról adhatnának információkat, bár korántsem semleges értéktartalommal, mutatja ezt az alábbi párbeszéd:

„Conductor: Ön, mint látom, második helyre váltott jegyet, eszerint elsőre nem mehet.

Miletics: De én Miletics – érti? tics-tics-tics, az az nemzetiség vagyok. Nekem első hely dukál.

Conductor: Kinek-kinek a maga fizetsége szerint – sajnálom.

Miletics: Maga is kerkápolyista (megy dühösen a 2-dik klasziba). [kiemelés tőlem – T. Á.]”⁴⁹⁷

A VICCLAPOK ÁLLANDÓ SZEREPLŐINEK MEGNEVEZÉSE

Az élclapok állandó figuráinak nemzetiségi, felekezeti hovatartozása jelzi, hogy a politikai közvéleményt formáló erők mely csoportok tagjait látták a Monarchia keleti, illetve nyugati felében kulturális tekintetben a leginkább különbözőnek, illetve melyekkel volt viszonyuk konfliktusokkal terhelt. A magyar élclapokban leginkább zsidó szereplőkkel találkozhatunk, illetve a Borsszem Jankó „Vidéki trombita” című, Mucsán játszódó sorozatának köszönhetően cigányokkal, de rövidebb időszakokra felbukkan egy-egy szlovák (pl. Páter Povedálik *Hyachinthus*), pozsonyi német házmester (*Kraxelhuber Tóbiás*) vagy éppen lengyel nemes (*Ruczaháti Tarjagoss Illés*) is. Az állandó szereplők között azonban zsidó figura minden magyar élclapban szerepelt (*Spitzig Itzig*, illetve *Iczik* elnevezésű minden elemzett lapban felbukkant, amivel egybecseng, hogy az

Izsák volt a legjellemzőbb férfinév a lapokban, illetve említjük *Seiffensteiner Solomont* a Borsszem Jankóban, *Füttylei Móczlt*, Az Üstökös hordárját, *Tiszta Rajner Lajbis* redaktőrt és *de Libamáj Számi* fű-fű hadnagyot vagy *Hepp Cziczesz Drágait* a Herkó Páterben, stb.). *Seiffensteiner* neve foglalkozását – szappankészítő – mutatja, mint ahogy *Füttylei* is, aki az utcán várja az őt fuvarral megbízók füttjét. *Tiszta Rajner Lajbis* családnévének mindkét néveleme (a ’rein’ melléknév jelentése ’tiszt’) utalhat arra a sztereotípiára, hogy a közvélekedés szerint a zsidók nem tisztálkodtak eleget, *de Libamáj* családnéve pedig külföldi nemesi származására és gazdagságára irányítja figyelmünket. A szerkesztő neve másik változatban is felbukkant a lapban, mely még inkább a tisztálkodásra vonatkozó sztereotípiát erősíthette meg: *Tishti-tott Rajner Lajbis*. A második névváltozat katonai rangra is mutat, melyhez ugyancsak kapcsolódik egy az élclapokban gyakran megjelenített kortárs sztereotípiára, mely szerint a zsidók alkalmatlanok a katonai szolgálatra. *Hepp Cziczesz Drágai*, a Herkó Páter szereplőjének középső neve az imaköpenyről lelógó négy rojtot jelenti, így a valláshoz kapcsolódó asszociációkat teszi még hangsúlyosabbá. Az ortodox zsidó viselet e jellegzetes eleme a kortárs humor céltáblájává vált – nem csak antiszemita körökben. Ezt támasztja alá, hogy a Borsszem Jankóban is találhatunk hasonló nevű állandó szereplőt (*Cziczeszbeiser*).

A Monarchia Lajtán túli területeinek nemzetiségi megoszlását tükrözi a Figaro, mivel a zsidó állandó szereplőkön kívül itt mindenekelőtt csehekkel találkozunk. Az 1860-as években a következő zsidó állandó szereplők nevei tűntek fel a lap hasábjain: *Reisses/Reißes*, *Beisses/Beißes*, *Isak Edelstein*, *Itzig Kneipeles*; ezzel szemben csupán egy cseh alak kapott személynevet: *Wenzel*. Az 1890-es évekre csökkent a zsidó figurák száma (*Moritz Feiglstock*, *Reitzes/Reißes*, *Beitzes/Beißes*), míg a megnevezett cseh állandó szereplőké nőtt (*Wenzel*, *Wosselak*, *Obers* [ezredes] *Sekirowatzky*, *Papliček*). E figurákat nemcsak nevük, hanem dialektusuk is megkülönbözteti a többi szereplőtől.

⁴⁹⁷ BJ 1868. okt. 18. 575. A szöveg Kerkapoly Károly (1824–1891) Deák-párti országgyűlési képviselőre, későbbi pénzügyminiszterre (1870–1873) utal.

A nevek közül a *Reißes* a német *Reißer* 'uzsorás' jelentésű szóból, a *Beißes* pedig a 'harapós' jelentéssel bíró *Beißer*-ből keletkezhetett. Az *Edelstein* ('drágakő', ti. ékszerész) és a *Kneipeles* (< *Kneipe* 'kocsmá', ti. kocsmáros) foglalkozásra utal, bár az *Edelstein* célozhat a zsidó figura gazdagságára is. Mivel azonban az élc lapból csupán azt tudjuk meg, hogy *Edelstein* galíciai származású zsidó, az is elképzelhető, hogy a névválasztás épp ellenkezőleg, szegénységét karikírozza. A bankár, *Feiglstock* nevében a 'gyáva' tő különíthető el, míg a *Stock* szó 'tőké'-t jelent; viselője általában gazdasági kérdésekről vagy a pénzügyminiszterről ír. Az első három cseh figura (*Wenzel*, *Wosselak* és *Obers Sekirowatzky*) mindig egy történetben szerepel. *Wenzel*, aki már az 1860-as években is felbukkant a lap hasábjain, beszámolóiban különböző hadi eseményekről tudósít. Ha ilyenről nem tud hírt adni, akkor a katonaeletről, katonapolitikáról, közös hadseregről vagy bécsi történelemsokról mesél. A lapszerkesztő azzal, hogy a cseh katonafiguraként bukkan fel, paradox módon – *Wenzel* szövegeinek köszönhetően is – azt a sztereotípiát teszi hangsúlyosabbá, mely szerint ez a nemzet a katonáskodásra alkalmatlan, illetve nem szívesen katonáskodik. Nevét tipikus cseh keresztnévnek tartották a kortársak, népszerűsége Szent Vencel cseh királyhoz köthető. *Sekirowatzky* ezredes neve a német *sekieren* 'szekál' igéből származik, s rámutat *Wenzel* és *Wosselak* alárendelt és kiszolgáltatott viszonyára a hadseregen belül. *Papliček* velük ellentétben szabómester, aki leginkább belpolitikai kérdésekről alkotott véleményt. Általában az ifjú-csehek nézeteit hangoztatta, illetve a jövőben megvalósítandó nagy szláv birodalmat és a cseh nemzeti jelképeket élte, bírálta a német többséget, s megjelenése általában agresszív, amit bemutathatunk a következő idézettel: „A német alkotmányhoz hűek és a demokraták elásattathatják magukat ezután az ó-csehekkel együtt [...] a kétfarkú cseh oroszslánt, melyet olyan hosszú ideje láncon tartottunk, most elengedjük!”⁴⁹⁸

⁴⁹⁸ „Die deutsche Verfassungstreue und die demokratische Wurschkesselsticke kenne sich hernach zusammen begraben lassen mit die alte Czechen! [...] Den

EGYEDI SZEREPLŐK NÉVADÁSI GYAKORLATA

A következő táblázatban a bécsi és a magyar élc lapokban előforduló nevek számát láthatjuk. Megállapíthatjuk, hogy az 1860-as években a magyar élc lapokban a névanyag összetétele színesebb, több nemzetiségi csoportból találhatunk példákat, mint a Figaróban. A magyar lapokra egyaránt jellemző az, hogy a zsidó nevekből olvashatjuk a legtöbbet; a bécsi újságban a cseheket és a zsidókat megszemélyesítő nevek száma ugyanannyi.

4. táblázat: a magyar és az osztrák-német élc lapok névvel ellátott nemzetiségi szereplőinek száma 1860–1861-ben és 1868–1869-ben

Nemzetiségi csoport	Az Üs-tökös	Bolond Miska	Ludas Matyi	Borsszem Jankó	Figaro
Zsidó	48	14	31	60	78
Cigány	21	–	7	9	–
Szlovák	17	–	3	14	–
Cseh	1	4	–	18	78
Szerb	2	1	–	16	–
Szász	1	–	–	–	–
Román	–	–	–	6	–
Rutén	–	2	–	–	–
Sváb	–	2	–	–	–
Lengyel	–	2	–	–	–
Összesen	90	25	41	122	156

česky lev duppelschweifige, was habme su lang an Kettel gehalten, wird jetzt lusgelassen!” F 1891. febr. 7. 23.

A nevek számának eltérését magyarázhatja, hogy Az Üstökös, a Ludas Matyi és a Bolond Miska számos példánya tartalmazott még hosszabb írásokat az 1860-as években, melyek kevesebb szereplőt neveztek meg, mint a Borsszem Jankó rövidebb szövegei.

Összehasonlítást végezni az 1860-as évek névanyagáról a bécsi lap adottságai miatt csak a zsidó egyén- és családnevek, illetve a cseh figurák elnevezéseinek esetében lehetséges.

A később említendő zsidó neveken kívül a cseh szereplők neveit tudjuk összehasonlítani, bár a magyar élclapokban jelentősen kevesebb cseh figurával találkozhatunk. A felbukkanó tizenhét cseh névből tizenkettő Bach-kori hivatalnokok neve a Borsszem Jankó egy élclében (lásd alább). A legjellemzőbbnek tartott keresztnév a Monarchia mindkét felének élclapjaiban a *Wenz(e)l/Vencel*, s egy figura családneve is utal arra a Borsszem Jankóban, hogy a legtipikusabbnak ezt az utónevet tartják, őt ugyanis *Wenczlicsek Wenczel*-nek nevezték el a szerző.⁴⁹⁹ A Figaróban a második és a harmadik legtöbbet felbukkanó keresztnév a *František* (5) és a *Václav/Waclav* (3).⁵⁰⁰ A cseh szereplők családneveinek közös vonása a magyar lapokban, hogy általában *-icsek/-ek* képzőre végződnek, míg a Figaróban *-ka* vagy *-czek* végződésűek. A mássalhangzó-torlódás kifigurázása talán a csehek esetében a legerőteljesebb: a Borsszem Jankó prágai levelezőjét például *Prbszrczkbpricsek*-nek hívják.⁵⁰¹ A cseh nevek közül a Borszem Jankóban egyetlen nevet olvashatunk, amely a hangzásán kívül többletjelentéssel bír: *Schreiber Vrtek*, ami utal arra, hogy az 1850-es években az ország egyes területein idegen, németül beszélő, gyakran cseh tisztviselőket, hivatalnokokat alkalmaztak.⁵⁰²

499 BJ 1869. aug. 8. 359.

500 Például: F 1868. júl. 11. 127.; F 1869. jan. 16. 11.

501 BJ 1868. febr. 26. 51.

502 BJ 1868. márc. 1. 99.

Ezen a ponton érdemes egy kisebb kitérőt tenni, s bemutatni a bécsi élclap azon sajátosságát, hogy az 1860-as és az 1890-es években a *Wenzel* névből milyen új szavakat képeztek a humoros szövegek szerzői. Idézhetünk a névből képzett igéket: *wenzeln/verwenzeln*. Mindkét alakot a szerzők 'elcsehesít' értelemben használták, ami utal egyrészt arra a félelmükre, hogy a Bécsbe bevándorló cseh munkások és a Bécsben nagy számban élő, külön egyesületekkel rendelkező csehek megváltoztathatják a város német arculatát, másrészt tükrözi a cseh tartományokban élő németek helyzetével kapcsolatos aggodalmukat. Folytathatjuk a sor a szóból képzett főnevekkel: *Wenzelkind(er)*, *Wenzel-nation* (mindkettő 'csehek' és 'cseh nemzet' értelemben), *Wenzelstadt* (Prága) és *Wenzelland*, *Wenzelsreich* (Csehország). A cseh szilvalekvárral is találkozhatunk – Wenzelhez hasonlóan – az ország nevére utaló szóképzést 'Csehország' jelentéssel („a szilvalekvár birodalma”).⁵⁰³

Az 1860-as években a kizárólag a magyar élclapokban feltűnő nevekről a következőket állapíthatjuk meg: egy szász (*Drücker-Ditz*) nevet találunk Az Üstökösben, míg lengyel (*Joseph Kirinski*), sváb (*Julia, Canzi*) és rutén (*Káts Iván, Nadrágtalanovics Prokop*) szereplők csak a Bolond Miskában kaptak nevet, melyek közül a rutén figurák egyikének személyneve mutathat személyiségvonásra (szegénység) vagy a magyar viselettől eltérő ruházatra (*Nadrágtalanovics*).⁵⁰⁴ E név végződése önmagában inkább szerb nemzetiségre enged következtetni, a lengyel alak neve viszont a 19. század végén is tipikus *-ski/szky* szótagra végződik. Nemcsak a szerb nevekre, hanem a nevek etnikai jellemzőjére is rávilágít a következő írás:

503 F 1868. jan. 22. 14.; F 1868. febr. 8. 23.; F 1868. máj. 23. 90.; F 1868. jún. 20. 109.; F 1899. szept. 9. 146. „Bereich des Powidls” F 1898. júl. 9. 111.

504 Ü 1861. ápr. 20. 126.; BM 1860. júl. 29. 34.; BM 1861. jan. 27. 24.; BM 1861. okt. 20. 166.

„Alulírott, azon oknál fogva, miszerint neki is olyan jó szerb hangzású neve van, idején találja az országgyűlést felszólítani, hogy neki és számos fajrokonainak külön területet adni méltóztassék [...] sok millió rokona nevében Kavics.”⁵⁰⁵

1861-ben egy képzeletbeli nemzetiségi országgyűlés képviselőinek neveiről értesülünk Az Üstökösből, akik közül a szerb képviselőt *Hiábavalovics*-nak hívják.⁵⁰⁶ Neve mindenekelőtt utal a szerb törekvésekre a Szerb Vajdaság visszaállítását illetően, amit a magyar kortársak, mint ahogy azt a *Hiábavalovics* név is sugallja, eleve eredménytelennek tekintettek. Az -ics/-vics nemzetiségi szimbólum voltát megerősíti az *Icsivics Athanáz* nevet viselő szerb kortes feltűnése is a Borsszem Janó hasábjain.⁵⁰⁷

A szlovák szereplők többségének neve az „országgyűlés” képviselői névsorában fordul elő, amelyek (például: *Krcsek*, *Hrcska*) a mássalhangzók torlódásán keresztül teszik humorossá a nevek hangzását a magyar beszélők, hallgatók számára. A -szky végű nevek a szövegek szerint szlovák származásra utalnak. *Hítványszky* „képviselő” neve nyilvánvalóan a hitvány melléknévből származik, s a szlovákokra – mint említettük – a kortársak 1861-ben igen negatívan tekintettek az ez évben közzé tett, területi autonómiára irányuló követeléseik miatt.⁵⁰⁸ Szlovák *Jurkó* alakja önmagában is utal a szereplő nemzetiségére, míg *Zazravec* *Joskó* a szlovákoknak tulajdonított nyelvezetet figurázza ki.⁵⁰⁹ A szlovák beszélők szövegeiben megfigyelhetjük ugyanis, hogy a – főként mély – magánhangzóval kezdődő szavak elé egy z betűt iktattak a magyar szerzők. A többi szlovák nevet viszont létező személyek is viselhették, nemcsak

élclapi figurák: *Hugyec* *János*, a *János* névváltozataiként, *Janó/Jurkó*, *Joskó* és *Gyúró*.⁵¹⁰

Az említett három szláv nemzetiségi csoport képviselőinek a neve mind feltűnik egy olyan élcben, mely szinte kizárólag nevekből áll, s neoabszolutizmus kori tisztviselők neveire emlékeztet:

„BACH korában a gyermekek ezt tanulták a »Quemaribus«⁵¹¹ helyett:

Lauzevics, Odrebinyák, Kracsum, Ondrejkovics, Kreckx, Pabla, Javorka, Woczek, Pomszky, Novotny, Czvekits,

Zahrandicsek, Zanicsek, Kropacsek, Writymaczka, Czibulka, Hauska, Janauska, Hugyec, Hugli, Krepelka, Svihak,

Hulki, Zdrahál, Drahanek, Palubek, Csek, Poblasek, Wrtek, Wrbna, Okorka, Wranak, Zdruhnyelavác, Nyahúlác.”⁵¹²

A románok esetében is legtöbbször kitalált, valótlannul hangzó nevekkal találkozunk (például: *Monoporoniu* *Godofoniulului*, a román zsarnok), melyek ugyancsak a nyelv sajátosságait és a korban lezajló latinosító tendenciákat teszik humorossá, a *Gelu Nigartiu* és a *Janku* nevek kivételével.⁵¹³

A cigányokat az 1860-as években szinte kizárólag a keresztnevükön említik az élclapok (kivétel ez alól *Senye János* vályogvető), s az esetek többségében becéző alakban, amire példa a *Jancsi*, *Anti*, *Gyurka*, *Zsiga*, *Peti* vagy *Feri* nevű szereplő (kivételt képez *Ferencz*, aki családfő a történet szerint, és *János* vajda, talán hatalmukat szimbolizálja a nevük teljes

505 Ü 1861. júl. 6. 79.

506 Ü 1861. aug. 31. 143.

507 BJ 1869. febr. 28. 86.

508 Ü 1861. aug. 31. 143.; Ü 1869. szept. 11. 296.

509 LM 1868. jan. 12. 11.; LM 1868. febr. 16. 50.

510 Ü 1860. júl. 7. 75.; BJ 1868. júl. 12. 349.; BJ 1868. nov. 22. 619.

511 Quae maribus egy latin nyelvű emlékeztető hexameter kezdete, Donatus latin nyelvtanában található, amely a 18. századi Magyarországon elterjedt latin grammatika volt. (*Pallas*, 10. köt. 304.)

512 BJ 1868. nov. 15. 610.

513 BJ 1868. ápr. 12. 173.; BJ 1868. nov. 29. 632.; BJ 1868. dec. 20. 660.

alakja, illetve János, egy kovács s a fent említett vályogvető).⁵¹⁴ Ugyanakkor ha magyarokról, például magyar parasztokról vagy földesurakról szól egy írás, a neveket általában teljes alakjukban olvashatjuk, ez a különbség is jól érzékelteti a cigányok paternalista lenézését. Új jelenség, hogy a cigányok esetében már az 1860-as évek elején is felbukkan egy női név, *Pocse Teré.*⁵¹⁵

Lássuk, milyen változások figyelhetők meg három évtizeddel később! Ha szemügyre vesszük az alábbi táblázatot, látható, hogy a bécsi és a budapesti élc lapokban az 1860-as évekhez képest ellentétes irányú változás ment végbe az előforduló személynévek számában.

5. táblázat: a magyar és az osztrák-német élc lapok névvel ellátott nemzetiségi szereplőinek száma 1890–1891-ben és 1898–1899-ben

Nemzetiségi csoport	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Figaro
Zsidó	408	695	287	45
Cigány	16	40	4	–
Horvát	1	–	–	1
Szlovák	12	6	5	–
Cseh	1	3	1	7
Szerb	2	3	–	1
Lengyel	–	1	–	13
Román	–	2	1	–
Összesen	440	750	298	67

⁵¹⁴ Ü 1860. jan. 14. 14.; Ü 1860. ápr. 14. 115.; Ü 1860. jún. 16. 55.; Ü 1860. okt. 6. 46.; Ü 1860. márc. 16. 86.; Ü 1861. dec. 14. 116.; Ü 1868. okt. 18. 334.; BJ 1868. jan. 26. 41.; BJ 1868. febr. 2. 53.; LM 1868. máj. 31. 174.; BJ 1869. máj. 16. 203.

⁵¹⁵ Ü 1860. jan. 28. 47.

A Figaróban szereplő nevek száma több mint felére csökkent, míg a magyar lapokban jelentősen több névvel találkozhatunk. A jelenségre magyarázatul szolgálhat, hogy a lapok szerkezete is ellentétesen módosult. A magyar vicclapok a humoros írássok szereplőit mindinkább nevekkal illették, s ilyen módon – vagy csupán így – jelezték nemzetiségi, felekezeti hovatartozásukat. Ezzel szemben a bécsi lap – s nemcsak a Figaro, hanem például a *Der Floh* című élc lap is – egyre kevésbé nevezte el figuráit, csak úgy említette őket, mint „a zsidó”, „a férj/feleség”, „a pap”, ami nem kevésbé sarkallhatta az olvasókat a sztereotip gondolkodásra, mint a szereplők tipikusnak vélt nevekkal való felruházása. Figyelemre méltó, hogy a Herkó Páterben csupán egy év alatt is – arányait tekintve – sok, főként zsidó nevet olvashatunk, amit a lap nyilvánvaló antiszemita jellege magyaráz.

Az 1890-es években az előforduló nevek túlnyomó többségét mindegyik vicclapban a zsidó szereplők nevei tették ki. A Figaróban az izraelitákat e tekintetben a lengyelek követik, s családneveikről elmondható, hogy minden esetben *-szki* vagy *-czky* végződésűek, ami igaz az 1890-es évfolyamok magyar élc lapjaiban előforduló egyetlen lengyel névre is, mivel a lengyel „*fejedelmi sarj*” a *Hiábavalovszky Boleszláv* nevet viseli, utalva egyben a lengyel állam helyreállításának sikertelenségére. Lengyel figurák a Figaróban kétszer kapták a *Ladislaus* keresztnévet; a többi keresztnév (*Jaroslav*, *Jan*, *Mila*, *Carla*, *Bronislaw*, *Wasil*, *Kasimir*) csupán egyszer fordul elő.⁵¹⁶

A lengyel figurák nevein kívül még a cseh szereplők megnevezéseit érdemes összehasonlítani a magyar és az ausztriai lapokban. A magyar lapokban még felbukkan háromszor a *Vencel*, illetve a *Vencesz* alak, míg a Figaróban a *Wenzel* már csak állandó szereplőként olvasható.⁵¹⁷ Feltűnő, hogy a cseh ka-

⁵¹⁶ BJ 1891. nov. 1. 3.; F 1898. júl. 9. 111.; F 1899. febr. 25. 24.; F 1899. márc. 4. 38.

⁵¹⁷ Ü 1891. júl. 26. 146.

rakterek a csehek politikai aktivitása és követelései radikálizálódása ellenére a 19. század végén alig kaptak nevet, ami nem jelenti azt, hogy előfordulásuk száma is csökkent volna az élclap hasábjain, sőt a század végén – a lengyelekkel együtt – a humoros szövegek és rajzok leggyakoribb témáit ők szolgáltatták.

A román és a szerb szereplők közül három, illetve öt figurát láttak el névvel a magyar lapok az 1890-es években, s a névadási jellemzőik alapvetően nem változtak. *Dimitrievics* és *Torrsvich Jása* dulakodnak egymással a történet szerint, s *Torrsvich* leszúrja *Dimitrievics*-et.⁵¹⁸ Mindkettejük neve *-vics* végződésű, az alakok helyesírása ugyan különbözik, de egyértelműen jellemzi őket nevük és tettük is. Rajtuk kívül még három szerb szereplővel ismerkedhetünk meg, az egyik nevet – *Szerb Gyurka* – nem az 1860-as évekhez hasonlóan képezték, ellentétben a *Zsivánovics Zsiván*-nal. Érdekesség, hogy találunk egy „szerb zsidót” is egy írásban, *Kohnics Efrájó*-t, kinek jiddis-héber eredetű nevét *-ics* képzővel egészítették ki, így vált szerbbé.⁵¹⁹ Két román szereplő neve *-u-ra* végződik, hasonlóan az 1860-as évek élclapjaihoz, de már nem *-iu* képzőre, hanem a ma is jellemzőbbnek tartott *-szku-ra*. A két figura, *Vakareszku* és *Krätzuleszku* nevének jelentése azonos, a németes hangzású név igéje is 'vakar', 'kapar' jelentéssel bír.⁵²⁰ E nevek utalhatnak arra, hogy a románok – a magyar társadalom sztereotípiái szerint – a szükségesnek véltnél ritkábban tisztálkodtak. Rajtuk kívül még *Szává*-ról, a román püspökről olvashatunk.⁵²¹

A svábok többsége csak keresztnévén szerepel (*Báni, Háni, Krédli, Náni, Hanzi, Paul*) a magyar lapokban, s közülük csak a *Paul* nem becézett alak, illetve azok a szereplők, akik családnévvel együtt tűntek fel (*Vassermann Tóbiás, Sölcher Hans*).⁵²²

⁵¹⁸ Ü 1890. jan. 12. 22.

⁵¹⁹ BJ 1899. aug. 20. 6.; BJ 1899. szept. 10. 7.; Ü 1899. júl. 23. 354.

⁵²⁰ BJ 1891. febr. 22. 5.

⁵²¹ HP 1898. aug. 28. 10.

⁵²² Ü 1890. máj. 4. 209.; Ü 1890. aug. 3. 56.; BJ 1891. aug. 30. 5.

Új jelenség az 1890-es évek végén, hogy egy horvát nevet is olvashatunk (*Mirkó*).⁵²³

A szlovákok az 1890-es években huszonháromszor bukkantak fel, szinte mindig csak keresztnévvel, becézett alakban (kivéteklént említhetjük *Mátyás*-t, a cseh vendéglős szlovák pincérét), foglalkozásuk pedig – *Misó*-tól, a prókátortól és *Mátyás* pincértől eltekintve – napszámos. Így neveik (*Gyuró, Jano/Janó/Jankó, Misu/Miso/Misa*) is sugallhatják az alacsonyabb társadalmi státuszt. Ketten kaptak családnévet: *Csicsóka Jano*, utalva a szlovákok – az élclapok történetei szerint – leggyakrabban fogyasztott ételére, a burgonyára,⁵²⁴ és *Csubolyka Misa*.⁵²⁵

Az alább tárgyalandó zsidó neveken kívül még a cigány nevek gyakoriak, melyek közül olvashatunk családnéveket is. Az itt alkalmazott vezeték-, illetve ragadványnévszerű elemek többsége valamilyen tulajdonságra utal, beszélő névként funkcionál, melyek a zsidó családnemekhez hasonlóan csoportosíthatók.

6. táblázat: Az 1890-es évekbeli élclapi cigány névanyag csoportosítása

Testi tulajdonságok	<i>Mezitlábos, Nyápicz, Rücsök, Suta, Szurkos, Vézna, Benya, Bornabás</i>
Jellemnevek	<i>Csóri/Csóri, Sunyi, Szapora, Szappanyos</i>
Foglalkozásnevek	<i>Banda, Vámléső, Kolompár</i>

⁵²³ Ü 1899. dec. 3. 583.

⁵²⁴ A csicsóka az ország egyes vidékein a burgonyát jelenti, amit hívtak tótrépanak és pityókának is; ugyanakkor egy másik, a burgonyához hasonlóan gumós növényt is neveztek így (Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 979. és Benkő Loránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1984. 520.).

⁵²⁵ Ü 1890. márc. 9. 118.; Ü 1891. aug. 30. 99.; BJ 1891. aug. 2. 4.; BJ 1891. szept. 13. 10.; Ü 1898. máj. 23. 248.; HP 1898. jún. 5. 11.; Ü 1899. júl. 16. 342.; BJ 1899. febr. 5. 8.

Mindezek közül a leggyakoribb a *Csóri/Csóré*, mely egyrészt sugallja a társadalmi ítéletet a cigányokról, azt a sztereotípiát, hogy lopnak, ugyanakkor a *csóré* cigány eredetű szó 'szegény, meztelen, csupasz, barna bőrű, cigányos, félkegyelmű' jelentésekkel bír, s erősíti a már felsorolt sztereotípiákat.⁵²⁶ E tulajdonságok többsége külső testi jellemzőkre, szegénységükre utal, míg a *Szapora* az átlagosnál több gyermekre.⁵²⁷ A régi cigány nevek vizsgálatával kapcsolatosan csak a 18. századi névadási gyakorlatról áll rendelkezésünkre tanulmány, amely alapján megállapíthatjuk, hogy a névadás leggyakoribb esete a foglalkozásnév és a tulajdonságnév.⁵²⁸ Látható, hogy az élclapok esetében is ez a két leggyakoribb névadási stratégia, de fordított sorrendben, talán azért, mert a cigányokra vonatkozó társadalmi előítélet jobban kifejezhető tulajdonság-, mint foglalkozásnevekkel. A keresztnévek többsége, hasonlóan az 1860-as évekhez, becézett alak (*Marczi, Józsi, Miska*), kivéve három szereplőt (*József, Zsigmond, Béla*).

A ZSIDÓ NÉVADÁS JELLEMZŐI

Az élclapokban a legtöbb név a zsidókhoz kapcsolható, ráadásul a névadási szokásokat illetően átfogó vizsgálatok is folytak már, így az izraelitáknak tulajdonított tipikus neveket érdemes külön fejezetben, részletesen vizsgálni.⁵²⁹ A következő táblázatban a magyar és az osztrák-német lapokban legtöbbször

⁵²⁶ Benkő: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 556.

⁵²⁷ Cigány nevekre lásd például: BJ 1890. febr. 2. 6.; BJ 1890. aug. 31. 4.; BJ 1891. ápr. 19. 2.; BJ 1891. máj. 24. 9.; Ü 1890. ápr. 27. 195.; Ü 1891. márc. 29. 154.; Ü 1891. máj. 3. 217.; Ü 1891. aug. 9. 67.; Ü 1898. nov. 27. 573.; BJ 1898. febr. 6. 7.; HP 1898. ápr. 10. 7.

⁵²⁸ Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században*. Névtani Értesítő, 15. évf. (1993) 334.

⁵²⁹ Az elemzést kiterjesztette a 20. század névanyagára Németh Luca Anna: *A név-elemek sorrendje és kulturális kongruenciája a Borsszem Jankó zsidó figuráinak névanyagában a 20. század első felében*. Névtani Értesítő, 35. évf. (2013) 195–207.

felbukkanó zsidó egyénnevek gyakorisági sorrendjét tüntetjük fel az első elemzett időmetszetből:

7. táblázat: a zsidó egyénnevek előfordulásának gyakorisága 1860–1861-ben és 1868–1869-ben

Magyar élclapok	Figaro
<i>Izsák/Itzig/Iczig</i> (18)	<i>Isak/Itzig</i> (12)
<i>Salamon</i> (15)	<i>Jainkef</i> (5)
<i>Mózes</i> (12)	<i>Schmelkeles</i> (4)

A magyar élclapokban – nem csak a három leginkább használt egyénnév esetében – az ószövetségi eredetű nevek domináltak a zsidó szereplők elnevezésében, ami egybecseng Kecskés Judit eredményeivel, aki a zsidó anyakönyvek alapján azt a következtetést vonta le, hogy 1870-ig ezek a nevek fordulnak elő a legtöbbször,⁵³⁰ tehát az élclapok tükrözik a valós névadási szokásokat, a Figaróban azonban ez a dominancia kevésbé egyértelmű. A többi, ritkábban feltűnő név között is találunk ószövetségi (*Jakob, Abraham, Moses* stb.), de körülbelül ugyanolyan arányban másmilyen eredetűt is (*Hermann, Rodophe, Lebeles, Gustav* stb.). A pesti vicclapokban ritkán, de előfordul, hogy a női szereplőket is megnevezik a szerzők, s e nevek száma az évtized végén emelkedett (*Nettel, Sali, Czili, Eszter, Rhézi*); a bécsi lapban csupán egy esetben találkozhatunk női névvel (*Sarah*).⁵³¹

A zsidóság neveinek sajátossága az 1860-as évek elején az, hogy néhány kivételtől eltekintve Az Üstökösben csak család-

⁵³⁰ Kecskés Judit: A felekezeti névpreferencia modelljei. In Bölskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Budapest, 2008. 377. BM 1861. dec. 8. 191.; Ü 1861. márc. 9. 74.; BJ 1868. jan. 12. 18.; Ü 1868. febr. 23. 62.; Ü 1869. jan. 16. 24.

⁵³¹ F 1860. jún. 30. 106.; F 1860. júl. 21. 118.; F 1860. aug. 18. 134.; F 1860. nov. 24. 191.; F 1861. ápr. 6. 51.; F 1861. ápr. 20. 62.; F 1869. márc. 6. 42.

vagy egyénnevük kerül említésre, míg a Bolond Miskában család- és egyénnevük is: *Bufti Jónás* és *Kupeczfy Ákháb* uzsorások, *Gyéánt*, illetve *Hirschberger Salamon*, *Svarz Mátyás*, *Farkas*, *Herschli* és *Stajner*.⁵³² Az utóbbi három esetben azonban a szereplők keresztnévét nem említik a történetek. *Gyéánt Salamon* kereskedő vezetékneve sugallja gazdagságát, ami általában véve a neológ, asszimilált zsidókhoz társított tulajdonság volt. A zsidó nevek esetében egyre jellemzőbbé vált a családnevek használata, s felbukkan a Borsszem Jankóban és a Ludas Matyiban a *Kohn* név is – igaz, egyelőre még csak három-háromszor –, a pesti vicc később, de máig legáltalánosabban használt zsidó neve. Eredete a *Cohen* szóra vezethető vissza, mely papot jelent.⁵³³ Ágai élclapja az évtized végén már nagy számban tartalmazott családneveket, mint ahogy a Ludas Matyi és a Figaro is.

A zsidó névanyag sztereotip jellemzőire még jobban rávilágíthatunk, ha csoportosítjuk a családneveket, ám ezt nehezíti többtagúságuk. A családnevek fő jellemzője, hogy az egyes elő-, illetve utótagok különböző típusok irányába is mutathatnak, ezért az összetételek variációs gazdagsága igen nagy, így nem minden esetben sorolhatók be egyértelműen. A németes hangzású családnevek esetében megfigyelhető, hogy az összetételek többségére nem találunk példát a névjegyzékekben, legfeljebb azok elemeire külön-külön. Ennek ellenére az élclapi névadás követi a névadási tradíciókat, s ez alapján a következő – az élclapi névanyagban is megtalálható – csoportok alakíthatók ki, melyek mindegyike a közszavakból keletkezett nevek

alcsoportjába tartozik.⁵³⁴ A csoportok közül az 1860-as években a következőket alakíthatjuk ki:

8. táblázat: Jellemző zsidó névtípusok az élclapokban az 1860-as években

Családnév-típusok	Magyar élclapok	Figaro
Állatnevek	Gansbrust ('liba'), Feffergugel ('kakas'), Finkelstein ('pinty'), Hirschberger ('szarvas'), Lövinger ('oroszlán')	Hirsch/Hersch ('szarvas'), Bärmann ('medve'), Fischhof ('hal'), Löwy/Lewinsky/ Löwenstein ('oroszlán'), Adler ('sas'), Gareisl ('kárász')
Növénynevek	Spinatsepp ('spenót'), Salatpoldi ('saláta')	Hoselnüß ('mogyoró')
Az élettelen természet tárgyai	Mandelberger ('hegyi'), Schlossberger, Hirschberger, Goldberger, Finkelstein ('kő'), Stajner ('kövi'), Goldhimmel ('ég'), Goldberger, Goldhimmel ('arany'), Goldkulpenberg, Hózenbandhändlerthal ('völgy')	Stern ('csillag'), Epstein ('kő'), Löwenstein, Goldstein, Nachtmohl ('éjszaka'), Mosenthal/Mojenthol ('völgy'), Goldstein ('arany')

A táblázatban olvasható neveken kívül a pesti lapokban találunk foglalkozásneveket (*Kohn*, *Spitzer* ['hegyező'], *Schmidt* ['kővác'], *Hózenbandhändlerthal* ['nadrágtartó kereskedő']), a bécsi

⁵³² Ü 1860. márc. 3. 67.; Ü 1860. márc. 3. 68.; Ü 1861. márc. 17. 83.; Ü 1860. aug. 18. 126.; Ü 1860. okt. 20. 62.; BM 1860. nov. 4. 89.; BM 1861. jan. 13. 7.; BM 1861. jan. 27. 14.; BM 1861. nov. 24. 186.; Ü 1861. ápr. 20. 128.; Ü 1861. aug. 31. 143.

⁵³³ Scheiberné Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981. 31. BJ 1868. ápr. 26. 196.; BJ 1869. febr. 7. 91.; BJ 1869. nov. 21. 463.; LM 1868. márc. 29. 100.; LM 1868. ápr. 5. 110.; LM 1868. dec. 6. 386.

⁵³⁴ Forgács Krisztina: *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. Névtani Értesítő, 12. évf. (1987) 154–155.

élclapban pedig földrajzi névből keletkezett nevet (*Lemberger*).⁵³⁵ A Monarchia mindkét államjogi egységének lapjaiban láthatunk jellemneveket (a magyar lapokban: *Cziczeszbeiszer* ['harapós']; *Trebersaft* ['lőre']; a Figaróban: *Gollmann* ['balek'], *Fleckeles* ['folt, nem makulátlan jellemű'], *Abarbanal* ['banális'], *Harze* ['ragad']), illetve az élclapi stílusnak megfelelően beszélő neveket is (a pesti lapokban: *Kükürützblozer*, *Krampeles* ['zsibárus'], *Trattenreiter* ['váltólovag'], *Watschentóni* ['megpofoz']; a bécsi újságban: *Gröschelmacher* ['garascsináló'], *Überzieher* ['átköltöző'], *Stiebel* ['szétszóródó']).⁵³⁶ A beszélő nevek közül a magyar lapbélieliek egyrészt a zsidók – a társadalom többi tagja által megvetett – tevékenységeire (kupec, zsibárus, hitelező), illetve a modernizációban játszott szerepükre (gyáriparos) utalnak. A Figaro is tesz utalást gazdasági tevékenységükre (garascsináló), de újdonságként felbukkan, hogy a szerzők névvel is sugallták a diaszpórát (szétszóródás), illetve utaltak a házaló zsidók foglalkozására, vándorló életformájukra (átköltözés).

Megfigyelhetjük, hogy az 1860-as években a Figaróban az állatokra utaló családnevek ugyanolyan változatosak, mint a magyar lapokban, igaz, nem kizárólag ugyanazokról az élőlényekről nevezték el a szerzők a figuráikat. A harmadik kategóriába besorolt alakok között is feltűnnek hasonló elemek (*-stein*, *Gold-*), mivel a zsidók családnévfelvétele egyszerre és hasonló módon történt II. József rendeletét követően a Habsburg Birodalom különböző tartományjaiban, így a leggyakrabban felvett családnevek is megegyezhettek bizonyos mértékben. Egyes elemek élclapbeli előfordulását magyarázhatja az is, hogy a tényleges zsidó névanyagban Európában gyakorinak

⁵³⁵ BJ 1868. ápr. 26. 196.; BJ 1868. júl. 12. 349.; BJ 1869. márc. 6. 62.; LM 1868. nov. 15. 368.; F 1860. febr. 4. 22.

⁵³⁶ Ü 1861. aug. 31. 143.; BM 1861. nov. 24. 186.; BJ 1868. márc. 15. 127.; BJ 1868. febr. 16. 70.; Ü 1868. jan. 18. 22.; LM 1868. febr. 16. 51.; BJ 1869. nov. 7. 446. F 1860. febr. 4. 22.; F 1860. aug. 18. 134.; F 1861. aug. 17. 147.; F 1868. ápr. 11. 67.; F 1869. márc. 27. 56.; F 1869. júl. 17. 130.

tekinthetők voltak azok, mint például a *Bär-*, *Löw-*, *Hirsch-*, *Gold-*, *-stock*, másrészt II. József rendelete nyomán a hivatalnokok nem ritkán negatív jelentéstartalmú neveket adtak a zsidóknak.⁵³⁷

A következő táblázatok a második elemzett időmetszet, az 1890-es évek névanyagára vonatkozó adatokat mutatják:

9. táblázat: Zsidó szereplők neveinek száma az élclapokban az 1890-es években

	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Összesen	Figaro
1890	67	74	–	342	6
1891	93	108	–		7
1898	108	219	287	1048	15
1899	140	294	–		18

10. táblázat: Családnévvél is rendelkező zsidó szereplők neveinek száma az élclapokban az 1890-es években

	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Összesen	Figaro
1890	33	52	–	233	6
1891	57	91	–		7
1898	68	102	174	700	13
1899	96	260	–		11

⁵³⁷ Scheiberné: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei*, 27–31.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a zsidó nevek száma a magyar lapokban folyamatosan nőtt, s egyre több zsidó szereplő kapott családnevet is (a családnevek aránya viszont keveset változott: az 1890-es évek elején a szereplők 69,3%-a, az évtized végén pedig 66,85%-a rendelkezett vezetéknévvel). A magyar lapokban előforduló nevek többsége nem magyarosított név, ami magyarázható azzal, hogy a zsidó viccek alapvető eleme volt a név, a névmagyarosítás is inkább bírálandó jelenségnek, mint elismerésnek számított. Érdekes különbség, hogy a Figaróban az évtized elején minden izraelita szereplőnek volt családneve is, ahogy a 19. század utolsó éveiben is.

A 19. század végén is ószövetségi eredetű a nevek egy része (*Salamon, David, Abraham, Israel, Jakob, Moses, Itzig, Löw, Jochan*), másik fele (*Jaroslav, Leopold, Sigi, Hersch, Leib, Wolf*) viszont nem a Bibliából származik. Az 1860-as évekkel ellentétben azonban ekkor már a bibliai egyénnevek vannak többségben a Figaróban is. A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben a női nevek is gyarapodtak és változatosabbakká váltak, míg a Figaróból teljesen eltűntek. E nevek közül a *Rozália*, illetve annak becézett alakjai bukkannak föl a leggyakrabban, ami egybecseng Kecskés eredményeivel, aki – a neológ közösségekben – ugyancsak a *Rozáliá*-t találta a leginkább kedvelt névnek.⁵³⁸

A férfinevek esetében Kecskés eltérő névadási preferenciamodellt talált vizsgálata alapján: a legkedveltebb név szerinte a *József* a neológok körében és *Herman* az ortodoxoknál, az élcapi nevek közül a *Dávid*-ot találjuk nála a negyedik helyen, míg a többi név elő sem fordul listáján.⁵³⁹ Hajdú Mihály több 19. századra vonatkozó névgyakorisági vizsgálat eredményét közli. Ezek alapján megfigyelhetjük, hogy az élcapi névanyag

⁵³⁸ Kecskés: *A felekezeti névpreferencia modelljei*, 378. Példák zsidó figurákra az élcapokban keresztnévvel: Ü 1898. dec. 18. 616.; Ü 1899. febr. 12. 81.; BJ 1891. jún. 7. 2.; BJ 1891. dec. 13. 9.; BJ 1898. ápr. 17. 4.; HP 1898. aug. 28. 5.; F 1899. szept. 23. 154.

⁵³⁹ Kecskés: *A felekezeti névpreferencia modelljei*, 377–378.

első helyein szereplő nevek (*Mór/Móricz, Rozália*) a 19. század elejére–közepére vonatkozó elemzésekben még ugyancsak a listák elején találhatók, de a 19. század végére vonatkozó adatok már nagyban eltérnek az élcapokban olvashatóktól.⁵⁴⁰ A vicclapokban a keresztnévadás tekintetében ugyan változott a nevek gyakorisága és száma, de alapvetően megmaradt az a tendencia, hogy a zsidókat leginkább ószövetségi nevekkel illetik, annak ellenére, hogy az anyakönyvek tanúsága szerint ez a 19. század végén már nem volt jellemző. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy azok a csecsemők, akiknek nevei a 19. század végi anyakönyvekben olvashatók, a 20. század elejére nőttek fel, így a társadalom számára csak fáziskéséssel válik majd érzékelhetővé a névadási tendencia változása.

Az 1860-as évek tulajdonneveihez hasonlóan az 1890-es évek zsidó családneveit is csoportosíthatjuk Forgács Krisztina kategóriái alapján, s egy-egy csoportba jelentősen több név kerülhet, mint a korábbi elemzési szakaszban. A legtöbb bécsi és pesti élcapokban szereplő név tulajdonságnév. Mégis találkozunk gyakori, de ártatlanabb tulajdonságnevekkel is a korpuszban, melyek zsidó közösségekben elterjedtek (*Blau, Braun, Deutsch, Gelb, Grosz, Grün, Klein, Roth, Schwarz, Weis*).⁵⁴¹ Az eddig felsorolt neveket összevetve Kozma listájával több azonosságra is felfigyelhetünk azon német nevekkel (*Weisz, Schwarcz, Klein, Deutsch, Schlesinger, Krausz, Stern, Löw, Löwinger, Goldstein, Friedmann, Steiner, Grósz, Spitzer, Rosenfeld, Berger, Hirsch, Grün, Braun, Roth*), melyeket leginkább izraeliták viseltek az Osztrák–Magyar Monarchiában.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Hajdú Mihály: *A héber-zsidó névadás*. Névtani Értesítő, 24. évf. (2002) 69–71.

⁵⁴¹ Ü 1891. dec. 13. 280. HP 1898. júl. 10. 11.; Ü 1898. jún. 19. 294.; Ü 1899. júl. 9. 328.; BJ 1890. febr. 2. 8.; BJ 1891. márc. 8. 4.; BJ 1898. jan. 30. 6.; BJ 1899. márc. 12. 8.

⁵⁴² Kozma István: *Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908)*. In Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnev-változtatások története az időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 155.

A zsidók karikatúrákon és szövegekben ábrázolt testi jellemzőit is sugallhatják neveik (például ortodox zsidó: *Pájesz Moczli*). A 'száj' a leggyakoribb motívum, de nem *Mund*, hanem *Maul* formában, amely szó eredetileg állatra vonatkozik, illetve 'pofa' jelentéssel bír a köznyelvben, s negatív konnotációjú abban az esetben, ha emberre használják. Pletykálásra, nagyszájúságra utal a *Froschmaul*, a *Klatschmaul*, a *Maulweh*, a *Saftmaul* és a *Schlappmaul* ('kimerült') név. A 'láb' német megfelelői is megjelennek a névadásban: a *Flügelbein* és a *Säbelbein* is utalhat az X-lábúságra, mint ahogy a *Drehfusz* és a *Hinterfusz* is, továbbá olvasható még a -fusz szóösszetétel: a *Gansfusz*, *Gänsefusz* és a *Hühnerfusz*. A *Geigenhals* ('hegedűnyakú') is mutathat testi jellemzőre, az *Ohrenschmalz* ('fülszír') erősen pejoratív jellegű.⁵⁴³

A jellemneveknek is sajátossága, hogy csak a magyar élclapokban bukkanak fel. Ezek egy részét jiddis eredetű szavakból képezték (*tajt* 'ügyetlen', *tipes* 'ostoba'), de ezek a nevek csak egy-két szövegben fordultak elő, kivéve a *Cwórach* ('túró'), *Tajtelesz* és *Nebbich* ('szegény') neveket.⁵⁴⁴ A névszerkezetek első tagjai utalhatnak arra is, hogy a zsidók között nagy számban találunk gazdagokat, illetve ékszerészeket. Nagyon gyakori ugyanis a *Diamant*-, *Gold*- és *Silber*- elnevezésű zsidó szereplő, például a következő összetételekben: *Diamantsack* ('gyémánt zsák'), *Goldfluss* ('arany folyó'), *Silberstein* ('ezüst kő').

Érdekes vonása az élclapi zsidó neveknek, hogy számos összetételt tejtermékek nevéből képeztek, ami feltehetően a zsidók speciális eljárására utal ezen élelmiszerek külön tárolását illetően: *Eierteig* ('tojás tészta'), *Buttermilch* ('író'), *Gorkenmilch* ('uborka tej').⁵⁴⁵

543 BJ 1890. szept. 7. 8.; BJ 1890. dec. 7. 6.; BJ 1891. febr. 1. 8.; BJ 1898. febr. 6. 4.; BJ 1898. máj. 22. 3.; BJ 1899. febr. 26. 13.; BJ 1899. szept. 24. 13.

544 Blau – Láng: *Szájról-szájra*, 15.; 63.; 65. és Raj: *100+1 jiddis szó*, 168. Ü 1890. okt. 12. 178.; BJ 1890. júl. 6. 4.; BJ 1890. nov. 30. 4.; BJ 1891. jan. 18. 5.; Ü 1899. dec. 24. 622.

545 BJ 1899. dec. 3. 8.

A tulajdonságnevek között több negatív jelentéstartalommal rendelkező (*Bitter* 'keserű', *Flaum* 'háj, hízelgés', *-fleck* 'nem makulátlan jellemű', *Leber* 'rosszmájú', *-saft* 'nedv', *Sauer* 'savanyú') s kevésbé valószínűsítően csengő nevet találunk (például: *Bitterwasser* ['keserűvíz'], *Linsenfleck* ['lencse'], *Sauergork* ['savanyú uborka']).⁵⁴⁶

A magyar lapokban olvashatunk még vallásban gyökerező neveket *Bórach* ('áldott'), *Chómez* ('kovászos'), *Melamed* ('héber tanító'), *Óser* ('tilos'), *Schlemaz* ('balszerencse'), *Sólet*, *Szimche* ('öröm')⁵⁴⁷ és ünnepneveket is (*Jontef/Jontev*, *Peszách*).⁵⁴⁸ Etnikumra (*Pollák*) és származásra utaló (*Deutschländer*) családnevek is csak a pesti élclapokban tűntek fel.⁵⁴⁹

A családnevek további kategóriáinak anyaga mind az ausztriai, mind pedig a magyar lapokban fellelhetők, s a következő táblázatokba foglalva hasonlíthatók össze:

11. táblázat: Jellemző zsidó névtípusok a vizsgált élclapokban az 1890-es években

Családnév-típusok	Borsszem Jankó, Herkó Páter és Az Üstökös	Figaro
Állatnevek	<i>Bär</i> ('medve'), <i>Hirsch</i> ('szarvas'), <i>Löw/Löb</i> (oroszlán), <i>Wolf</i> ('farkas'), <i>Gelbvogel</i> ('madár')	<i>Hecht</i> ('csuka'), <i>Geyervogel</i> ('madár'), <i>Löwy/Loew</i> ('oroszlán')
Növénynevek	<i>Nelken</i> ('szegfű'), <i>Rosen</i> ('rózsa'), <i>Tulpen</i> ('tulipán'), <i>-blüth/-blüh</i> ('virágzat'), <i>-duft</i> ('szag') szóösszetételekből álló nevek	<i>Düfteles</i> ('szag')

546 BJ 1899. ápr. 16. 9.; BJ 1898. dec. 25. 4.

547 Blau–Láng: *Szájról-szájra*, 15.; 19.; 41.; 43.; 58. Ü 1891. okt. 18. 191.; BJ 1890. júl. 6. 4.; Ü 1891. okt. 25. 203.; BJ 1898. okt. 30. 6.; BJ 1899. júl. 16. 3.; Ü 1899. okt. 29. 526.

548 Ü 1898. jún. 12. 284.; BJ 1899. júl. 16. 3.

549 Ü 1899. nov. 5. 534.; HP 1898. ápr. 10. 2.

Az élettelen természet tárgyai	-bach ('patak'), -baum/ Baum- ('fa'), -berg ('hegy'), -blitz/Blitz-/Blicz ('villám'), -fluss ('folyó'), Himmel- (ég'), Morgen- ('reggel'), -stern ('csillag'), -wasser/ Wasser- ('víz'), Diamant- (gyémánt'), Gold- ('arany'), Silber- ('ezüst') szóössz- szetéselekből álló nevek	Wassermann (víz'), Sonnemann (nap'), Goldherz, Goldtheil ('arany'), Silbertheil ('ezüst')
Beszélő nevek	Csalszberger, Glanzfett/ Glanzschmalz ('zsír'), Krach/Krachfeld/ Krachmandl ('csőd'), Zinsenfresser, Groschenfresser ('kamat- zabáló'), Aufgeld ('felár'), Blinddarm ('vakbél'), Kleingeld ('aprópénz'), Flohsvanz ('bolhafark'), Wanzenbliut ('poloskavér, élősködő ember'), Bar/ Plattfus (mezítláb / lúdtalp'), Eckenreiber (sarkot dörzsölő), Bauchfleck ('hasfolt'), Bauchschmerz ('hasfájás'), Blauschwanz ('kék fark'), Federschwanz ('toll fark'), Laubfrosch ('levelibéka'), Mehlworm ('lisztféreg'), Pantschl ('pancsol'), Weinworm ('borkukac'), Stinker/Stink ('bűdös fráter'), Mägenduftné (gyomor szagú')	Schwindeles ('csalás, szélhámosság'), Schipper ('lapá- toló'), Schattera (árnyék'), Pulverbestandt-heil (por alkotórésze'), Verkauf ('eladás'), Antheil ('része- sedés, osztalék'), Vorthail ('előny'), Hintertheil ('ülep'), Kassaviereck (kasszanégy- szög'), Schlaucherle (ravasz'), Feitl (bugylibicska'), Temperaturwechsel (hőmérsék- letváltozás'), Düfteles ('szag')

12. táblázat: a foglalkozáshoz köthető zsidó nevek kategóriái az 1890-es években

Családnév típusok	Borsszem Jankó, Herkó Páter és Az Üstökös	Figaro
Foglalkozásnevek	Kohn, Feffer- (Pfeffer: 'bors'), Salz- ('só'), Zucker- ('cukor'), Fischer ('halász'), Fuhrman ('kocsis/fuvaros'), Kaufman ('kereskedő'), Baumgartner ('gyümölcskertész'), Jáger ('vadász'), Léhner ('bérlet'), Pfeifer ('füttyölő'), Schneider ('szabó'), Schmitzig ('tintafojtó'), Spitzer ('hegyező')	Kohn, Schumeier ('cipész'), Schipper ('lapátoló')
Foglalkozás tárgyára utaló nevek	-flasch ('üveg'), -hammer ('kalapács')	Feintuch ('finomposztó'), -hammer ('kalapács')

A táblázatokból látható, hogy a Figaróban beszélő nevekből olvashatjuk a legtöbbet. A gúnyolódó szándékkal adott beszélő nevek is általában testrészekhez vagy vélt tulajdonságokhoz (ravasz; keveset mosakszik, ezért bűdös; hangulata változó-kony, mint az időjárásé) köthetők, s gyakran a szöveg szerinti foglalkozáshoz kapcsolódó negatív jellemzőket teszik hangsúlyossá.⁵⁵⁰

A gazdagnak ábrázolt zsidókhoz a következő beszélő nevek tartoznak például a pesti élclapokban: *Glanzfett/Glanz-*

550 F 1890. jún. 14. 94.; F 1891. jún. 6. 89.; F 1898. máj. 14. 79.

schmalz, s nevük vagyონosságukon kívül sugallja azt is, hogy esetleg túlsúlyosak. Üzlettulajdonosok, nagykereskedők viselik a *Krach/Krachfeld/Krachmandl* neveket, ami mutatója lehet egyfajta – negatív konnotációjú neveken keresztül kifejezett – társadalmi frusztrációnak. Ehhez kapcsolható még az is, hogy a hitelezőket és uzsorásokat is beszélő- és többször olyan nevekkel illették a lapok történetei, amelyek utalnak a magas kamatokra: *Zinsenfresser, Groschénfresser, Aufgeld, Blinddarm, Kleingeld*. Üzletemberek neve a *Flohsvanz* és a *Wanzenblüt* magyar fordítása is, melyek közül az utóbbi különösen sugallja a zsidók gazdasági tevékenységéről alkotott társadalmi véleményyt. A szegényebb rétegek képviselői ritkábban jelennek meg beszélő nevekkel az élclopok hasábjain. Hordárként bukkan föl *Bar/Plattfus*, illetve *Eckenreiber*, s az írások szerint is nagyon szegény *Bauchfleck* és *Bauchschmerz*, akiknek ennivalóra sincsen pénzük.⁵⁵¹

A pesti vicclapok szerzői a zsidó szereplők megnevezésére többféle családnevet találtak ki, s ez nem is a beszélő nevek esetében a leglátványosabb. Ha az élettelen természet tárgya-ira utaló neveket s az állatneveket is figyelembe vesszük, melyekből a közölt táblázatban csak a leggyakrabban előforduló névelemeket tüntettük fel, a nevek sokszínűsége még inkább feltűnő. Mindhárom lapban felbukkan családnévként a *Gold-* és a *Silber-*, s a Monarchia mindkét felének élcszerzői felhasználták a *Löw* valamely alakját, illetve a *Wasser*-t, a foglalkozásnevek között pedig a *Kohn*-t.

Arányait tekintve a Figaróban gyakrabban olvashatjuk a máig legtipikusabbnak tartott *Kohn* családnevet (17,78%), mint a magyar lapokban (Borsszem Jankó és Az Üstökös 9,79%; Herkó Páter 5,58%). A Figaro és a Herkó Páter szóösszetételei alapján azonban arra következtethetünk, hogy e név

⁵⁵¹ BJ 1890. febr. 2. 6.; BJ 1891. okt. 4. 11.; BJ 1891. okt. 25. 7.; BJ 1898. jan. 23. 3.; BJ 1898. máj. 22. 3.; BJ 1898. júl. 31. 2.; BJ 1898. aug. 21. 6.; BJ 1899. dec. 31. 4.

jobban elterjedt lehetett, mint amit a százalékban kifejezett arányok mutatnak. Az élclopi szövegekben ugyanis „a zsidó” szinonimájaként találjuk a *khónfiak*⁵⁵² és a *Kohn-Nationalen* szavakat, mint ahogy hozzájuk köthető a *Kohn und Sohn – Zeitung* is.⁵⁵³

Annak ellenére, hogy a vizsgált magyar lapok közül az 1890-es években kettő nem antiszemita vicclap volt, a Borszem Jankóban és Az Üstökösben található családnevek sűrűbben csengenek, mint a Figaróból összegyűjtöttek. A Figaróban nem olvashatunk ’vakbél’, ’gyomorszagú’ vagy ’lisztféreg’ nevű figurákról, s mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években hiányzik a névadásból egy kategória, az egyes testrészekben jelentkező fogyatékosagra utaló nevek, miközben azok – főként az évszázad végén – szép számban tűnnek fel a magyar élclopokban.

E kategóriák neveinek bemutatása után érdemes megjegyezni, hogy ha megvizsgáljuk Scheiberné és Kempelen Béla nevekről összeállított listáit, láthatjuk, hogy bár a 18. századi gyűjtésben is található *Bach-*, *Baum-*, *-stein* nevű zsidó,⁵⁵⁴ ezek az elemek (*Bach-*, *-baum*, *Diamant*, *Gold-*, *Rose(n)-*, *Silber-*, *stein*, *Stern-*) megtöbbszöröződtek Kempelen gyűjtésében.⁵⁵⁵ Scheiberné ugyanis még a névadási rendelet előtti okleveles anyagot vizsgálta, míg Kempelen azoknak a zsidó családoknak a neveit gyűjtötte össze, akik a magyar közéletben bármikor

⁵⁵² A khonfi alak használata hazafiasságukat is megkérdőjelezheti (vö. honfi).

⁵⁵³ HP 1898. márc. 13. 1.; F 1899. szept. 2. 4.; F 1899. szept. 23. 154. Arra, hogy a zsidóságot felülreprezentáltak tekintették a kortársak a sajtó és az újságírás területén, még a következő szóösszetételek utalnak: *Zeitungsjud*, *Judenblatt*, *Presse-Juden* (például: F 1868. ápr. 25. 75.; F 1868. máj. 30. 95.; F 1868. szept. 19. 170.).

⁵⁵⁴ Az összegyűjtött zsidó családnevek felsorolását lásd Scheiberné: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei*, 55–115.

⁵⁵⁵ Az összegyűjtött zsidók névsorát lásd Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, 1999. XI–XXXVIII.; Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010. 278–290.

valamilyen szerepet játszottak. Ha pedig összehasonlítjuk az összegyűjtött személyneveket az élclapokban közölt nevekkal, láthatjuk, hogy a vicclapok gyakori névelemei (pl. *-stein, Gold-, Diamant,* stb.) az előbbieik között is sokszor feltűnnek.

Az említett héber nyelvű zsidó egyénneveket már a pre-biblikus időszakban is megtaláljuk, ez a zsidó névadás legősibb rétege, mely a későbbi századokban, a diaszpóra időszakában germán-jiddis elemekkel bővült, megjelentek a héber nevek jiddis fordításban.⁵⁵⁶ Ezekhez az ősi nevekhez hasonlítanak leginkább az élclapi zsidó nevek – kivéve a beszélő neveket és a magyarosított neveket –, igaz, az adott elemek a humoros történetekben gyakran más összetételben bukkannak fel, mint az anyakönyvekben.

NÉVVÁLTOZTATÁS – NÉVMAGYAROSÍTÁS

A humoros írások jellemző témája Magyarországon a névmagyarosítás – nem csupán az izraeliták esetében.⁵⁵⁷ Az 1860-as évek végén még csupán néhány név utal erre a folyamatra, a névmagyarosításra és a zsidók nemessé válására. Olvashatunk például *Ősteleki*-ről és *Árpádfy*-ről, akik esetében hangsúlyozta a vicc, hogy ők új, zsidó nemesek, akik már elindultak az asszimiláció útján, mivel nevüket is magyarosították.⁵⁵⁸

Az 1890-es években a magyar élclapokban a névmagyarosítás és annak különböző motivációi és stratégiái már jól nyomon követhetők, mivel a humoros szövegek szerzői gyakran megnevezték az „eredeti” zsidó nevet és a magyarosított változatot: *Berger – Bokányi, Blumenstock – Virágpálczai, Braun – Barna, Brézele – Bérczi, Deutschländer – Ditrói, Grünfleck Lébes –*

⁵⁵⁶ Hajdú: *A héber-zsidó névadás*, 67–69.

⁵⁵⁷ Vö. Farkas Tamás: *Név és névváltoztatás – vicc és valóság*. Névtani Értesítő, 25. évf. (2003) 154–155.

⁵⁵⁸ BJ 1868. jún. 28. 320.

Görgényi László, Hühnersteig – Ketreczy, Kaufman – Kovács, Kohn – Csongrády, Kohn – Kemény, Kohn – Kompolthy, Kohn – Korányi, Kohn – Kún, Kohnberger – Kunhegyesy, Löffelholz – Kanalassy, Schwarcz – Fekete, Szüszman – Szendrényi, Zalberger – Zalatnay, Zuckerkandl Izsák – Csokonyhy Izrael. Hasonló jelenséggel a Figaro hasábjain nem találkozhatunk, annak ellenére, hogy a 19. század második felében a Monarchia nyugati területén élő zsidók is igyekeztek nevüket megváltoztatni, s indokaik sokszor megegyeztek a magyarországi izraeliták motivációival. Az ausztriai zsidók is arra törekedtek ugyanis, hogy nevük ne legyen kételemű, illetve ne utaljon felekezetükre, így sokan váltak meg például a *Kohn* vagy *Lövy* családnevüktől. Felvett nevük vagy olyan közszó lett, mely távol állt eredeti nevüktől, vagy új polgári, nemesi státuszukra enged következtetni.⁵⁵⁹ E változtatások egyikét sem tükrözi a bécsi vicclap, mivel a nevek többsége két vagy több elemből áll, a polgárosodást jelző *-er* képzős személynevek sem bukkannak fel a névanyagban, s a névváltoztatásra konkrét szövegszerű utalást sem találhatunk.

A zsidó névmagyarosítások viszont olyan számban jelennek meg a pesti lapokban, hogy csoportosíthatók például etimológiai-jelentéstani szempontok alapján. Így megkülönböztethetünk helységnévi, álhelynévi jellegű és közszói eredetű neveket, melyek közül a helynévi, illetve az álhelynévi kategóriák elemei nem különíthetők el teljes bizonyossággal. Másrészt kategóriákba sorolhatjuk a neveket a motivációs szempont figyelembevételével. Elkülöníthetünk jelentés alapján – általában tükörfordítással –, illetve hasonló hangzású vagy azonos kezdőbetűjű közszóból képzett neveket.⁵⁶⁰ A következő két táblázatban szerepelnek

⁵⁵⁹ Kozma Judit: *Osztárak és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században*. In Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történeti időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 277–281.

⁵⁶⁰ A családnévek kategorizálásáról lásd bővebben: Farkas Tamás: *A magyar családnévanyag két nagy típusáról*. Magyar Nyelv, 100. évf. (2003) 154–160.

azok a magyarosított nevek, melyek esetében olvasható a német hangzású név is, illetve azok is, melyekről a szövegek kontextusából egyértelmű, hogy magyarosított zsidó nevekről van szó.

13. táblázat: a magyarosított zsidó nevek etimológiai-jelentéstani szempontú csoportosítása

Helynévi eredetű	Bezerédi, Bihary, Csongrády, Görgényi, Hunyady, Kunhegyesi, Oroszlánkövy, Örményfalvi, Retkényi, Rózsadomby, Bérczi, Ditrói, Gelléri, Hunyadi, Khondorossi, Radványi, Rákóczi, Rákossy, Szabolcsi, Szendrényi, Városlügethy, Zalatnay, Zrínyi
Álhelynévi jellegű	Aranykövi, Aranyvölgyi, Bájvölgyi, Bessenyei, Bokányi, Gyémántvölgyi, Hegymögi, Imay, Jémántküvy, Kholbászi, Kéköváradi, Lehelvölgy, Libamájvölgyi, Lilijomhedy, Retekfalvi, Ürümvilji, Zöldfáy, Csokonyhy, Ezüstkövy, Gyémánthegeyi, Gyémántkövi, Kanalassy, Khökeházy, Kompolthy, Szomorúkövi, Virágpálczai
Közzsói eredetű	Fekete, Kemény, Kún, Aczél, Barna, Gyáry, Hangyafi, Kukoricza, Kükürücz, Ravasz, Savanyu, Söröss

14. táblázat: a magyarosított zsidó nevek motivációs szempontú csoportosítása

Jelentés alapján	Ezüstkövy, Fekete, Gyémánt, Gyémánthegeyi, Gyémántkövi, Kanalassy, Ketreczy, Oroszlánkövy, Virágpálczai, Aranykövi, Aranyvölgy, Gyémántvölgyi, Lilijomhedy, Zöldfáy
Hangalak alapján	Görgényi, Kemény, Kunhegyesi, Kún, Kompolthy, Barna, Bokányi, Ditrói, Korányfi, Kovács, Szendrényi, Zalatnay

A táblázatban szereplő névmagyarosítási kategóriákon kívül a zsidóság körében gyakori, Kozma István kutatásai alapján a második legkedveltebb névválasztási stratégia a keresztnévi eredetű családnév felvétele volt,⁵⁶¹ az élclapokban a Herkó Páteren kívül (Árpádi) erre mégsem találhatunk példákat. Gúnyossá teszi természetesen az antiszemita élclapban a névfelvételt a magyar honfoglaló vezérre való utalás.⁵⁶² A zsidóellenes retorika egyik eleme is felelevenedik előttünk az Árpádi nevet olvasva, ugyanis a kortársak – utalva keleti irányú bevándorlásukra – az asszimilált zsidókat „új magyar”-nak nevezték, akik újabb honfoglalást hajtanak végre 19. századi beáramlásukkal – immár a magyarok „rovására”.

A vicclapok műfaji sajátosságai miatt ki kell egészítenünk e kategóriákat a beszélő nevekkal (Bájleheley, Járgányi, Kuporgatnoky, Kupeczfy, Nyöhöghy, Rosszkorgyütt, Henczegi, Henczegéri, Rávágyi, Uzorási, Számító, Csalszberger). Egyes beszélő nevek a megnevezettek foglalkozására, illetve sajátságára utalnak: Rosszkorgyütt és Járgányi hordárok, Kuporgatnoky úr pedig gazdag bankár, amint azt jellemző tulajdonsága közlésével neve is mutathatja. Uzorási, Számító és Csalszberger is üzleti tevékenységet folytató zsidó a Herkó Páterben, s Henczegi és Henczegéri is gazdag izraelita. A névmagyarosítást a Borszem Jankó és Az Üstökös nem minősítette, nem kommentálta, míg a Herkó Páter szerzői gyakran támadást indítottak ellene a lap hasábjain, mivel véleményük szerint az asszimilált zsidók a társadalom legnagyobb ellenségei, a névmagyarosítás pedig az asszimiláció egy fontos lépését jelentette:

„Eban gubát. Három zsidó vigécz felbuzdulva a magyarosító áramlat hatása alatt, elhatározta nevének megmagyarosítását. Lássuk az eredményt:

⁵⁶¹ Kozma: Közlekedés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként, 163.

⁵⁶² HP 1898. febr. 13. 6.

- 1.) Nummerl (mert számot jelent) lett belőle: Számi
 - 2.) Singer (mert dalt jelent) lett belőle: Dalfy
 - 3.) Sütősz⁵⁶³ (mert lövőt jelent) lett belőle: Lövy
- No ezek hát szépen megadták neki.⁵⁶⁴ [kiemelés tőlem – T. Á.]

Kiemelésre érdemes, hogy az élclapi névanyagban nem gyakori a *-fy/-fi* képzővel magyarosított családnév, melyek ősiséget, nemességet, rangot, patinát közvetítettek, míg az anyakönyvek alapján végzett kutatások szerint kedvelt névelemek voltak a korszakban – bár elsősorban nem zsidók körében.⁵⁶⁵ A Herkó Páter erőteljesebb bírálatát mutatja az a javaslat, mely szerint csak kis kezdőbetűvel szabadna leírni a magyarosított zsidó neveket, hogy ne lehessen őket összekeverni a magyarokkal: „...Irkák mától fogva a történelmi neveket felvett zsidók vezették és keresztneveit egyszerűen kis betűvel, így ni: hunyadi áron, zrinyi pinkász. Bravó! Legalább a külföldön is hamarabb tisztába jönnek az e fajta magyarokkal.”⁵⁶⁶ A történelmi kutatások feltárták, hogy az 1890-es években „felvehetőek voltak történelmi nagyjaink családnévei, mint például Zrínyi, Rákóczi, Hunyadi.”⁵⁶⁷ Az élclap hasábjai azonban politikai és társadalmi vitát jeleznek, s nem csupán az antiszemiták adtak hangot nemtetszésüknek.⁵⁶⁸ A kortárs Telkes Simon is megjegyezte, amikor a családnév-magyarosítás irányelveit leírta, hogy a „történelmi nevezetességű nevek felvétele [...] kerülendő”.⁵⁶⁹

⁵⁶³ Helyesen: Schütze.

⁵⁶⁴ HP 1898. febr. 27. 10.

⁵⁶⁵ Farkas Tamás: *A -fi végű magyar családnévek típusai és története*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 9–30. Érdekes élclapi nevek -fi képzővel találhatók még a Herkó Páterben: *Iczigfi* és *Spiczigfi*. (HP 1898. szept. 4. 11.)

⁵⁶⁶ HP 1898. ápr. 10. 3.

⁵⁶⁷ Karády-Kozma: *Név és nemzet*, 39.

⁵⁶⁸ Nagy Imre Gábor: *A névmagyarosítás történetéhez*. Baranya, 5–6. évf. (1992–1993) 67.

⁵⁶⁹ Telkes Simon: *Hogy magyarosítsuk a vezetéknéveket?* Budapest, 1898. 9. Telkes (Rubin) Simon: közgazdasági író, statisztikus, a központi névmagyarosító társaság alapítója (1880) és elnöke (Ujvári: *Magyar zsidó lexikon*, 889.).

NEMZETISÉGI CSOPORTOK MEGNEVEZÉSE

Az önelnevezés, egy közös név vitathatatlanul fontos mind a kollektív etnikai tudat, mind pedig a politikai mozgalmak szempontjából, ezért is jellemző, hogy a képaláírásokban és egyéb humoros szövegekben az élclapok szerzői a nem magyar nemzetiségi csoportokat nem azok önelnevezésével, hanem alapvetően a korábbi évszázadokból származó népnevekkel azonosították. A szlovákok 'tót'-ként, a szerbek a vizsgált időszak elején 'rácz'-ként, végére 'szerb'-ként vagy '(vad)rácz'-ként, míg a románok leginkább 'oláh' vagy 'rumuny'-ként szerepeltek. Ez annak ellenére igaz, hogy a románok memorandumaikban 1848 óta tiltakoztak ezen elnevezésük ellen, s a 19. század folyamán kialakult nemzetnevek – szerb, szlovák, román – használatát követelték. E nemzetnevek használata ellen a magyar politikai elit felemelte a szavát a dualizmus korában is, mivel ezek a megnevezések a magyar álláspont szerint a történelmi jogot sértő nemzetállami törekvésekre utaltak.

Ellentétben a magyar élclapi névadási gyakorlattal, a Figaróban a magyart 'magyar'-ként vagy 'Magyar-ember'-ként nevezték a szerzők, illetve a népnév német megfelelőjével (*Ungar*), mint ahogy a cseheket is 'cseh'-ként (*Czechen/Tschechen/česky*) említik.⁵⁷⁰ A többi nemzetiségi csoport esetében viszont elmondhatjuk, hogy a német nyelvű megnevezéseket alkalmazták a Figaro írói: *Polen, Kroaten, Serben, Slovenen, Slovaken, Zigeuner, Rumänen* és *Saxen*.

Összehasonlító elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1860-as években a magyarországi és az ausztriai élclapok névanyaga – mennyiségi szempontból – még nagyon hasonló, a névössz-

⁵⁷⁰ A csehek és a magyarok kaptak a Figaróban a legtöbbször teret, s az osztrák-német politikai elit kapcsolata velük a legrégebbi és egyben a legösszetettebb, ami magyarázhatja a népnév használatának többféle módját.

szetételben viszont már jól megragadható különbségeket tapasztalhattunk. Ahol lehetőségünk volt az összehasonlításra – a cseh és zsidó tulajdonnevek kapcsán –, az élclapok megjelenésének kezdeti időszakában még konvergálnak eredményeink: nem különböznek jelentősen a figurák elnevezéseinek stratégiái a lapokban, az osztrák-német és a magyar szerzők hasonló típusú neveket tartottak a leginkább jellemzőnek egy-egy csoportra.

A 19. század végének élclapjaira vonatkozó összehasonlítás ezzel ellentétben inkább a különbségekre hívta fel a figyelmet. A Figaróban publikált személynevek száma az 1860-as évekhez képest is csökkent. Igaz, a Figaróban olvasható személynevek összetétele színesebb lett, már nem csupán izraelita és cseh figurák nevei bukkantak fel. A zsidó személynevek csoportosításakor két fontos különbség rajzolódik ki. Egyrészt a bécsi élclap nem tudósít a névváltoztatásokról, míg a magyar lapokban ez gúny tárgyát képezi az 1890-es években. Másrészt az izraelita szereplők nevei a magyar vicclapokban sértőbbek, mint a Figaróban. A magyar lapok névanyagáról e tekintetben az 1890-es években még megállapíthatjuk, hogy a nevek elemei (*-berger*, *Gold-*, színeket és tulajdonságokat jelölő melléknevek) és típusai hasonlóak az antiszemita élclapban és a többi vicclapban, de főként a Borsszem Jankó családnevei jelentősen több gúnyos jelentésű nevet tartalmaztak, mint a Herkó Páter, melynek szövegei viszont tartalmilag és stílusban is erősen gúnyos és sértő elemeket foglaltak magukban.

„Axambarampatarakampraxandureskot Rumunyulu szigetéről”

„...Isten a magyarnak nem azért adott fogat, hogy ily vad nevek kiejtésének kísérletében töresse ki.”⁵⁷¹

A nevekhez mint sztereotípiák hordozójához szorosan kapcsolódik a nemzetiségi nyelvek élclapbeli megjelenítése.⁵⁷² Az Üstökösből idézett fenti szövegrészlet a horvátok nevére s nyelvére vonatkozik, de megállhatná a helyét bármely szláv nemzetiségi csoportra vonatkoztatva is, mivel az élclapi szövegek tanúsága szerint a kortárs vélekedések egységesek voltak Ausztriában és Magyarországon abban a tekintetben, hogy a szláv nyelvekben a mássalhangzók torlódása oly mértékű, hogy a szavak már kiejthetetlenek, s e nyelvek a sok szitokszó miatt, melyeket beszélőik gyakran használnak, kevésbé előkelők. A bécsi élclap ezenkívül csúnyának is nevezte egy alkalommal a cseh nyelvet.⁵⁷³ A Figaro cseh szereplői németül is egy cseh-német dialektusban szólaltak meg, e szövegeket pedig cseh nyelvű szitkozódásokkal tarkították (például: *sakramenski*), amiről az osztrák-németek igen rossz véleménnyel voltak, a civilizálatlanság jelének tartották, mint ahogy a cseh nyelvet is fejletlenebbnek mutatták be a németnél. A következő ironikus írás ezt a – némethez képest – alulfejlettséget s a német jövevényszavak nagy számát mutatja be: „A német nyelv a cseh nyelvnek nyilvánvalóan csak egy elkorcsosult fajtája; ugyanis a cseh nyelv

571 Ü 1861. jún. 29. 70.

572 Ágai élclapi állandó szereplőinek nagy részét összegyűjtötte egy „énekes bohózat”-ban (Csicséri Bors és társa: *Egy görbe nap*. Budapest, 1902.), melyben a nyelv igen fontos szerepet játszott a figurák felismerésekor, megkülönböztetésekor.

573 F 1898. aug. 30. 135.

gazdag kincsből teremtettük meg az »y« és a »wat« elhagyásával azt, amit tévesen német nyelvünknek nevezünk.”⁵⁷⁴ A Figaro a csehek esetében a némettől eltérő szláv írásmódon gúnyolódik több szövegben is, ami nem jellemzi a magyar lapokat, másik szláv nemzetiségi csoportról szólva nem bukkan fel a bécsi lapban sem:

„Liebe Redakteur von Ost und West!

Alle kann ich mich so ärgeren, wann sch' in Ihr Zeitung g'schrieben: »Abdul Medsid« oder »Paša« oder »Jiškra«. Warum schreiben's me nur die verfluchtige »s« mit Strichele ubenauf in čzechische Schrift. [...] Wenzel, was leßt kein deutsches Zeitung außer ihrigeš.”⁵⁷⁵

Az írásmódbeli különbségek bemutatása érdekében érdemes a német szöveget a főszövegben közölni, láthatjuk, hogy szitokszó („verfluchtige”) is található a szövegben, amely több ponton sem felel meg a nyelvtani szabályoknak.

A szlovák szereplők megszólalásait a magyar élclapok – mint ahogy azt a nevek esetében is láttuk – gyakori 'z' használattal jellemezték olyan szavak esetében, melyek magánhangzóval kezdődnek. A magyar lapok a plusz 'z' hangokról mint a humorkeltés eszközéről az 1890-es években sem tettek le, míg a többi nem magyar nemzetiségi csoport esetében már csupán

a nevekre korlátozódott a nyelv jellegzetességeinek bemutatása. Az utolsóként említésre kerülő szláv nyelv, a szerb tipikusnak tartott szóvégződéseit (-ics, -vics) láthattuk a nevek esetében, de ez egyéb szövegek visszatérő eleme is a vizsgált periódus elején.

Jellegzetes nyelvezettel találkozhatunk a románok esetében a magyar vicclapokban az 1860-as években. A román nyelv kapcsán ekkor jelent meg a latinositási tendencia humorossá tétele, ami kapcsolódott a korban már széles körben ismertté vált dákoromán kontinuitáselmélet bírálatához. A latinosítás kigúnyolása az 1890-es évekre már aktualitását veszítette, így ekkor nem is olvashatunk ilyen típusú szövegeket. Az egyik latinositásról szóló történetben a román jegyző „románul ír, hogy nemzetiségét el ne veszítse”,⁵⁷⁶ de a jegyzőkönyvben latin szavak is szerepeltek, melyeket a köznapi román nyelvet beszélők nem értettek, azt hitték, azok magyar szavak. a román nyelvújítás humorossá tétele jelent meg abban az írásban is, amelyben kifejtette Az Üstökös szerzője, hogy a legboldogabb nép a román lehet, mert minden szavuk „ju”-ra végződik.⁵⁷⁷ A román nyelvet parodizálja a következő élclapbeli dráma is:

„A főszereplő [...] leánya Crocandolina, ki egy vad embert szeret:

Axambarampatarakampraxandureskot Rumunyulu szigetről. Az oláh származást színlelő Axambarampatarakampraxandureskóról kisülvén azonban, hogy nem vad ember, sőt ellenkezőleg Abraham Krampeles csehországi zsidó – az olvasó azonnal megérté, hogy az oláhországi zsidókérdést választá politico-poeticus tapintattal megrendítő drámájának tárgyaul szerző – a szerelmes legényt és enleányt Crocandolinát a vérengző tatului egy moldva-oláhországi bicskuleszkóval irgalom nélkului leszurja. A mű szerzője: Joanulu Vajduleszko.”⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Ü 1861. aug. 17. 124.

⁵⁷⁷ Ü 1861. nov. 9. 79.

⁵⁷⁸ BJ 1868. ápr. 12. 173.

⁵⁷⁴ „Die deutsche Sprache ist offenbar nur eine Abart der czechischen; wir Deutsche haben nämlich aus dem reichen Schatz der Czechensprache geschöpft und die »y« und »wat« hinweglassend, schufen wir, was wir nun fälschlich unser Deutsch nennen.” (F 1861. nov. 9. 179.)

⁵⁷⁵ „Kedves Ost und West szerkesztője! Mindig mérgelődöm, amikor az Önök újságjában leírva látom: »Abdul Medsid« vagy »Paša« vagy »Jiškra«. Miért nem írják azt az átkozott »s«-et cseh írásmóddal vonással a tetején. [...] Wenzel, aki a sajátján kívül nem olvas német újságot.” (F 1861. szept. 28. 159.) Az élclapbeli olvasói levelet a szerző egy először 1848-ban Prágában, majd később Bécsben megjelenő szláv orientációjú újság szerkesztőjéhez írta (Höbelt: Die deutsche Presselandschaft, 1823.).

A követelésekkel fel nem lépő, de a magyarokkal hosszú ideje együtt élő csoportok nyelvéről is találhatunk paródiákat. A cigányok minden megszólalásukkor, a zsidók az 1860-as években mindig, míg az 1890-es években már nem kizárólag eltérő nyelvezetükkel jelentek meg a lapok hasábjain. A cigányok beszédét egységes és azonos nyelvezettel jellemezték a magyar élclapok, a különböző cigány dialektusokra nem tértek ki. A következő ürgét öntő cigány válasza szemlélteti ezt: „- Nem bizs mi nagyságos uram, igen meg vagyunk vele elégedve, de mégis csak jobb, ha egisen tisztába lesünk; azsirt instalum alássan, ast tudom, hogy egy darabért kít garast kapunk, de hát a húsa kié les?”⁵⁷⁹ A rendszeresen előforduló eltérés az „sz” és „s”, illetve a „z” és a „zs” hangok között figyelhető meg a magyar lapokban, míg a bécsiben egyáltalán nem szólaltak meg a cigányok.

A zsidók nyelvének eltérései szintén jól kirajzolódnak az írásokban: amikor magyarul beszélnek, egyes labiális és dentális mássalhangzókat torokhangokként ejtenek ki („th”, „kh”), ami rokonságot mutat az arameus-héber nyelvvel, de a némettel is, s a magánhangzók esetében is megfigyelhetünk eltéréseket. Ezeket a nyelvi különbségeket a következő részlet szemlélteti: „- Hhaj khedves píró uram – mhás vhlághbun élünk most, nem úgy van mhint heddig – akhur vult jó vhlág mikhur azt danulták...”⁵⁸⁰ A bécsi élclapban kevésbé következetesen, s csak az 1860-as években figyelhető meg ez a jelenség a zsidók beszédében, feltehetően azért, mert az ausztriai zsidók elsajátították a német nyelvet, mint ahogy – a cseheket nem tekintve – a többi nemzetiségi csoport esetében sem állapíthatunk meg jellemző beszédet.

A magyartól különböző, de ugyancsak a német nyelvhez köthető beszédmódra a svábok esetében már kevés példát találhatunk, azt is csak az 1860-as években:

„Szinhely egy baranyamegyei német falu.

– De hisz ti mind telkes gazdák vagytok, mondja valaki a sváb sógornak. Ha a szélbal győz, hát a ti földeteket is megkóstolják.

– Ja, mir wurd’n schon fira n Deákischten stimma, mondja az egyik, aber dann tschindens unsch d’ Häuscha an und schлага unsch Löch in d’ Köppa. Mir stimma fira n Palotal (bal oldal) – denn die Deákischten die thun unsch da ka Leid an.”⁵⁸¹

Megállapíthatjuk, hogy a pesti élclapok kedvelt eszköze volt a nem magyar nemzetiségi csoportok kiejtésének vagy nyelvének parodizálása, eltúlzása főként az 1860-as években, ellentétben a Figaróval, melynek szövegeire ez kevésbé volt jellemző. Az ausztriai lapban viszont a cseh-osztrák-német nyelvrendeleti viták folytán erőteljesebben megjelent a nyelvhasználati jogok problémája, mint a magyar élclapokban, amit magyarázhat az, hogy a magyar politikai elit a hivatali nyelvhasználati jogok kérdését lezártak tekintette.

A NEMZETI MOZGALMAK

NYELVHASZNÁLATI KÖVETELÉSEI

A magyar vicclapokban a nyelvhasználati jogok követelése explicit módon csak ritkán bukkant fel s csak az 1860-as években. Egy szövegben az a nyelvi probléma szerepel – a román nyelvi követelésekre utalva –, hogy ha mindegyik résztvevő nemzetiség az országgyűlésen a saját nyelvén akar felszólalni, hogyan fogják egymást megérteni.⁵⁸² Hasonló kívánság feltűnt a lap 1869-es évfolyamában is, de a szlovákokhoz kapcsoltan.⁵⁸³

581 BJ 1869. ápr. 4. 139. „Igen, mi a Deák-pártra szavaznánk, mondja az egyik, de akkor felgyújtanak a házunkat és lyukat ütnének a fejünkbe. A Baloldarra szavazunk –, mivel a deákpártiak nem bántanak minket.”

582 Ü 1861. szept. 21. 24.; Ü 1861. okt. 12. 48.

583 Ü 1869. dec. 18. 414.

579 Ü 1860. jún. 16. 53.

580 Ü 1860. máj. 12. 15.

Az 1890-es években a nem magyar nemzetiségi mozgalmaknak a magyarosítás és a magyar nyelvű oktatás elleni tiltakozására reagáltak az élclapok. A románok esetében a kisdédóvó törvénnyel kapcsolatban olvashatunk ilyen írásokat,⁵⁸⁴ míg a szlovákok ellenérzéseit Az Üstökös figurázta ki:

„...De lefézunk magyar a potom nevetunk,
Hogy magyarosodás, ü elhiszi nekunk.
Más chlapeczek⁵⁸⁵ zuczán joo napot kívánnak,
Jey de z'iskolába tootúl povedálnak.”⁵⁸⁶

Ugyancsak Az Üstökösben találhatunk egy összegzést a szlovákok követeléseiről, melyek között olvashatunk nyelvhasználatra vonatkozókat is:

„1. Magyarországnak ezentúl Tótország legyen a neve. Az állam hivatalos nyelve a tót legyen, minisztereknek és a főbb állásokra tótokat nevezzenek ki.

2. A hadsereg nyelvét is tótra változtassák át.”⁵⁸⁷

Az összefoglalt és a szlovákokra vonatkoztatott nyelvhasználati követelések a Figaróban gyakrabban bukkantak fel a csehek kívánságaiaként. A nemzeti követelések között a bécsi élclapban – eltérően a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak ábrázolásától – csak a nyelvhasználati jogok váltak céltáblává, a területi közigazgatási autonómiára való tö-

584 Lásd például: Ü 1891. márc. 8. 118.

585 Lelkész.

586 Beszélnek. Ü 1890. márc. 9. 118.

587 Ü 1899. júl. 30. 366. A korszakban a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelve alapvetően a német volt (Wagner, Walter: Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die bewaffnete Macht. Bd. 5. Wien, 1987. 355.), ez alól kivételt képezett a Honvédség Magyarországon (a horvát területeken ennek nyelve a horvát, lásd: 1868. évi 41. tc.).

rekvés alig bukkant föl. A bécsi lapban az 1860-as évek elején még a cseh szótárkészítésen élcelődtek, s azon, hogy a csehek nem tudnak hibátlanul németül, s egyre inkább a cseh nyelvet kívánják előnyben részesíteni.⁵⁸⁸ 1868-ban a Figaróban csak egy szöveg utalt cseh nyelvi követelésekre, míg 1869-re, miután a galíciai lengyelek nyelvhasználati jogait kiszélesítette a kormány, ez már hét szöveg témája. Ez a szám az 1890-es évek végére a nyelvrendeletekkel kapcsolatos viták következtében ötvenhatra emelkedett. Az 1860-as évek nyelvi követelései közül a Figaro az oktatással kapcsolatosakon élcelődött, míg a század végén a hivatali nyelvhasználat kérdéseit érintő nyelvrendeletek megszületése után már kiszélesítette támadási felületét, s általánosságban minősítette túlzónak, a német nyelvet elnyomónak a cseh nyelvhasználati jogokat.⁵⁸⁹ A következő kitalált „cseh interpelláció” is mutatja ezt: „Miért nem veszik figyelembe a cseh nyelvet az Orientalisztika Akadémia órarendjében? [...] Mikor vezetik be végre a cseh nyelvet mint a diplomácia nyelvet a nagyhatalmakkal való tárgyalások során?”⁵⁹⁰

A cseh nyelvi követelések egyik speciális esete a hadseregben használt nyelvhez kapcsolódik. 1898–1899-es évek szerint a csehek azt indítványozták, hogy a „Hier” helyett csehül (Zde) reagálhassanak arra a kérdésre, hogy jelen vannak-e. E kérésük elutasítását összeköti – s egyben a csehek elleni ellenszenvet növeli – a bécsi élclap kormányellenes tiltakozásukkal: „Ha Ausztria állapotát a továbbiakban is meg szeretnénk őrizni, akkor azonnal meg kell változtatni minden nyilvános felkelési hely nevét, mely ezentúl legyen »Hier« helyett »Zde«. A cseh nemzet.”⁵⁹¹ E kérdés

588 F 1860. ápr. 21. 66.; F 1861. ápr. 20. 62.

589 F 1898. aug. 20. 135.

590 „Warum ist im Studienplan der Orientalistischen Akademie die böhmische Sprache nicht berücksichtigt? ... daß die böhmische Sprache der Diplomatie bei den Großmächten eingeführt werde?” F 1898. máj. 7. 73.

591 „Wenn wir weiterhin den Bestand Österreichs aufrecht erhalten sollen, so müssen die Aufschriften auf sämtlichen öffentlichen Aufstandsorten sofort

rajzolt formában nem tűnik fel a bécsi lapban, de a Borsszem Jankó karikaturistáját megihlette,⁵⁹² s minkét évben humoros írás is született arról, melyek egyikében a szerző megállapítja, hogy „...igazán kicsinyesség, ilyesmi felett marakodni”.⁵⁹³ Persze tudjuk, a hadseregen belüli vezényleti nyelv kérdése a magyar ellenzék számára is fontos kérdés volt.

A követelések teljesítését övező félelmekről természetesen csak a csehek kapcsán olvashatunk, és csak a Figaróban. Az 1890-es évek végén már az a vízió jelent meg az élclap szerkesztői előtt, hogy Bécs el fog csehesedni, a cseh nyelv lesz minden területen az uralkodó, s a csehek kiszorítják az osztrák-németeket a Monarchia központjából. 1869-ben még mint cseh jövőbeli terv bukkan fel, hogy „Bécs városát tisztán cseh városnak kell kinyilvánítani”,⁵⁹⁴ a század végén már képi és szöveges formában is változatosabb szimbólumokon keresztül jelent meg ez a fenyegetettség érzés. A tér elképzelt szimbolikus elfoglalását jelzik azok a cseh követelések a lap hasábjain, melyek szerint a bécsi utcanévtáblákat cseh nyelvre kell cserélni, a Burgtheaterben csehül is elő kell adni a darabokat,⁵⁹⁵ illetve a Bécs, illetve Bécs jelképének, a Stephansdomnak a csehek általi elfoglalására utaló képi és szöveges megnyilatkozások is megjelennek.

A Figaróban azokban a szövegekben és karikatúrákon, ahol a nyelvhasználati jogok álltak a középpontban, a csehek a lengyelekkel együtt láthatók. Például egy bibliai eredetű történet szereplőivé váltak a nyelvrendeletek kapcsán, közösen tűntek fel a teremtéstörténet egy variációjában, mely szerint

umgeändert werden und haben dieselben anstatt »Hier«, »Zde« lauten. Die czechische Nation.” F 1899. ápr. 29. 71.

⁵⁹² BJ 1899. okt. 29. 5.

⁵⁹³ BJ 1898. nov. 20. 8. A szövegíró megjegyzése arra is utal, hogy Magyarországon az ellenzék is követelte a magyar vezényleti nyelvhasználatot. Ez az aspektus a Figaróban a magyarokkal kapcsolatban nem bukkan fel.

⁵⁹⁴ „...Wien [...] als eine rein böhmische [Stadt] zu erklären ist.” F 1869. júl. 3. 123.

⁵⁹⁵ F 1898. dec. 10. 198.

„...kezdetben volt a parlament, s a parlament volt a szó, s a szó a németeké volt. Az első napon így szólt az Úr: »Az nem jó, hogy a parlamentben a németeké legyen az első szó. Segítőket adunk nekik, a cseheket, a lengyeleket és más szeretett teremtményeket.« Beesteledett és újra reggel lett. A második napon szóhoz jutottak a másíak, méghozzá olyan hangosan, hogy hangjukat az egész birodalomban hallani lehetett, s a németek hangját nagyon gyakran túlharsogták.”

A következő napok eseményeiként felsorolta a történet a birodalom megrázkódtatásait, melyek fő okozói a csehek: a nyelvrendeletek obstrukciót váltottak ki. Végül a hetedik napon az Úr kipihente magát és arra gondolt, „...lehetséges lenne-e a történetet újra előről kezdeni”.⁵⁹⁶ Az írás összegzi a nyelvrendeletek következményeit, s utolsó mondatával kétségbe vonja helyességüket, sugallja a szándékot az újakezdésre, azaz visszavonásukra. A rajzokon a háttérben vagy a kép valamelyik oldalán található a cseheket segítő, támogató lengyel figura, aki azonban önálló igényekkel nem lép fel.

Ritkábban a szlovének követeléseivel együtt szól a lap a cseh nyelvrendeletekről. Az osztrák-német kortársakat a szlovén tannyelv középiskolai, illetve egyetemi bevezetésének kíváncsága – Grazban, Laibachban⁵⁹⁷ és Cilliben⁵⁹⁸ – tette ellenségessé

⁵⁹⁶ „...Im Anfange war das Parlament, und das Parlament war das Wort, und das Wort war bei den Deutschen. Der erste Tag. Sprach der Herr: »Es ist nicht gut, daß im Parlament das erste Wort bei den Deutschen sei. Wir wollen ihnen Gehilfen geben, die Czechen, die Polen und andere Geschöpfe, die wir lieb haben.« Und es war Abend und wieder Morgen – der zweite Tag. – Und sie kamen zu Wort, die Anderen, und führten es gar laut, daß man sie hörte im ganzen Reiche und die Stimme der Deutschen gar oft übertönt wurde.” „[...] ob es denn noch möglich wäre, die Geschichte – wieder von vorne anzufangen.” F 1899. szept. 9. 147.

⁵⁹⁷ Ljubjana német elnevezése.

⁵⁹⁸ Celje német neve. A Cilliben felállítandó szlovén tannyelvű gimnáziumi osztályokkal kapcsolatos vitát tekinthetjük a leghevesebb konfliktusnak az oszt-

velük szemben.⁵⁹⁹ A szlovének kívül egy alkalommal a szlovákok is felbukkantak,⁶⁰⁰ sőt egyszer a magyarok is, mint akik a kvótatárgyaláson követeléseikkel a cseheket segítik, a csehekről és magyarokról barátként is olvashatunk,⁶⁰¹ s a cseh-magyar érdekközösségre utalt néhány rajz is.⁶⁰²

A Monarchia két államjogi egységében más-más aspektusok álltak a „nyelv”-vel kapcsolatban a szerzők figyelmének fókuszában. A Figaro csak a csehek és ritkábban a galíciai zsidók esetében élt azzal az eszközzel, hogy a szereplők beszédét kifigurázza, de a szláv nemzetiségi mozgalmaknak a nyelvhasználatra vonatkozó követelése folytán e téma igen gyakran kapott helyet a lapban. A pesti élcsepokra viszont inkább a beszédmód kifigurázása a jellemző az elemzett periódus elején, mivel nem a nyelvhasználattal kapcsolatos igényekre koncentráltak a szerzők, hanem támadásaikat – az ország integritását veszélyeztető – közigazgatási autonómia-követelések ellen fordították.

rák-németek és a szlovének között az 1890-es években. (Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 174–176.)

⁵⁹⁹ Például: F 1899. szept. 9. 147.

⁶⁰⁰ F 1899. jan. 22. 14.

⁶⁰¹ F 1898. dec. 10. 199.

⁶⁰² Például: F 1868. okt. 17. 192.

„Összetépték lobogónkat”

„Összetépték lobogónkat,
Kicsinyíték szent hazánk,
Jóllakva a kenyereinkből
Éhesen tört mind reánk.”⁶⁰³

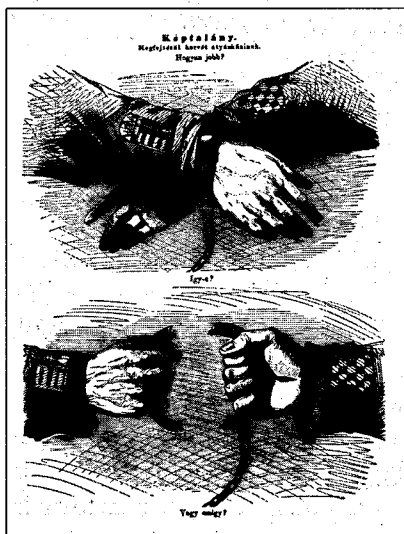
A negyedik elemzési kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából megkérdőjelezhetetlen, mégis a vizsgált lapszámok karikatúráin az olvasó nem gyakran pillanthat meg nemzeti jelképeket. A magyar politikai elit úgy vélte, az ország címere, zászlója és jelképei az egységes magyar politikai nemzethez tartoznak, s kétségbe vonta más nemzetiségi csoportok jogát saját nemzeti szimbólumok használatára. A 19. század közepétől kezdve fel-fellángolt a vita, mivel a nemzetiségi mozgalmak a szomszédos anyaországok szimbólumait vették (volna) át, ami a magyar politikai elit szemszögéből nézve hazaárulásnak számított. Ezzel magyarázható, hogy a nem magyar nemzetiségi mozgalmak jelképei egyáltalán nem bukkantak fel a magyar lapokban.⁶⁰⁴

Az 1860-as években a horvát-magyar kiegyezés megkötésének időszakában a horvát és a magyar címer egyszerre jelent meg a rajzokon.⁶⁰⁵ A horvátok és a magyarok 1861-ben még

⁶⁰³ Ü 1891. aug. 2. 52.

⁶⁰⁴ A cigányok esetében egyébként sem beszélhetünk egységes nemzeti jelképrendszerről. Történelmi hagyományként is csak az 1848–1849-ben teljesített katonai szolgálatuk jelenik meg a lapokban, erősen sztereotip formában: a cigány katona szeretné elkerülni a háborús hőstetteket, örül, hogy ételre, ruhára nem kell költenie, de a harci cselekményekben nem vesz részt, utasítást kér például tisztjétől, hogy az ellenség ne feljűk lőjön; másrészt 1848–1849-hez kötődően muzsikuss cigányokról is olvashatunk (Ü 1861. dec. 14. 115.; Ü 1861. dec. 28. 133.).

⁶⁰⁵ A 42. kép lelőhelye: Ü 1861. márc. 23. 92.

42. kép

„Képtalány.
Megfejtésül horvát
atyánkfiainak. Hogyan jobb?
Igy-e? Vagy emígy?”

törött szét, de az összeillesztés már nem sikerült tökéletesre. A képaláírás szerint a miniszternek kell összedrótoznia azt, amit más urak szétrúgtak.⁶⁰⁸ (Baross születési helye [Pružina, Trenčsén megye] látható itt drótozó szlovákként.)

⁶⁰⁶ A Borsszem Jankó megismételte 1873-ban, a horvát–magyar kiegyezés módosítását követően a képet oly módon, hogy a hölgyek magasságbeli különbségét megtartotta, de az orosz veszélyre utaló háttérrel törölte, s a képaláírást aktualizálta: „Talán most állandó lesz” (BJ 1873. júl. 6. 10.).

⁶⁰⁷ BJ 1891. aug. 23. 3.

⁶⁰⁸ Baross Gábor – mint már utaltunk rá – megjelent az 1891 augusztusában Zág-rában tartott agráripari kiállításon, s elismerően nyilatkozott a horvát fazekas- és kerámiaipari termékekről. Ugyanakkor 1891. augusztus 18-án a goszpicsi pénzügyigazgatás homlokzatára – a horvát–magyar kiegyezésben foglaltakkal ellentétesen – kitűzték a magyar zászlót, melyet a horvátok augusztus 20-án eltávolítottak (erre utal Az Üstökös rövidhíre is: 1891. aug. 23. 94.).

egyenrangú felekként tűnnek fel (42. kép), 1868-ban már érzékelhető némi különbség: a horvátokat megszemélyesítő nőalak alacsonyabb és vékonyabb, mint a magyarokat ábrázoló (33. kép).⁶⁰⁶

Az 1890-es években már csak egyszer láthatjuk a horvát címert, akkor is módosított formában (8. kép, 113. old.).⁶⁰⁷

Ezen a karikatúrán Baross Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter drótozta össze azt az edényt, melyen a horvát és a magyar címer

A Figaróban – mint láthattuk – a csehek ábrázolása elválaszthatatlan volt nemzeti szimbólumuktól, mely azonban az emberalak torzulásával párhuzamosan változott, az emberalak agresszivitása mellett az oroszlán és a cseh korona gyermekjátékká alakult át. Arnold Suppan megállapította, hogy bár a bécsi élclapok karikaturistái a csehek testi jellemzőit torzították el a legjobban, de egyben, feltehetően nem tudatosan, a cseh címerállat, az oroszlán szerepeltetésével gúnyrajzaikon elismerték Csehország államiségét.⁶⁰⁹ Az oroszlán az 1860-as években politikai igények, nyelvhasználati jogok követelésének szimbóluma volt, gyakran bukkant fel František Palacký ábrázolásával egyszerre (43. kép), míg „a cseh” emberalak egyéb kontextushoz kötődött, kivéve akkor, amikor Palacký is mellette állt.⁶¹⁰

Az 1890-es évek végén címerállatuk már többször jelent meg betegen vagy szájkosárral – így is utalva a nyelvrendeletekre –, pici, stilizált állatkaként a kép jobb szélén (44. kép), már nem az állatok királya benyomását keltve a szemlélőben, inkább jelentéktelenséget sugallva, gyermekjátékokra emlékeztetve, de láthatunk példát az oroszlán „megalázására” is, amikor egy kutya tartja a szájában, ő pedig sír.⁶¹¹

Azok a rajzok, amelyeken az oroszlán méltóságteljesen jelenik meg, már a cseh nyelvrendeletek visszavonásáról vagy a csehek pánszláv törekvéseiről, illetve az alkotmány „meg-

⁶⁰⁹ Suppan: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 266. A kortársak a cseheket a történelmi nemzetek egyikének tekintették, így nem oszthatjuk Suppan álláspontját, amely szerint a bécsi vicclapok nem tudatosan ábrázolták államiségük jelképeit. Ha megfigyeljük, milyen szituációban bukkantak fel ezek a szimbólumok, milyen módon váltak a gúny eszközzé, és megjelenítésük miként változott a két elemzett időmetszet között, erősödhet kételyünk.

⁶¹⁰ František Palacký (1798–1876) cseh történész, politikus, cseh parlamenti képviselő, az 1848. évi politikai események aktív résztvevője, aki a föderalizmus és az ausztrioszlávizmus alapján állt (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 7. 294–295.).

⁶¹¹ Az oroszlán megalázását lásd: F 1898. febr. 12. 28. Szájkosárban, betegen látható az oroszlán például: F 1898. febr. 26. 36.

43. kép

„– Ismét győztünk!
– Vyborne! a zsidó és Michel ismét megismert
bennünket. Most mindent keresztülviszünk!”

44. kép

„Békülési akció”

semmisítéséről” tudósítanak, amiért a szövegek és a rajzok is a csehek tették felelőssé.⁶¹² A bécsi élclap ezzel az ellentéttel is igyekezett növelni tekintélyét, az osztrák-németek győzelmét ünnepelve.⁶¹³

A Borsszem Jankóban az évszázad végén az oroszán szövetszerű felbukkanása elég sajátos: a szerzők az agresszív csehek jelképező állatot állították szembe a Lánchídon békésen ülő oroszánokkal a nyelvrendelet visszavonását követően: „...A lánchíd tervezői a híd elejére a vitéz cseh nemzet jelvényeit, az oroszánokat faragták ki. Ezek az egyedüli békés csehek a világon, ezek nem hevülnek a nyelvrendeletért, nem lévén nekik nyelvük.”⁶¹⁴ A Figaróban is megfigyelhető, hogy az oroszánt az 1860-as években többnyire nyelv nélkül láthatjuk, míg az 1890-es évek végén már kilóg a nyelve a gúnyrajzokon, ami növeli ellenszenveségét.

A bécsi élclapban – eltérően a magyartól – a cseh államiság másik szimbóluma, Vencel koronája is felbukkan, ugyancsak nem kizárólag a rajzokon, illetve képaláírásokban, hanem textuális formában is. Megjelenítése az 1860-as években – egy kivételtől eltekintve⁶¹⁵ – ténylegesen korona formájú, megegyezik a cseh királyi korona szobrokon, képeken látható változa-

⁶¹² Az oroszán felelősségét jelenítették meg például: F 1898. febr. 26. 33. A 43. kép lelőhelye: F 1869. okt. 9. 188. „– Mir hab’me schon wiede siegt! – Vyborne! Jud und Michel haben’s uns wiede kenne lernte. Jetzt setz’ me alles durch!” A 44. kép lelőhelye: F 1899. dec. 16. 204. „Versöhnungsaktion.”

⁶¹³ A Borsszem Jankónak a Decembéri alkotmány 14. §-hoz kapcsolódó rajzai viszont arra engednek következtetni, hogy a kialakult helyzet a magyar lapszerkesztő szerint Bécs hibája, ugyanis sem a csehek, sem a lengyelek nem bukkantak fel, kizárólag az osztrák-németeket szimbolizáló Michel. Ez a megjelenítés utalhat arra is, hogy a magyar álláspont magát a nemzetiségi egyenjogúság elvének törvénybefoglalását helytelenítette. Lásd például: BJ 1898. jún. 26. 9.

⁶¹⁴ BJ 1899. nov. 26. 13. A szöveg ahhoz a kortárs városi legendához köthető, mely szerint a lánchídi oroszánoknak a szobrokon nincsen nyelvük. Ezt az állítást maga a szobrász, Marschalkó János cáfolta meg: az ábrázolt pozícióban nem látszik az állatok nyelve. (Pesti Hírlap, 1897. nov. 28. 10.) Lásd még: BJ 1899. okt. 15. 4. és 1899. nov. 26. 13.

⁶¹⁵ F 1869. jún. 19. 112.

tával, míg az 1890-es években egy – már 1869-ben is felbukkanó – háromlábú konyhai eszközre hasonlít, s általában az oroszán fejen vagy a mellett látható.⁶¹⁶

A középkori államiséget jelképező szimbólumok leértékelésével együtt az 1890-es évek végére felbukkantak s az élcek céltáblájává váltak újabb nemzeti attribútumok. Olvashatunk a cseh trikolorról – osztrák-német szemszögből –, nevetséges szimbólummá emelkedik Palacký személye 1898-ban, a születésének százéves évfordulóján tartott ünnepségek alkalmával, illetve a „*Hej slovane...*” kezdetű nemzeti ének, ahogy a csehek jellemzőnek vélt sapkája is.⁶¹⁷

A csehekkel gyakran együtt megjelenő lengyelek esetében már nem rendelkezünk a nemzeti szimbólumok ily sokrétű ábrázolásával. Az egykori Lengyelország címerállatát csupán egyetlen erősen ironikus és egy képzeletbeli idillt ábrázoló rajzon láthatjuk,⁶¹⁸ tehát a bécsi szerzők vigyáztak arra, hogy a lengyel államiség jelképei általában ne szerepeljenek a lap hasábjain, ne utaljanak a felosztott királyságra.

Korszakunkban még csupán zsidó vallási szimbólum volt a Dávid-csillag, de egyértelmű megkülönböztető jellege miatt érdemes felbukkanását a nemzeti szimbólumok között vizsgálni, már csak azért is, mert a Herkó Páter szerzői a faji megkülönböztetés eszközeként is használták, így e vicclap képein rendszeresen feltűnt a Dávid-csillag mint a zsidókat jelképező, diszkrimináló motívum. Az 27. képen (142. old.) erre láthatunk példát: a zsidó uzsora jelenik meg – a már bemutatott

⁶¹⁶ Például: F 1898. júl. 9. 112.

⁶¹⁷ F 1898. jan. 29. 18.; F 1898. máj. 28. 86.

⁶¹⁸ F 1899. jún. 3. 92. A korona helyett a lengyelekre jellemzőnek vélt fejedővel ábrázolt madár – a cseh oroszán társaságában – egy gyermekjáték, egy körhinta egyik állata csupán. F 1861. aug. 3. 144. E másik rajzon, melynek címe „*Az elnök egy kellemes álma*”, abba az elképzelt szituációba pillanthatunk bele, amikor a magyarok nem tiltakoznak semmi ellen, a cseh oroszán a lengyel sásra vicсорog, a madárnak a szeme elfedett, és csőre sincsen, ami kiszolgáltatott helyzetére mutat rá.

kapzsiság-szimbólum – a varangy képében, mellette a „*Zsidó viláгурalom*” feliratú Dávid-csillagos zászlót láthatjuk a földbe letűzve.⁶¹⁹ A Borsszem Jankó hasábjain egy állandó szereplő, Seiffensteiner Solomon mellé rajzolt az alkotó kicsi Dávid-csillagos pénzes zsákot. A többi magyar nyelvű lapban nem bukkant fel e jelkép, s a Figaróban is csak egyetlen karikatúrán fedezhetjük fel, annak ellenére, hogy a cionista kongresszus ráirányította a figyelmet e szimbólumra, mivel 1897-ben az izraeli állami zászlóterv egyik elemévé tette a Dávid-csillagot.⁶²⁰

⁶¹⁹ HP 1898. szept. 11. 1.

⁶²⁰ F 1869. okt. 30. 200. Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, 2002. 101.

„A trójai sertés”

„A hétről.

– Gábor angyal esete. –

[...] – No hát fiam, kászolódj fel és tarts egy kis körutat azon a vidéken, a Kárpátok meg az Adria közt. Úgy veszem észre, hogy a nemzetiségek önérzete csodálatosképpen megnövekedett és azonképpen a nemzetiségi türelem sajnálatosan megfogyatkozott.”⁶²¹

A következőkben tehát azoknak a politikai eseményeknek és politikusoknak az ábrázolását fogjuk megvizsgálni, akik között Gábor angyal az Úr parancsára körútját tehetette Az Űstökös szerzőjének víziójában. A nemzeti szimbólumokhoz képest jelentősen több – tipikusnak vélt – történelmi jellemzőre következtethetünk az élclapok alapján. Ezek közül a politikusok és a politikai események megjelenítésére találunk a legtöbb példát a vicclapokban, jelentősen kevesebb szöveget olvashatunk eredetmítoszról, származásról. Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a témához kapcsolódó képek és szövegek megoszlása egyenetlen: a magyar és a bécsi élclapokban – természetesen – a politikai konfliktusok aktualitása és az egyes nemzetiségi politikusok országgyűlési szereplése folytán eltérő súlypontokat állapíthatunk meg.

A szerbekkel kapcsolatban sem azonos politikusok bukkantak fel a pesti és bécsi lapokban az 1860-as években. A Figaróban a szerbek esetében csak egy képaláírásból, egy mérges szerb katona mondataiból szerzünk tudomást a már említett

szerb vezetőről, Luka Vukalovićról,⁶²² akiről a magyar élclapok nem írtak. Vukalovićot a karikatúra szövege szerint Bécs nem tisztelte, sőt ágyúit is elvette (31. kép, 149. old.).

A magyar élclapokban nem magyar nemzetiségi politikusokat általában a kiegyezést követő évfolyamokban találunk. A szerb vezetők közül a már említett Petar Černovićot a Borszem Jankóban, és minden magyar lapban Svetoazar Miletic újvidéki országgyűlési képviselőt. Ágai lapja a Miletic névéhez is köthető szerb–román kisebbségi törvényjavaslatról közölt egy ábrázolást 1868-ban a nemzetiségi törvény megszavazása utáni számban.⁶²³ A gúnyrajzon a horvátokat és a magyarságot megsemmélyesítő figurák – már a horvát–magyar kiegyezés megkötését követően – egy meleg ház ablakában állnak, a szerb és a román alakok viszont nem akarnak a téli hideg ellenére sem bemenni, a lap a felelősséget egyértelműen rájuk hárítja. Miletic egy másik ábrázoláson a Borsszem Jankóban egy kártya egyik felén királyként jelenik meg, a másikon azonban jogar helyett már baltával a kezében (45. kép).⁶²⁴

45. kép
Svetoazar Miletic

Az 1868–1869. évi számok szövegeiben a szerbek szintén általában hangedő politikusukon, Mile-

⁶²² F 1861. dec. 7. 1.

⁶²³ BJ 1868. nov. 29. 632.

⁶²⁴ A 45. kép lelőhelye: BJ 1868. ápr. 12. 165.

tiően keresztül jelentek meg, akinek politikájáról a következő jellemzéseket olvashatjuk:

„...meghagyta fiatal követőinek, hogy valamikép meg ne tanuljanak magyarul, s hogy belénk ne vegyüljenek. [...] Miletics, a szónok, ha fölkel a házban, mielőtt beszédbe belekezdene: kijelenti, hogy ő nem magyar, hogy ő nem tud, s nem is akar magyarul tudni, hogy ő e nyelv diplomatiái jogosultságát el nem ismerheti.”⁶²⁵

„...Add költsön szellemeidet, sötétség!
Elő Dobrzanszkyak, Mileticsék, –
Rontsuk le porrá, karjaink ledöntsék,
Mit gyűlölünk, mert mások építék.”⁶²⁶

Mint már utaltunk rá, a szerbekhez kapcsolódó politikai események közül az egyik legtöbbet ábrázolt az 1860-as évek végén a szerbek dalmáciai lázadása volt. A lázadáshoz kapcsolódó figaróbeli rajzok egyikén határőrvidéki katonáktól vesznek el Bécsben kitüntetések, melyeket az 1848. októberi bécsi forradalom leveréséért kaptak.⁶²⁷ Az 1869-es dalmáciai lázadások során ugyanis a császári rögtönítélő bíróságok olyan egykor kitüntetett katonákat is halálra ítélték, akik korábban határőrvidéki katonaként a császári seregben harcoltak. A bécsi kormány annak ellenére a kivégzéseket választotta, hogy a sajtó – például a Tagespost – is figyelmeztette ennek esetleges negatív következményeire.⁶²⁸ A dalmáciai konfliktus természetesen a Figaróban nagyobb teret kapott, mint a pesti élcla-

pokban, s a harcok is komolyabbnak, veszélyesebbnek tűntek ezeken az ábrázolásokon.

A Borsszem Jankó karikatúrája⁶²⁹ – a Figarótól eltérően – szerb–oroszl kapcsolatokra is utal, s orosz vezető szerepet sugall a felkelésben, annak ellenére, hogy az Oroszlországot szimbolizáló alak csak a karikatúra jobb felső sarkában látható. A szerb–oroszl kapcsolatok kigúnyolása – ezzel együtt a félelem megjelenítése egy újabb Magyarország elleni oroszl támadástól – általában véve jellemezte a magyar élclapokat. A szerb–oroszl kapcsolatok említése felvillantja azt a kortárs magyar véleményt is, hogy a szerbek ereje nem elegendő a függetlenség kivívásához, a szerbek lakta területek egyesítéséhez, ami érintette a magyar korona országainak területi egységet is. Az Üstökös egyik rajzán⁶³⁰ az oroszokat megszemélyesítő figura már nem szorul a háttérbe, hanem egyenesen az ő bujtotgatására robbantották ki a lázadást. Az első kép aláírása szerint az oszlák–német adta egykor a fegyvereket a „dalmaták”-nak, azzal a céllal, hogy „megijesszék” vele a magyarokat, míg a második képen, a „jelenben” a dalmáciai szerb figura már az oszlák–németre támad, amin viszont az orosz figura gúnyolódik örömmel.

Az 1890-es évek megjelenített szerb politikusai közül a főszereplők immár Szerbiához köthetők, s azonosak az elemzett élclapokban: Milan szerb ex király és Natalia ex királyné.⁶³¹

⁶²⁹ BJ 1869. nov. 7. 445.

⁶³⁰ Ü 1869. nov. 13. 364–365. A felkelést lecsendesítő Gabriel von Rodich altábornagy tevékeny részt vállalt horvát csapatok élén az 1848–1849-es szabadságharcban is. (Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Bd. 26. 221.)

⁶³¹ Milan 1889-ben mondott le a trónról fia, a kiskorú Alexandar javára, így a Jovan Ristić vezette régenstanács kormányozta az országot. Milan az 1880-as évek elejétől monarchiabarát politikát folytatott, ami miatt összeütközésbe került orosz származású feleségével, Nataliával is. Milan kétmillió orosz dinárért cserében olyan nyilatkozatot írt is alá 1891. szeptember 30-án, melyben lemondott állampolgárságáról és elhagyta Szerbia területét. Szerbiában a régens tanáccsal elégedetlenek élére a királyné állt, így a régens tanács, a polgárhá-

⁶²⁵ BJ 1868. ápr. 12. 166.

⁶²⁶ BJ 1869. jan. 24. 36.

⁶²⁷ F 1869. nov. 13. 212.

⁶²⁸ A Hon, 1869. november 12. 1. (reggeli kiadás)

A Borsszem Jankó 1890. évi első számában a magyar olvasó Milánt még mint a háromkirályok egyikét pillanthatja meg, sugallva, hogy ugyan lemondott címéről fia javára, de befolyása még jelentős.⁶³² Az 1891. év első száma megismétli ezt a karikatúrát, de ekkor már nem Milan a háromkirályok egyike, ami mutathatja hatalmának pillanatnyi csökkenését.⁶³³ A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben, mint ahogy a Figaróban is, felbukkannak karikatúrák Milan, majd Natalia távozásával kapcsolatban is. A Borsszem Jankóban a pénzzel együtt menekülő uralkodó tűnik fel, akit egy rendőr elfog, s kérdőre von.⁶³⁴ Natalia kiutasításának megjelenítése kevésbé gúnyos, ez az aspektus inkább a képaláírásban kerül kifejezésre. A királyné méltóságát megőrizve áll a határon, s kéri Jovan Ristićet, a régenstanács elnökét, vigyázzon fiára. Ristić válasza s egyben a karikaturista üzenete „Risztics”-ről, egyértelmű: „Ne féljen Felség, ezt is nem sokára utána küldjük!”⁶³⁵

Az ország elhagyását még számtalan szimbolikus jeleneten keresztül tették humorossá a lapok karikatúrai és szövegei. A Figaro egyik ábrázolásán Milant mérges szerb katonák rúgták át a határt jelképező sorompón,⁶³⁶ de Milan került az előtérbe azon a rajzon is, ahol a háborút kedvelő uralkodó irigykedve figyelte, hogy volt felesége távozásakor utcai harcok robbantak ki (46. kép).⁶³⁷

borút elkerülendő, a királyné kiutasítása mellett döntött. 1893-ban Alexandar a hadsereg segítségével, melynek Milan maradt a főparancsnoka, államcsínyt hajtott végre, s nagykorúnak minősíttette magát. Alexandar engedélyezte, hogy apja visszatérjen Szerbiába, így úgy tűnt, a Monarchia szerbiai befolyása ismét megerősödött. (Celler Tibor: Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái. Újvidék, 2006. 96–100.)

632 BJ 1890. jan. 5. 7.

633 BJ 1891. jan. 4. 3.

634 BJ 1891. ápr. 26. 10.

635 BJ 1891. máj. 24. 1.

636 F 1890. szept. 20. 151.

637 A 45. kép lelőhelye: F 1891. máj. 30. 86. „Warum habe ICH nicht so einen schönem Abgang gehabt?”

46. kép

„– Nekem miért nem volt ilyen szép a távozásom?”

Ezen a bécsi karikatúrán is felbukkant a pénz motívuma: a királyné harcok közepette, harcokat kiváltva hagyta el az országot, férje viszont ezt orosz rubelért tette, annak ellenére, hogy legismertebb tulajdonsága a nagy harci kedv volt. Natalia elűzésekor, amikor ő egyedül szerepel egy karikatúrán, a Figaro az eseményt gúnyosabban kommentálta, mint a Borsszem Jankó: a rajzon ugyanis egy szerb paraszt talicskában tolta ki az országból a királynét, aki arcát fátyollal eltakarta (11. kép, 116. old.).⁶³⁸ Az ábrázolásmód kíméletlenségét talán magyarázhatja a királyné oroszbarátsága, míg Milan kevésbé gúnyos megjelenítéséhez feltételezhetően hozzájárult monarchiabarát politikája. A pénz és a lopás motívuma – különböző asszociációkkal – szövegszerűen is feltűnik Lajtán innen és túl. A bécsi lap szerint például Milan is bizonyára a szerb nemzeti könyv-

638 F 1891. máj. 9. 74.

tár olvasói közé tartozott, ahová nem vittek vissza az olvasók negyvenezer kötetet, így az intézménynek be kellett zárnia kapuit.⁶³⁹

A Figaróban már nem lehetünk szemtanúi annak, hogy Milan visszatérhetett az országba, s a hadsereg fölötti hatalmát is valamelyest megőrizte. A szerb hadsereget és Milant viszont egyszerre figurázta ki a Borsszem Jankó azon karikatúrája, melyen egy hölgyekből álló sereg élén vonul az utcákon Milan díszegyenruhában.⁶⁴⁰ A király nem vetette meg a szórakozást sem, ezt szemlélteti az a rajz, melyen mulatozás közben ábrázolják őt,⁶⁴¹ illetve az, melyen Milan megértően távozik a börtönből, ahová álrühában érkezett, s a gúnyrajz tanúsága szerint az ott jól szórakozó szerb férfiakat akarta kiszabadítani, akik viszont nem kívántak távozni a belgrádi börtönből.⁶⁴²

A szerb királyi család belviszályaira és Alexandar kiskorúságára a magyar és bécsi lapok nem csupán rajzaikon utaltak, hanem szövegekben is kifejtették a véleményüket, mint például Füttylesi Móczl Az Üstökös hasábjain: „Milyen műveletlenek azok a szerbek; mások pénzt adnak, csak hogy legyen nekik egy szép asszony, űk meg erővel ki akarnak dobni o Natalia asszony-ságot.”⁶⁴³ Textuálisan is ugyanazok az elemek térnek vissza, mint a képeken: Milan és az orosz rubel, Natalia kiutasítása, majd Milan visszatérése.⁶⁴⁴ Milánhoz kapcsolódó esemény továbbá az ellene elkövetett merénylet s a nyomozás a merénylet után.⁶⁴⁵ Az Üstökös karikaturistája szerint Milan azért élte túl a merényletet, mert egyenruhája alatt „bűvös pánczé!”-t viselt,

mely mindentől megvédi őt, a következő felirattal: „Csalánba nem üt a ménkü”.⁶⁴⁶

Már nem egy konkrét személyre, politikusra, hanem a balkáni államok konfliktusára utal az a rajz a Borsszem Jankóban, melyen egy szerb, egy bolgár és egy román alak harcol egymással.⁶⁴⁷ A képpel együtt közölt vers erősen ironikus, a magyar szereplő nem bánta a nemzetiségi mozgalmak viszályát. Baross Gábor Botond⁶⁴⁸ képében jelenik meg, s „lát ott oláhot, szerbet, bolgárt:/ Amint szép egyetértésben/ Bolházik egymás fejében.” a balkáni területi viták feltűntek 1891-ben a Figaróban is, amikor két kisfiú – szerb, illetve bolgár viseletben – a szerb-bolgár határon veszekednek.⁶⁴⁹ A karikatúra elsősorban nem Alexandar kiskorúságára utal, hanem a területi viták folytán esetlegesen újra ki-robbanó háborútól való félelemre, de fölfedezhetjük a gyermekmetafora általánosabb jelentéstartalmát is.⁶⁵⁰

Az uralkodócsaládtól és a balkáni népek konfliktusától független az az esemény, melynek kapcsán még megjelentek a szerbek az élclapokban. A sertésválság 1890-ben két-két rajz témája volt a Borsszem Jankóban és a Figaróban.⁶⁵¹ A Borsszem Jankó

el, amiről, ahogy az uralkodó állapotáról is, a napilapok Monarchia-szerte hosszú cikkeken tudósítottak (például: Neue Freie Presse 1899. júl. 7. 2.).

⁶⁴⁶ Ü 1899. júl. 16. 345.

⁶⁴⁷ BJ 1890. szept. 21. 3.

⁶⁴⁸ A magyar kalandozások egyik legendás alakja (10. század).

⁶⁴⁹ F 1891. szept. 5. 1.

⁶⁵⁰ A gyermekmetafora utal a gyermekként ábrázolt csoportok csekély intellektuális képességeire, munkavégzésük és magaviseletük elégtelenségeire, s arra, hogy velük szemben, saját érdekükben akár az erőszak is alkalmazható. (A gyermekmetafora jelentéséről lásd még: Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, 2005. 65–68.) Mint látni fogjuk, a hatalmi pozícióban lévő nemzetek vicclapjai nem csak a szerbek esetében használták a gyermekmetaforát. A mezőgazdaságot érintő váomokról és vitákról lásd: Rumpel: *Österreichische Geschichte*, 478–480. Az Üstökös szerzőit szövegek beküldésére és rajzok készítésére nem mozgósította annyira a sertésválság, mint a Borsszem Jankóét vagy a Figaróét. 1890-ben egyetlen szöveg utal csupán a konfliktusra (Ü 1890. szept. 7. 113.). Az Üstökösben a sertés viszont felbukkant Natalia és Milan távozásakor is. A két volt uralkodó két ellentétes irányba menekült egy-egy sertés

⁶³⁹ F 1898. ápr. 23. 66.

⁶⁴⁰ BJ 1898. jan. 16. 7.

⁶⁴¹ BJ 1898. jan. 9. 7.

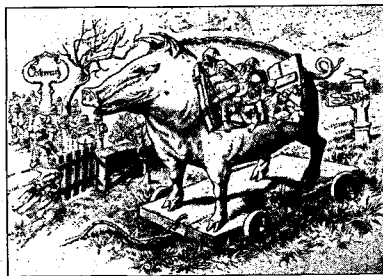
⁶⁴² BJ 1899. szept. 24. 7.

⁶⁴³ Ü 1891. máj. 3. 217. A Figaróban is felbukkan Natalia és Milan kapcsán a műveletlennel rokon „civilizálatlan” jelző. (F 1891. máj. 30. 84.)

⁶⁴⁴ F 1891. máj. 2. 71.; F 1891. júl. 4. 105.

⁶⁴⁵ Szövegek: F 1899. aug. 1. 120.; 1899. júl. 15. 115.; F 1899. júl. 29. 121.; Ü 1899. júl. 16. 339. A Milan elleni merényletet 1899. július 6-án Belgrádban követték

karikatúrái alapján a magyar–szerb határon játszódnak az események (7. kép, 111. old.),⁶⁵² a két ország földrajzi viszonyai közötti különbség is érzékelteti ezt: a szerb oldalon a háttérben magas hegyekre lehetünk figyelmesek, míg a magyarországi területen

47. kép
„A trójai sertés”

síkság látható. A Figaro gúnyrajzain a táj ábrázolása nem kapott szerepet, s a bécsi lap rajzai szerint – a közjogi felfogásban megmutatkozó különbségeknek megfelelően – az osztrák–szerb határon játszódnak az események. Ágai élclapja a szerbeket mindkét esetben úgy jeleníti meg, mint akik könyörögnek, hogy a magyarok beengedjék őket és sertéseiket az országba. Az egyik rajzon a malacok és a szerb paraszt is kigúnyolja az épp alvó magyart. Ez a mozzanat olyan irányba terelhetette a közvéleményt, hogy eltélje a szerbek viselkedését, s így a „büntetés”, hogy állataikat nem hozhatták be az országba, jogosnak tűnhetett.

A Figaro egyik karikatúrája is hasonlóképpen jeleníti meg a válságot: a szerb paraszt és sertése könyörögnek a határon, hogy bejuthassanak az országba,⁶⁵³ míg a másik képen a „trójai falovat” pillanthatjuk meg (47. kép),⁶⁵⁴ amelyet a szerbek sertés alakúra formáztak meg, s ebből ugrálnak ki szerb katonák a határon.

A montenegrói szerb politikusokról jóval kevesebb információt közöltek a tárgyalt lapok. Vezetőik közül Danilo mon-

hátán ülve. A képaláírás szerint „Ő felségeik kilovagoltak: egyik Párizsba, másik Moszkvába” (Ü 1891. ápr. 19. 185.).

⁶⁵² BJ 1890. jún. 22. 7.; BJ 1890. júl. 20. 6.

⁶⁵³ F 1890. szept. 20. 150.

⁶⁵⁴ A 47. kép lelőhelye: F 1890. aug. 30. 140. „Das trojanische Schwein”

tenegrói fejedelem tűnt fel egy 1869-es ábrázoláson.⁶⁵⁵ Az 1890-es években mind a magyar, mind pedig a bécsi lapokban a montenegrói fejedelemről, Nikoláról és külpolitikai kapcsolatairól olvashatunk több szövegben.⁶⁵⁶

A horvátokkal kapcsolatosan az 1860-as évek elején a magyar lapokban a legjellemzőbb motívum az, hogy a horvátok nem értettek egyet a magyar követelésekkel: nem támogatták, nem ismerték el az 1848-as törvényeket és a magyar nyelv elsőbbségét.⁶⁵⁷ Olvashatunk a horvátok 1860 decemberében Bécsbe küldött memorandumának elítéléséről is, ugyancsak negatív felhanggal jelent meg Bécs „divide et impera” politikája.⁶⁵⁸ Jókai lapjában láthatjuk 1861-ben azt a – szimbólumok kapcsán már említett – rajzot, melyen két-két kezét ábrázoltak összebilincselve, illetve a bilincs eltörése után (42. kép, 236. old.).⁶⁵⁹

48. kép
„Mennyi ideig kell még a horvátnak így ülve maradnia?”

A karikatúra a horvát perszonáluniós törekvéseket bírálta, melyeket a horvátok az 1861. évi zágrábi országgyűlésen deklaráltak. Ennek kritikája nem tekinthető olyan gúnyosnak, mint a – későbbiekben bemutatásra kerülő – értékelések a többi nem magyar nemzetiségi csoport területi követeléseiről, a rajz magában hordozza

⁶⁵⁵ F 1869. okt. 23. 194. Danilo meggyilkolásáig, 1851–1860 között volt Montenegró fejedelme (Brockhaus, Bd. 11. 1016.).

⁶⁵⁶ Például: Ü, 1899. jún. 25. 310.; F 1898. júl. 2. 107.

⁶⁵⁷ BM 1861. márc. 31. 51.; BM 1861. ápr. 28. 67.

⁶⁵⁸ BM 1861. máj. 19. 78.; BM 1861. máj. 12. 74.

⁶⁵⁹ Ü 1861. márc. 23. 92.

a kompromisszum lehetőségét is. Mind a magyar, mind az osztrák-német élclapokban találunk ábrázolásokat a horvát-magyar kiegyezési tárgyalásról. Egy 1868 januárjában megjelent bécsi karikatúrán egy horvát katonai öltözetet viselő alak két 'Wien' és 'Pest' feliratú szék közé esett: az 1848-as osztrák-német-horvát szövetség felújítása sikertelen maradt, de még nem kötötték meg a horvát-magyar kiegyezést sem (48. kép).⁶⁶⁰

A kiegyezési törekvéseket 1868 áprilisában a Borsszem Jan-kó rajzolója is megörökítette. Ezen a képen a horvát és a magyar nemzetet két egymásnak kezét nyújtó nő személyesíti meg (33. kép, 151. old.).

Az 1868-as horvát-magyar kiegyezés egyik vitatott s a kor-szakban véglegesen nem is rendezett kérdése Fiume városának hovatartozása volt, a várossal kapcsolatos viták természetesen a magyar élclapírókat is megihlették. A kikötőváros az 1860-as évek elején még mint a magyarokhoz hűséges város tűnt fel. Egy szöveg szerint pedig a város lakossága jól megköszönte az alkotmányt (tehát az októberi diplomát), mert Magyarország ellenállásához csatlakoztak.⁶⁶¹ Fiumével kapcsolatban említés-re került a városban kihirdetett ostromállapot, s a történetek hangsúlyozták, hogy a kikötőváros Magyarországhoz akart tartozni és nem a horvát közigazgatáshoz.⁶⁶²

Az 1860-as évek végén több történet szólt Fiume polgármesteréről, Akos Radićról,⁶⁶³ illetve „kártékony”, magyarellenes tevékenységéről, melyet a kormánypárti élclap e szavakkal kommentált: „*En olyan jó hazafi vagyok, mint akárki más. En-nélfogva én is azt akarom, hogy Fiumét megtartsuk. De ha már*

⁶⁶⁰ A 48. kép lelőhelye: F 1868. jan. 25. 15. „Wie lang' wird Kroat' noch so sitzen bleiben müssen?”

⁶⁶¹ BM 1860. nov. 25. 103.

⁶⁶² BM 1861. febr. 10. 23.; BM 1861. szept. 22. 152.; BM 1861. nov. 10. 179.

⁶⁶³ BJ 1868. máj. 17. 228.; BJ 1868. máj. 17. 232.; BJ 1868. máj. 31. 253–254.; BJ 1868. jún. 14. 283.

el kell veszítenünk legalább az az egy vigasztalásom marad, hogy – Radits Ákost is elvesztjük.”⁶⁶⁴

A következő versrészlet szemlélteti a horvát-magyar nézeteltéréseket Fiume kérdésében, s tükrözi – a menyasszony hasonlaton keresztül – azt a magyar álláspontot, hogy Fiume a magyaroknak – egyetlen tengeri kikötőként – fontosabb, mint a horvátoknak.⁶⁶⁵

„Fiume és Adria.

*Ifju virága agg Adriának,
Kit vész szeli annyiszor hányának
Jövel – jövel!
Magyar és horvát is versenyez te érted,
Átölelni szeretnének
Kezeivel.*

*Félre villongás, el a viszálylyal,
Oldjuk a kérdést dallal, pohárral
Menyasszonyom!
Enyém vagy! – jó horvát testvérek
Nektek reája úgy sincs szükségtek,
Én csókolom.*”⁶⁶⁶

Fiume 1869-ben azonban már nem vitatott területként jelent meg, hanem egyértelműen magyarként,⁶⁶⁷ s a Fiuméba látogató magyar delegációt a horvátok ekkor nem szívesen fogadták: „*A tisztas, ősz és lelkes Matkovics fogadott bennünket*

⁶⁶⁴ BJ 1868. nov. 1. 587.

⁶⁶⁵ E tematika megjelent a Bolond Miskában korábban is, ott a rajzon a magyar férfi Fiuménak, egy szép fiatal lánynak udvarol (BM 1861, szept. 22. 152.).

⁶⁶⁶ BJ 1868. okt. 18. 561.

⁶⁶⁷ BJ 1869. máj. 30. 218.; BJ 1869. szept. 12. 362.

ágyudurranásokkal. Tizenkét mozsárban tiszteletünkre borsot törtek.”⁶⁶⁸

Az 1890-es években még kevésbé lelkes a magyarok fogadtatása Horvátországban az élclapok szerint, amit jól példáz az a már bemutatásra került rajz (33. kép, 151. old.), melyen egy horvát nő „üdvözli” a horvát kiállításra érkező magyar küldöttséget Zágráb főterén, ahol Josip Jellačić bán kardjával Magyarország felé mutató lovas szobra állt. Az Üstökös rajzolója több karikatúrán is bírálta a – megítélése szerint – nem barátságos horvát meghívást az agráripári kiállításra és a fogadtatást, s a kiállítás végén megállapítja, jobb lett volna a találkozót nem megrendezni.⁶⁶⁹ A kormánypárti Borsszem Jankó viszont – ahogy azt már említettük – Baross Gábor diplomáciai közvetítő szerepét igyekezett kiemelni, aki a kiállítás alkalmával is a horvát–magyar konfliktusokat igyekezett elsimítani.⁶⁷⁰

Az évtized végén a diplomáciai formaságok helyett ismét Fiume került a politikai események középpontjába. 1898-ban a fiumei magyar kormányzó gyermekként, tengerésznek öltözve jelent meg, de akváriumában vihart támasztott.⁶⁷¹ A rajz a fiatal Szapáry László grófot, az 1898-ban kinevezett fiumei kormányzót ábrázolja, akinek első intézkedése az volt, hogy a fiumei kormányzóhelyettessel, Gaál Tiborral feloszlatta a fiumei reprezentancát.⁶⁷² Az 1867-es és 1868-as kiegyezéseket követően a horvát–magyar kapcsolat belüggé vált, így a Figaróban a horvátok a század végi lapszámokban már egyáltalán nem kaptak teret.

⁶⁶⁸ BJ 1869. szept. 26. 386. Az élclap hasábjain többször előforduló fiumei horvát politikus, magyar országgyűlési képviselő ezen évfolyamban Gaspar Matković (például: BJ 1869. szept. 12. 368.; BJ 1869. szept. 19. 372–373).

⁶⁶⁹ Ü 1891. szept. 27. 151.; Ü 1891. okt. 4. 163.

⁶⁷⁰ BJ 1891. aug. 23. 3.

⁶⁷¹ BJ 1898. jan. 23. 1.

⁶⁷² Intézkedését az váltotta ki, hogy a polgármesterré választott Mayländer Mihály bírálta a magyar kormányt, amiért az a fiumei közgyűlés megkérdése nélkül vezetett be törvényeket a magyar nyelv oktatásáról. (Pesti Napló, 1898. jan. 11. 3.)

A horvátokhoz hasonlóan, s ráadásul az elemzett időszakban végig a lengyelek azok, akikről pozitív kép rajzolható a pesti élclapok alapján, míg a Figaróról megszorítások nélkül nem mondható el ez. Itt a lengyelek a vizsgált periódus elején Reichsrath-beli politikusukon, a bécsi körök által negatívan megítélt Franciszek Smolkán, vagy pedig az oroszországi lengyelek során keresztül bukkantak fel, akik elkeseredetten küzdöttek a galíciai lengyelekhez hasonló jogok kivívásáért. 1869-ben pedig a következő, lengyel hősokeket is felelevenítő verset olvashatjuk:

„Ó Lengyelország, csak akkor vagy nagy, amidőn
Eladtak, legyőztek és elárultak:
Egy sztyeppe népe, mely képtelen
Szabadságát békésen kivívni. [...]

Némely hős nyugodtan alszik, akit Bem alatt
Orosz puskalövés ölt meg,
A mai lengyel hősokek kényelmesen
Fenyeggetnek Oroszország szövetségében!”⁶⁷³

A vers sugallja, hogy az új keletű hősokek nevéhez orosz szövetség kötődik, ami persze egyben alátámasztani hivatott a galíciai tartomány Habsburg birtoklásának jogát, s burkolt formában utal a pánszláv veszélyre.

A század végén a Figaróban az önálló Lengyelország visszaállítása utáni sóvárgáson gúnyolódtak a szerzők, a visszaállítás a lengyelek elérhetetlen álmaként tűnt fel a lap hasábjain. Élcelődtek a felosztott Lengyelországon, hangsúlyozták, hogy a bécsi Lengyel Klub is megosztott,⁶⁷⁴ ami nem fogja pozitívan

⁶⁷³ „O Polen, bist du nur groß, wenn da/Verkauft, besiegt und verrathen:/Ein Steppen-volk, unfähig zu/Der Freiheit friedlichen Thaten? [...] Mancher Held schläft frei, der unter Bem/Den Tod durch russischen Schuß fand./Die heutigen Polenhelden bequemen/Droh'n mit dem Bündniß mit – Rußland!” F 1869. máj. 1. 79.

⁶⁷⁴ F 1898. ápr. 2. 54.; F 1898. júl. 9. 109.

befolyásolni az ország újraegyesítését. A lengyel politizálás sikeretelenségét mutatják a rajzok is, például abban a jelenetben, ahol a lengyelek sziklává válva láthatók. Az előrehajtott fejfel görnyedő alakot megformáló szikla mintha könnyezne, négyzet alakú sapkájának tetejéről pedig kicsiny lengyel figurák csúsznak le, akik egy Lengyel Klub feliratú zászlót lobogtatnak, egyikőjük pedig, aki még éppen nem esett le a szikláról, a Lengyel Klub vezetője, Apollinar Jaworski.⁶⁷⁵

A magyar lapokban a lengyelek ritkán kaptak teret, de akkor az ausztriai jellemzéstől eltérő módon. A közös, dicsőséges lengyel–magyar történelmi múlt emlékének, illetve a lengyel önkénteseknek az 1848–1849-es szabadságharcban betöltött szerepe hatására a magyar köztudatban pozitív lengyelkép élt, s ez tükröződött az élclapok hasábjain is. A Borsszem Jankóban fel-feltűnt egy állandó figura, az elmagyarosodott lengyel, Ruczaháti Tarjagoss Illés, aki nyilatkozatai szerint harcolt a magyar szabadságharcban. Az ő szövegeiben bukkan fel újra meg újra Lengyelország függetlensége, az azért folytatott harcok és a lengyel szabadsághősök (például „Tadeusz Kosciuszko”) emléke.⁶⁷⁶ A „Miczkiewicz-ünnep” alkalmából⁶⁷⁷ vagy Smolka halálakor méltató sorokat írt a Borsszem Jankó, illetve Az Üstökös szerzője,⁶⁷⁸ ami ugyancsak sugallta a lengyel–magyar összetartozás-tudat erősségét:

675 F 1898. júl. 16. 115. Ez az egyetlen olyan kép a Figaróban, melyen megjelennek a rutének, pontosabban a szikla tövében egy fán olvasható a „rutének” (Ruthenen) felirat, de ruténeket megszemélyesítő figurát nem láthatunk. Ez talán arra emlékezteti a szemlélőket, hogy a rutének már jóval korábban kerültek olyan kilátástalan helyzetbe, mint a szikláról leeső lengyelek.

676 A Figaróban a lengyel történelmi személyek közül egyetlen alkalommal egy képzeletbeli krakkói levélben Jan Sobieski tűnt fel mint a lengyelek megmentője (F 1899. febr. 25. 34.).

677 Ü 1890. júl. 13. 22. Adam Mickiewicz (1798–1855) a lengyel romantika nagy alakja, írásaival az 1830-as lengyel felkelés inspirálója (Brockhaus, Bd. 13. 196.).

678 A Smolka emlékének szánt vers nem véletlenül bukkant fel a Borsszem Jankóban: Smolka 1861-ben a magyar országgyűlés feloszlása előtt tartott Pesten beszédet, melyben elítélte Schmerling jogeljárás-elméletét. Ezt követően

„Lengyel lelkedet egykor fölhevíté Magyarország,

A testvér nemzet hős szive, ősi joga.

Folyt is az ékes-szólás láng-heve ajkaidon le:

Perzselvén Schmerling zsoldba rekedt hiveit. ...

Nagy neved emlékét a magyar őrzi hiven.”⁶⁷⁹

A magyar lapok lengyelképét nem befolyásolták a lengyelek Reichsrat-beli követelései, melyek Galícia Magyarországhoz hasonló státuszának megteremtésére irányultak, míg – mint majd látni fogjuk – a csehekről alkotott vélekedést az ilyen jellegű követelések lényegesen átfomálták.

A szerbekkel és horvátokkal megegyező módon a magyarországi román politikusok is gyakori szereplői a pesti élclapoknak. Az 1860-as évek sokszor felbukkanó figurája Ion Missiá, akinek fába faragott portréját is megpillanthatjuk.⁶⁸⁰ Az arcképet nem véletlenül ábrázolta a rajzoló ily módon:

a magyar törvényhatóságok köszönőleveleket küldtek Smolkának (Szabad: Forradalom és kiegyezés választóján, 599.). Smolka édesanyja egy magyar hölgy volt, s a lengyel képviselő 1848-tól aktívan politizált a nemzetiségi érdekeket hangoztatva, majd a föderalizmus híveként szerzett elismerést (Österreichisches Biographisches Lexikon, Bd. 12. 379.).

679 BJ 1899. dec. 10. 4.

680 A Borsszem Jankó bejegyzése szerint „magyar-szerb-román” nemzetiségű, a „román parasztok ügyvivője”, román politikus (BJ 1868. dec. 20. 654.). A karikatúra a korszakban csak a „temesvári fakérdés”-ként említett problémára reflektált, amely a kincstári erdők kezelésénél tapasztalt visszaéléseket foglalta magában, mely kapcsán Divald (Erdődi) Adolf (Észrevételek Missics János úr „észrevételeire”-re a temesi fakérdés ügyében. Buda, 1868.) és Missiá (A temesi és krassói kincstári uradalmak fakérdése. Pest, 1868.) röpiratcsatába kezdett 1868-ban. (Szinnyei: Magyar írók, 9. köt. 33–34.) A viták és szerződések következményeire az Erdészeti Lap cikke világított rá: „A rendkívüli drágaság a bányászatot alapjában rendítette meg, úgyannyira, hogy a javulást csak egy erős kéztől lehet remélni. Leginkább előidéztetett e rendkívüli drágaság a temesvári fakérdés által. Azon szerződés mindazt, a mi előnyös, a vállalkozókra ruházta, mindazt pedig a mi legalább is kétes, az államkincstárnak hagyta. – Ilyen a levágás és a leszállítás a Bégáig.” (1871. ápr. In: http://www.erdeszetilapok.hu/?page=arch_view&id=9314, letöltés ideje: 2011. okt. 17.) BJ 1868. dec. 20. 653.

a temesvári fa beszállításával kapcsolatos országgyűlési viták egyik főszereplője volt Missiç az évtized végén. A másik hangadó román politikus, Vincențiu Babeș egy alkalommal egyedül, egy uborkafa tetején ülve jelent meg,⁶⁸¹ egyszer pedig mint az „oláh szentháromság” egyik tagja⁶⁸² egy háromlevelű lóhere egyik levelén látható. (A növény másik két levelére Alexandru Mocioni és Missiç kerültek.)

A karikatúrákon szereplő politikusokról általában különböző műfajú szövegekben is olvashatunk, kiegészülve további személyekkel, akik vizuálisan nem jelentek meg: Ilie Măcelariu, Iosif Hodoșiu országgyűlési képviselőkkel.⁶⁸³ Mocioniról, aki a Borsszem Jankónak is gyakori szereplője, a következőket írta Tóth Kálmán lapja 1860-ban: „*Mocsonyi úr a bánati gyűlésen azt mondta, hogy a románok élete csak a legközelebbi 11 év alatt és ő általa kezdődött.*”⁶⁸⁴ Mocioni az 1850-es években a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban kerületi biztos volt, a birodalom egységéhez való ragaszkodását állították célkeresztbe azok a szövegek, amelyek dokumentálták a Reichsrat népszerűsítését a románok körében.⁶⁸⁵

681 BJ 1869. ápr. 18. 151. Vincențiu Babeș (1822–1907) jogász, politikus, publicista. A román ortodox egyház függetlenségért küzdött a karlócai szerb metropoliatól, a Román Nemzeti Párt egyik vezetője, Mocioni mérsékelt politikáját részesítette előnyben (Pallas, 2. köt. 410–411).

682 BJ 1869. jún. 13. 231.

683 BJ 1868. nov. 15. 606.; BJ 1868. nov. 22. 616.; BJ 1869. jún. 13. 231–232.; BJ 1869. szept. 19. 380. BJ 1868. okt. 4. 528.; BJ 1868. dec. 27. 671.; BJ 1869. márc. 21. 114.; Ü 1869. máj. 8. 150. BJ 1869. dec. 5. 483. BJ 1868. okt. 11. 542.; BJ 1868. okt. 11. 545.; BJ 1868. okt. 18. 558.; BJ 1868. okt. 18. 560.; BJ 1868. dec. 20. 654.; LM 1868. okt. 25. 343.; BJ 1869. jún. 27. 254.; BJ 1869. jún. 27. 258.; BJ 1869. júl. 18. 290. BJ 1868. márc. 22. 132.; LM 1868. nov. 29. 384.; Ü 1869. júl. 3. 209. Ilie Măcelariu (1822–1891) román nemzetiségi politikus, országgyűlési képviselő. 1848–1849-ben részt vett a román felkelésben, a Román Nemzeti Párt első elnöke (1869), Erdély autonómiájáért harcolt (Österreichisches Biographisches Lexikon, Bd. 5. 387–388.).

684 BM 1860. dec. 30. 122.

685 BM 1861. okt. 13. 162.

A romániai értelmiségi vezetők közül Ion Brătianu⁶⁸⁶ kapott teret a magyar élclapok hasábjain, szöveges formában megjelent továbbá Alexandru Ioan Cuza fejedelem is. Az egyik történetben a Klapka Györggyel született fegyverszállítási egyezményre találunk utalást 1861 elején. Az írás szerint Cuza „*fránya legény*”, mert elhíresztelte, hogy a magyarok fegyvereket szállítottak az országán keresztül, a fegyvereket lefoglaltatta, így felfegyverezte a népét, és még az oroszok, az osztrák-németek és a törökök is megdicsérték.⁶⁸⁷ A Bolond Miska „német levelezője” is arról „tudósított”, hogy „*a rebellis magyarok*” Cuzát is bele akarták vonni forradalmi terveikbe,⁶⁸⁸ s többször kitért a fegyverszállítási ügyre, kérdőre vonva Cuzát a puskák eltűnése miatt.⁶⁸⁹ 1861 második felében még egyszer olvashatunk a fejedelemről, de már mint „*szabad Oláhország*” hercegéről, akinek katonái Erdély határát őrzik.⁶⁹⁰ Cuza Jókai lapjában is feltűnt az év végi számok egyikében, hangsúlyozva: a két fejedelemség egyesítését csak Cuza haláláig ismerték el a nagyhatalmak. A románság szempontjából fontos eseményre a magyar reakció az élclapban lekicsinylő, az eseményt humorossá tette a hír közlője a Cuzának adott tanáccsal: Cuza legokosabban teszi, ha költészettel kezd el foglalkozni, és olyan munkát ír, mely által halhatatlan lesz.⁶⁹¹

Már nem egy politikus személyéhez, de aktuálpolitikához kapcsolódva jelent meg a hír ironikus kommentárral, hogy a Fogaras-vidéki románok követeléseikkel Bécshez fordultak, sikertelenül.⁶⁹²

686 BJ 1868. dec. 20. 661.; BJ 1869. máj. 23. 204.

687 Ü 1861. jan. 12. 16. Az emigráció fegyverszállítási kísérlete valóban sikertelen volt, mivel Cuza lefoglaltatta a fegyvereket. (Borsi-Kálmán: *Együtt vagy külön utakon*, 124–125.)

688 BM 1860. dec. 9. 110.

689 BM 1861. jan. 20. 11.

690 BM 1861. okt. 13. 162.

691 Ü 1861. dec. 21. 127.

692 Nem a Fogaras-vidéki románok, hanem a Kővár-vidékiek intéztek memorandumot Bécshez 1861 májusában. (Szabad: *Forradalom és kiegyezés választóján*,

A szövegek egyikében feltűnt az az erdélyi román követelés is, hogy a választójogi cenzust szállítsák le, minden ház- vagy földtulajdonos választhasson, a tulajdon értékétől függetlenül, mivel a románok lélekszám szerint többséget alkotnak Erdélyben, de szerényebb anyagi körülményeik miatt mégsem szavazhatnak. Az Üstökös szerint a követelés úgy szólt, a magyar vármegyékben legyen a cenzus a legmagasabb, a román vármegyékben a legalacsonyabb, s a magyaroknak bizonyítaniuk kelljen, hogy Európa és a nemzetiségek nyelvein beszélnek, a románoknak csak annyit, hogy nem tudnak írni, olvasni.⁶⁹³

Az erdélyi országgyűlés összehívásának tervével kapcsolatban is született három szöveg. Az Üstökösben 1861-ben.⁶⁹⁴ Az egyik szerint, ha a román követeléseknek megfelelően ott minden résztvevő saját nyelvén akar felszólalni, sehogyan sem fogják megérteni egymást. A román-magyar kapcsolatokról a Bolond Miska szerzői is megemlékeztek: az egyik szöveg a Temesi Bánság Magyarországhoz történő visszacsatolását dokumentálta, s nevét a bánság, mert elvesztését „bántuk” magyarázatból eredeztette.⁶⁹⁵ Egy másik történet a magyar nők attitűdjét fejezi ki: semmiféleképpen sem társalogának román férfakkal.⁶⁹⁶

Az 1860-as évek végén leginkább az 1869-es, első dualizmus kori választások, a kortesek tevékenysége,⁶⁹⁷ illetve a nemzetiségi törvény bírálata és a passzivitást hirdető temesvári pontok kapcsán jelentek meg a románok az élclapokban.⁶⁹⁸ Az Üstökös egyik beküldője tanmese formájában kívánt rávilágítani arra, mi lehet a „nem jogos” követelések következménye:

541.) Ü 1861. aug. 3. 112.

693 Ü 1861. szept. 14. 10.

694 Ü 1861 szept. 21. 24.; Ü 1861. okt. 12. 48.; Ü 1861. nov. 30. 104.

695 BM 1861. máj. 19. 78.

696 BM 1861. júl. 28. 118.

697 BJ 1869. márc. 21. 121.; BJ 1869. jún. 13. 232.

698 BJ 1869. ápr. 18. 152.

„A béka és az oroszlány.

Lát az oláh »brekegő« a rónán egy nagy oroszlányt,
Látva mily izmos az, és mi hatalmas az, és mi tekintély.
Azt kívánja, hogy ő is oly izmos s nagy legyen; és hogy
Nagy legyen a brekegő, mindjárt fölfujja magát ő.
[...] Már oly nagy mint az oroszlány!

Puff! – Mi e zaj? – Mi lelé az oláh brekegőt vajh?

Semmi egyéb, csak szétpattant: mivel azt akará, hogy

Olyan nagy legyen ő, a milyen a hatalmas oroszlány.”⁶⁹⁹

A román-magyar politikai konfliktusokat sugallta az az élclapi „tudósítás” is, mely képzeletbeli román-magyar határvilongásokról szól.⁷⁰⁰ A híresztelt „magyar betörést” Romániában az álhír szerzőjének elképzelése szerint a következőképpen tennék közzé:

„Bécs, augusztus 5. Bukarest osztrák-magyar kunsulnak.
Igaz-e, hogy határvillongások fordultak elő az erdélyi végeken?
Beust gr.

Romanul. (Vezércikk.) »Románia lángokba borúl. A vérszopó magyarok ázsiai barbár faja megszállta határainkat, hogy hölgyeinket háremeibe, hurczolja, férfiainkat rabszijra fűzze. Elnyomott testvéreink gyászos sóhajai felhökként áthatolnak a magas hegyeken, tőlünk várják ezredévi rabságukból való felszabadulásukat. A magyarok Erdély minden oláh falvát felgyújtják, a férfiakat megcsonkítják, a gyerekeket lekaszabolják, a nőket megfertőztetik. Irtóztató! Tarján szelleme fehér lebernyegben, véres karddal, lángoló szemekkel jár az ormokon. Román sas, lebbentsd meg szárnyaidat. Csattogtasd meg a ma-

699 Ü 1869. aug. 14. 262. Mint láhattuk, az oroszlán mint Magyarország szimbóluma és a varangy mint a túlzott követelések jelképe vizuálisan megjelenített motívumokként is felbukkantak a vizsgált időszak végén.

700 BJ 1869. szept. 19. 377.

gyar nagyarávágyás ölyve fölött. Le Andrásyval. Éljen Románia!»⁷⁰¹

A hír megemlékezett a húsz évvel korábban Erdélyben történt román brutalitásról is, miközben megjelent az erdélyi és a Román Királyságban élő románok egyesülésének gondolata. Az élclapi álhírben felbukkantak a magyarokhoz társított kortárs sztereotípiák (ázsiai eredet, barbárság, civilizálatlanság), de e kontextusban ezek is a románok ellenszenvenességét növelték.

Románokról immár nem a magyarokhoz, hanem a szerbekhez kapcsolódó témaként olvashatunk még egy nemzeti színezetű vitás kérdés, az ortodox egyházi hierarchia kapcsán. Egy vers a szerb és a román ortodox egyház szétválásának időszakát követően keletkezett, miután az 1868. évi 9. tc. törvénybe iktatta a szerb metropolitától független román érsekség felállítását a püspökség helyett és az érsek megválasztását.⁷⁰² Ezen időszakban a Borsszem Jankó szerzője így jellemezte a szerb–román kapcsolatokat: „Barátságból egymást majd hogy fel nem fálják.”⁷⁰³

A román külpolitikai útkeresést mutatja az a figaróbeli karikatúra, melyen egy román férfi áll a határon, egy porossal találkozik, aki a fegyvereit szeretné megtekinteni (29. kép, 147. old.).⁷⁰⁴ A karikatúra utal Poroszország militarizációjára, s hogy a román uralkodó, Hohenzollern Károly a porosz királyi családból származott, ami előrevetíthette az általa támogatott külpolitikai irányvonalat. A románok poroszbarátsága – orosz kapcsolataikon kívül⁷⁰⁵ – megjelent szöveges formában a Bors-

szem Jankóban is azon kis számú írások egyikében, melyekben nem a magyarországi románok voltak a főszereplők:

„Szép armádia lehet az a román, mikor 25.000nyi lovasságában, a mint beszélnek, legalább is 20.000 poroszló van!

”Ez a szó a kéziratban így volt írva: »porosz ló«; de minthogy az kétségtelenül tollhiba, helyreigazítottam.”⁷⁰⁶

Az 1890-es években már nem kerültek ábrázolásra román politikusok vagy politikai események a vizsgált bécsi lapban, csak a pestiekben, de ott sem gyakran. A román képviselők ugyanis egészen a 19. század utolsó évéig – többek között passzivitásuk következtében – kiszorultak a magyar parlamentből. Két karikatúrán láthatjuk a románokat a század végén a többi nem magyar nemzeti csoporttal együtt a Borsszem Jankóban: az egyik ábra a szerbek, bolgárok és románok területi konfliktusát szemlélteti,⁷⁰⁷ a másikon pedig Mocsáry Lajost éltetik a szlovákok, románok, horvátok és Milan volt szerb király, aki a szerbeket volt hivatott reprezentálni.⁷⁰⁸ Egy további kép a román nemzeti mozgalom aktivistáinak létszámát és tömeg-támogatottságukat teszi nevetségessé: botokra helyezett szakadozott kucsmákként ábrázolja ugyanis az agitációban részt vevő románokat (49. kép).⁷⁰⁹

701 BJ 1869. aug. 8. 314. A szerző a szöveg ötletét az 1869. júniusi erdélyi–moldvai határvillongásokból meríthette (Politikai Ujdonságok, 1869. jún. 9. 269.).

702 A törvény szövegét lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 85–86.

703 BJ 1868. nov. 22. 619.

704 F 1868. dec. 5. 224.

705 BM 1861. júl. 28. 119.; BJ 1868. nov. 15. 607.; LM 1868. dec. 27. 411.; Ü 1869. szept. 4. 287. A Bolond Miska szerzői szerint is a „román elem észak felé gravitál”. (BM 1861. jún. 9. 89.)

706 BJ 1868. dec. 20. 660.

707 BJ 1890. szept. 21. 3.

708 Mocsáry Lajos (1826–1916) a Függetlenségi Párt alapítója, lemondásáig, 1892-ig harcolt a magyar parlamentben a nemzeti törvény betartásáért. Tevékenysége és eszméi a nemzeti kérdés tekintetében politikustársai között egyedülállóak, így már kortársai is „fehér holló”-nak nevezték. Mocsáry beszédeiből és írásaiból válogatott, illetve azokat bevezető tanulmánnyal ellátta: Kemény G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Budapest, 1958. BJ 1890. ápr. 10. 5.

709 A 49. kép lelőhelye: BJ 1899. júl. 23. 5.

Oláh agitátor. — Mi megmaradunk passzivitásban, pedig 5–6 millió román áll mögöttünk.

A kulisszák mögött az 5–6 millió román.

49. kép

„Oláh agitátor. — Mi megmaradunk passzivitásban, pedig 5–6 millió román áll mögöttünk. A kulisszák mögött az 5–6 millió román.”

A román memorandum és programja természetesen számos szöveg és rajz témája lett: „Hazug oláh emlékirat./ El nem vesztett jogot sirat. [...] Miért dühöngenek, - nem is kérjük./ Az oláh tajtékot értjük./ Szappant eszik a román,/ Nem csoda, hogy habot hány.”⁷¹⁰ Memorandumuk nyugat-európai visszhangjáról és a magyar sovinizmus elítélésének élclapbeli feldolgozásáról is olvashatunk, igaz, a bíráló a magyar lapban egészen más színben tűnt fel:

„Azt írja a Reichswehr, hogy mi gonosz barbár magyarok erőszakosan, mindenáron magyarosítani akarjuk a nemzetiségeket, rájuk erőszakoljuk a nyelvünket, úgy hogy nemsokára teljesen megsemmisülnek szegények, s bele olvadnak a zsarnok magyar nemzetbe. Istenem, csak legalább most az egyszer lenne igaza ennek a németnek!”⁷¹¹

50. kép

„Rumuny-indus táncz”

A szerző hárította a vádak az erőszakos nyelvi magyarosítással kapcsolatban, mégis jövőbeli vágyként tüntette fel annak lehetséges eredményét. A magyar lapok karikatúrákkal is reflektáltak a magyar állameszme elleni nemzetiségi támadásokra, s igyekeztek nevetségessé tenni azokat. A „Rumuny-indus táncz” című rajzon például románok indián táncot járnak egy „totemoszlop” körül, melynek tetejére

⁷¹⁰ Ü 1891. ápr. 12. 174.; lásd még: BJ 1891. aug. 30. 4.

⁷¹¹ Ü 1898. jan. 23. 39. Ezt követően Az Ústökös több hasonló nyilatkozatot is közlé tett, melyekben sajnálta, hogy nem igazak a német lap állításai.

a magyar címerpajzs és korona került (50. kép).⁷¹² Az oszlop magasságával és méltóságteljeségével szembenáll a románok kinézete, akiknek ruháját „indianossá” tette a rajzoló, mert kucsmájukra és bocskoruk szárára tollak kerültek, kezükbe pedig kézfegyverek (bunkósbót, íj, dárda). Az indián tradíciók alapján értelmezve a képet a románok – a magyar rajzoló szerint – ellenséggé tekintettek a magyar államra, illetve nemzetre, jelképei körül harci táncot jártak. A karikatúra jobb oldalán Az Üstökös állandó figurája, a magyaros öltözetben felbukkanó Kakas Márton szemléltette és kommentálta a jelene-
tet: „Hadd bomoljanak; majd hozzánk jönnek – tányérozni.” a rajz üzenete 1891-ben a magyar olvasó számára egyértelmű lehetett: a románok terjeszthetik Nyugat-Európában panaszaikat a magyar nemzetiségi politika elnyomó mivoltáról, de ha Európa meghallgatta őket, s tenni nem sokat fog egy Magyarország belügyének számító kérdésben, úgyis Magyarországra kell visszatérniük, és itt kell megélhetést keresniük.

A politikai események és szereplők bemutatása után érdemes kitérni részletesebben a dákoromán kontinuitáselmélet ábrázolására is, mivel ez a legtöbbször felbukkanó eredetmítosz.⁷¹³ Először 1861-ban tűnt fel ez a motívum a Bolond Miskában, (a szöveg szerint a románok a „Scipiok és Grachusok unokái”),⁷¹⁴ de hangsúlyosabbá csupán az évtized végére vált. A dákoromán kontinuitás elméletéről olvashatunk az élc lapok hasábjain burkoltabb formában is, amikor például a román képviselő „barátságos nyíltszívséggel felszólítja a magyar nemzetet, te-

⁷¹² Az 50. kép lelőhelye: Ü 1891. márc. 8. 114. Az indián harci tánc megjelenítésével nemcsak a nem magyar nemzetiségi csoportok esetében éltek a rajzolók, hanem az obstrukció vezetőin is élcelődtek ezzel az eszközzel (például: BJ 1891. jan. 4. 1.).

⁷¹³ 1899-ben a szlovák eredetmítosz nevetségessé tételéről is olvashatunk szöveget a Borsszem Jankóban, de a területi igények kigúnyolásával összekötve, így ezt a két szöveget a 6. 6. fejezetben mutatjuk be.

⁷¹⁴ BM 1861. okt. 13. 162.

gye meg azt a szivességet, vándoroljon vissza Ázsiába”.⁷¹⁵ Direkt formában utalt erre Az Üstökös szerzője, amikor kijelentette, hogy a románoknak „epidemikussá vált Romanomániá”-ja van,⁷¹⁶ a-hogy a következő párbeszédben is olvashatjuk:

51. kép

„A vadon gyermekei”

„Most olvasom az ujságban, hogy egy Harnung nevű szegény magyar ember Anglus országban anynyira meggazdagodott becsületes munkája után, hogy most saját hajói és saját gyára van. De azt rosszul tette, hogy fábrikáját „Erdélynek” nevezte el. (Már mért?) Hát azért, hogy ha megtudják oláh testvéreink, valamelyik balázsfalvi gyűlésen annactálják magoknak s elnevezik legujabb »Daco-romániának«.”⁷¹⁷

Az 1890-es években ez az eredetmítosz karikatúrán is feltűnt a Borsszem Jankóban, az 1891. évi 15. tc. elleni nemzetiségi tiltakozás bírálatával együtt (51. kép).⁷¹⁸ Figyelemre méltó, hogy a románok képviselőit a rajzoló gyerekeként ábrázolta, ami hangsúlyozza az utalást a kisdedóvó törvényre, de a gyermekmetaforán keresztül sugallhatta a népcsoport elmaradottságát

⁷¹⁵ Ü 1868. júl. 26. 233.

⁷¹⁶ Ü 1869. aug. 14. 264.

⁷¹⁷ Ü 1868. júl. 19. 232. További példák: BJ 1868. márc. 22. 137.; BJ 1869. ápr. 18. 152.

⁷¹⁸ Az 51. kép lelőhelye: BJ 1891. márc. 8. 7. A törvény elrendelte, hogy Magyarország nem magyarok által lakott területein is a kisdedóvókban el kell kezdeni a gyermekeket az államnyelvre tanítani.

is.⁷¹⁹ A magyar dajka hívogatja a román kisgyerekeket, hogy magyarul tanítsa őket, és magyar tejet adjon nekik. Az egyik gyermek kézmozdulatával elutasítja a dajka közeledését, s egyben agressziót sugall a dajka kedvességével szemben, a másik pedig farkastejet szop, ami természetesen a dákoróman kontinuitásméletre utal, mely szerint a románok Romulus és Remus leszármazottai, amit a textuális elemek is alátámasztanak: „Nekünk nem kell magyar szó, nem kell édes tej. Mi a rómaiak utódai vagyunk, mi farkastejet szopunk, mint dicső őseink: Remulus és Remus.”⁷²⁰ A cím is többletjelentést ad a gúnyszerűnek: „A vadon gyermekei” – ez a 19. században önmagában hordozhatna pozitív jelentést is, de a románok esetében a „vadság” nem csak a kulturális elmaradottságra és civilizálatlanságra, hanem az 1848–1849-es magyarokkal szembeni atrocitásokra is emlékeztetett. Műveletlenségüket hangsúlyozza. Az Űstökös élcbeküldője is, s azt a feltételezést közvetíti, hogy ezen az óvoda sem segíthet: „A románok lármáznak, hogy ők nem akarnak ovodába járni. Igazok van nekik. Mert a példabeszéd mondja, hogy a csacsit, ha Bécsbe viszik is számár marad: a románt meg ha ovodába járatják is moszka marad.”⁷²¹

A Figaróban a leggyakrabban feltűnő nemzetről, a csehek-ről a nyelvrendeletekkel kapcsolatos viták és szimbólumaik kapcsán már – politikai kérdéseket tekintve is – sok vélt információt gyűjthettünk. A már említett cseh politikusokon és nemzetiségi vezetőkön – elsősorban Palackýn és Riegeren – kívül a középkori cseh történelmi személyek közül felbukkant nem csak Vencel, hanem Jan Hus is, de egy kivételtől eltekint-

719 Itt kell megjegyeznünk, hogy az anya-gyermek metaforát a nem magyar nemzetiségi mozgalmak is használták érvrendszerükben, s jelentése a magyar lapokban sem ítéltető minden kontextusban negatívnak.

720 Romulus és Remus, illetve a farkas mint a vadon és a vadság szimbóluma – a magyar szövegek kontextusában – textuálisan is többször felbukkan, s nem csupán képaláírásként, például: Ű 1891. márc. 8. 119.

721 Ű 1891. márc. 8. 118.

ve csupán a vizsgált időszak elején; a követelőző cseheket, akik a huszitákhoz hasonlóan nyelvhasználati jogokat kívánnak elérni, „új husztiák”-nak nevezték.⁷²² 1898-ban publikáltak egy rajzot is a Figaróban „Csehországi tájakon” címmel, mely Nepomuki Szent Jánosnak, Csehország védőszentjének szobrát ábrázolja. A kép alatt közölt párbeszéd a következő:

„– Miért őrzik olyannyira Nepomuki Szt. Jánost?

– Na azért, mert a cseh Huszt csinálhat belőle.”⁷²³

E történelmi hősök nem jellemző alakjai a pesti vicclapoknak a csehekkel kapcsolatban, a magyar élclapokban viszont szövegszerűen feltűnik két olyan elem, amelyek a bécsiben nem találhatók meg. Az egyik alapötletét magyar szólás adta, mely – amint láthattuk a humor eszközeiről szóló fejezetben – az élceken szójátékként tért vissza: e szerint nem csak a magyarok vannak „csehül”, tehát nem csak az osztrák–magyar viszony feszült, hanem az osztrák–cseh kapcsolat is: „Láng Lajos hires kvóta-röpiratát lefordították cseh nyelvre. Helyes! Legalább ebből megtudják a csehek, hogy mi is csehül állunk.”⁷²⁴

A Borsszem Jankóban 1868-ban feltűnt egy szövegben Ausztria és Csehország ellentéte, de a lap nem érdeklődött a Lajtán túli nemzetiségi konfliktusok iránt. Az 1890-es évek végén az ausztriai kormányválság már jobban foglalkoztatta a magyar olvasókat is, mivel közvetlenebb hatással volt az az osztrák–magyar kapcsolatokra, mert míg a cseh–osztrák–német egyezteté-

722 F 1868. okt. 10. 186.

723 „In Böhmens Gefilden. - Warum wird denn der heil. Johann von Nepomuk so scharf bewacht? - Na, daß Böhm' kan' Huß aus ihm machen.” F 1898. júl. 23. 117. Az idézet két szereplőjét IV. Vencel cseh király köti össze, aki halálra ítélte Nepomuki Jánost, s bár kezdetben még támogatta Hust, tőle is elfordult. Brockhaus, Bd. 8. 817–818.

724 BJ 1898. jún. 5. 5. A vicc a következő röpiratra vonatkozik: Láng Lajos: *Javaslat a kvóta megállapítására*. Budapest, 1897.

sek folytak, lelassultak a kvótával kapcsolatos osztrák–magyar tárgyalások. A szövegek egyikében a magyar szerző kifejezetten örült a cseh–osztrák–német konfliktusnak, mert

„...Sose lesz az, bár a győztes
Legyen német, legyen cseh
Ahogy most van, az mi nekünk
A legnagyobb szerencse.

Német és cseh egymást váltig
Hadd marja!
Míg egymással háborúzik
Nem törhet a magyarra.

[...] Az osztrák bajt dehogy bánja
Nemzetünk!
Amig az dul, szép csöndesen
Régi módon fizetünk.

[...] S nyelve miatt erősködni
Tessék bátran a csehnek.
Tiszta haszon a magyarra,
Hogy eszükön nincsenek.”⁷²⁵

A szerző tehát nem csak boldogságának adott hangot, de egyben el is ítélte a csehek „esztelen” törekvéseit, mint ahogy a kortársak a magyarországi nemzetiségi mozgalmak túlzónak vélt kívánalmait sem vélték teljesíthetőnek, s tarthattak attól is a csehországi nyelvrendeletek visszavonásáig, hogy azok hatást gyakorolnak a magyarországi nem magyar nemzetiségi csoportok követeléseire.

⁷²⁵ BJ 1898. jún. 12. 2.

A szlovákokhoz köthető politikusokról és politikai eseményekről a magyar lapok alapján természetesen színesebb képet kaphatunk, mint a csehek esetében: olvashatunk például Štefan Moyzesről, aki hiányolta a szlovák nyelvű oktatást az 1860-as évek elején.⁷²⁶ Moyzes a főszereplője Az Űstökös írásának is, mely a zsidó emancipációs törvényt követően született:

„– De ugyan már hogy mondhatja az a tót ujság, hogy a tótokat nem emancipálták, a midőn a zsidókat is emancipálták? hát mi hasonlatosság van a tótok meg a zsidók között?

– Hát tudod, nekik is van egy Mójzsesük, aztán mi csakugyan nem akarjuk engedni, hogy ez oda vezesse a tótokat, a hová ő akarná.”⁷²⁷

Egy másik írásban 1861-ben Jozef Miroslav Hurban jelent meg osztrákbarát politikusként, aki Béctől várja a segítséget, s nem a magyarokkal keresi a megegyezés lehetőségét.⁷²⁸

A szlovákokhoz kapcsolható politikai események közül – a románokhoz hasonlóan – nemzetiségi gyűléseik kaptak teret a magyar lapokban. Említésre került 1861-ben a turócszentmártoni szlovák nemzetiségi gyűlés, mellyel kapcsolatban a magyar szerző megállapítja, hogy csak a töltött káposzta jó többször felmelegítve, a bolondgombát az emberek csak egyszer eszik meg.⁷²⁹

A Figaro tudósít a szlovákok és magyarok ellentétéről mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években, ahogy a cseh és

⁷²⁶ BM 1861. dec. 29. 207. Štefan Moyzes (1797–1869) besztercebányai katolikus püspök, 1851-ben ő alapította a Cyrill és Metód Társaságot, majd 1863-ban a Matica slovenskát. 1861-ben ő nyújtotta át Ferenc Józsefnek a szlovákok memorandumát, későbbiekben is magyarosítás ellenes, Bécs felé orientálódó politika jellemezte (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 6. 396.).

⁷²⁷ Ü 1868. ápr. 25. 136.

⁷²⁸ BM 1861. júl. 21. 114.

⁷²⁹ BM 1861. jún. 16. 95.

szlovák nemzetiségi mozgalmak közeledéséről is az 1890-es évfolyamokban. Felbukkant a cseh-szlovák monarchia „ötle” és az az ok-okozati összefüggés is, mely szerint Bécset azért fogják most már biztosan demoralizálni, mert a szlovákok is elmentek Bécsbe a cseh tüntetésre.⁷³⁰ A szlovák-magyar ellentétéről az 1860-as években még csak annyit állít a Figaro szerzője, hogy a „magyar és a szlovák folyamatosan egymást harapdálja”,⁷³¹ 1898-ban már eljut a szlovák „hatalomátvétel” víziójáig, s a következő párbeszédet közli:

„Tempora mutatnurl!

(A Deák-szobor előtt Budapesten.)

Első szlovák: Testvér, tetszik neked a Deák-szobor?

Második szlovák: Nekem igazán tetszik.

Első szlovák: Miért?

Második szlovák: Mert, ha egyszer hatalomra kerülünk, a szobrot eltávolítjuk a talpazatról, és a talapzatra a nemzeti püspök, Stroßmayer ültetetik [kiemelés tőlem – T. Á.].⁷³²

Az 1890-es években megjelenik a lapokban Svetozar Miroslav Hurban alakja, akit pánszláv agitátorként jellemeznek, illetve Matej Dula, aki a pesti lapok szerint részt vett pánszláv izgatás-

730 F 1898. dec. 17. 202.; 1899. jan. 24. 14.

731 F 1861. jan. 12. 5. „Slovak und Ungar stets sich beißen.”

732 F 1898. nov. 19. 186. „Tempora mutatnurl! (Vor dem Deak-Monumnet in Budapest.) Erster Slovak: Gefallt Dir, Bruder, Deak-Monumnet? Zweiter Slovak: Gefallt mit wirklich sehr. Erster Slovak: Warum? Zweiter Slovak: Weil, wenn einmal wir zur Herrschaft kommen, Statue einfach entfernt und auf Postament nationaler Bischof Stroßmayer gesetzt werden wird.” a szöveg érdekessége, hogy az ausztriai szerző Stroßmayert nemzeti püspökként tünteti fel, ami ironikusan sugallja, hogy a szlovák szereplők saját nemzeti vezetőik nevét sem ismerik. Josip Juraj Strossmayer ugyanis nem szlovák, hanem horvát püspök volt, aki a szláv népek jelentőségének felértékeléséért küzdött az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül (Pallas, 15. köt. 242.).

ban, így szerintük börtönben lenne a helye.⁷³³ A szlovákokról és követeléseikről a század végére kialakult magyar véleményt összegezhetjük, ha idézzük Az Üstökös egy írását:

„Mit kívánnak tót testvéreink?

[...] 3. A pálinka ára lejjebb szállíttassék és a pálinkamérések vasárnap egész nap nyitva lehessenek.

4. Budapesten a téglahordásért napi öt forint napszámot fizessenek.

5. Liptó-Szent-Miklós, Turóc-Szent-Márton vagy Trencsén legyen a fő- és székváros.

6. A tót nem ember, a kása nem étel – e két népszerű közmondás így mondandó ezután: a tót derék ember, a kása finom étel.

7. Állíttassék föl egy tót színház államköltségen, ahol tót íróknak a műveit adják elő és tót művészek játszanak.

8. A tót kosztüm legyen a nemzeti viselet.”⁷³⁴

Az Üstökös egy paródiájában, melynek címe „A becsületes cigánynemzet alázatos petíciója a magyar országgyűléshez”,⁷³⁵ a cigányok jellemzését a turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés paródiájával köti össze. A cikk bevezetésében, mint sok más szövegben is,⁷³⁶ megjelent történeti hivatkozásként, hogy a cigányok a fáraók nemzetétől származnak. A követelések közül az első a lopást mint a cigányok nyelvét nevezi meg, másodikként külön territóriumot kíván a cigány nemzet minden falu végén. Lakóhelyükről tesz említést egy másik követelés is,

733 Ü 1899. aug. 27. 412. Hurban az ugyancsak pánszláv vádakkal illetett J. Miroslav Hurban fia. (Pallas, 9. köt. 488.) Matej Dulát a királyi kúria 1900-ban el is ítélte „bujtogatásért” (Képviselőházi Napló, 1901. febr. 15. 235.).

734 Ü 1899. júl. 30. 366. Az 1. és 2. pontot a nyelvhasználati jogok követeléséről szóló fejezetben már idéztük. Így megállapíthatjuk, hogy egy nemzet vagy nemzetiség minden fontos ismervét (nyelv, terület, nemzeti öltözet, nemzeti ital, jellemző foglalkozás, tulajdonságok) kifigurázta a szerző.

735 Ü 1861. jún. 15. 55.

736 Ü 1860. okt. 20. 62.; BJ 1869. szept. 19. 380.; BJ 1891. aug. 2. 9.; HP 1898. ápr. 24. 7.

mely szerint ha „hideg van, akkor a szél ne fujjon, mert az nagyon átjárja a sátort”. Az első két követelés szorosan kapcsolódik a szlovák memorandumhoz, melyben a szlovákok nyelvhasználati jogaikért és külön közigazgatási kerületért szálltak síkra. Megjelenik az a kérés is, hogy ne tegezhesse mindenki a cigányokat, így tanúskodik a szöveg a velük szembeni, magától értetődőnek tekintett lenéző magatartásról is.

A cigányok nem bukkanhattak fel saját képviselőiken keresztül, alakjuk mégis kapcsolódhatott a politikához. A magyar politikusok közül az ellenzéki képviselőket ugyanis a Borsszem Jankó rajzolója az 1860-as években még csak ritkán, az 1890-es években már gyakran ábrázolták cigányként (a cigányok akkoriban már szinte csak ebben a formában tűntek fel a lapokban),⁷³⁷ így is fokozva az adott politikushoz vagy párt-hoz fűzhető ellenszenvet, másrészt hazug voltukat is sugallták ezen eszközzel. Szövegszerűen vagy a rajzok címeiként általában a „politika cigánya(i)”⁷³⁸ szófordulatot (1868-ban például Tóth Kálmánt jellemezik így) használták, de feltűnt a „ki-s befordítható cigány-köponyeg”⁷³⁹ is.

A rutének az elemzett évfolyamokban a magyar lapokban, Adolf Dobržanský felszólalásain keresztül jelentek meg,⁷⁴⁰ de láthatjuk őt egy karikatúrán is. Ábrázolása ironikus: fából készült karddal és sarkantyús bocskorral, nadrág nélkül pillant-hatjuk meg a politikust (52. kép).⁷⁴¹ 1868-ban még elég gyakoriak felszólalásai, de 1869-ben már csak az évfolyam elején találkozhatunk nevével, mivel a képviselő 1868-ban befejezte politikai tevékenységét. Ekkor a következőképpen jellemezte politikáját a Borsszem Jankó:

„...odaadással mártotta be fejét Bach absolutistikus mint Schmerling »liberális-konstitutio-nális« keresztvizébe. [...] Ruthénok protectora, tótok alkirálya. Miként lett ő tót patriótává, holott tótul sem tud, azt csak Metamorphosisok valamely alapos ismerője magyarázhatná meg. Denique sikerült derék, becsületes tótjainkat körül drótoznia s azok kezdék vele álmodni a külön »vajdaság« ál-mát.”⁷⁴²

52. kép
Adolf Dobržanský

A Figaróból rutén politikust nem ismerhetünk meg, a rutének csak azokban a – már bemutatott – szövegekben kaptak teret, melyekben a szerzők a Reichsrat-beli szereplésüket tették humorossá.

A szászok követeléseiről keveset tudunk meg az élclopokból az 1860-as években, egy írás említette csupán, hogy a magyar országgyűléstől egykori privilégiumaik helyreállítását várják.⁷⁴³ Az 1890-es években pedig feltűnt a zöld szászok konfliktusa a magyar kormánnyal, mivel nem kívánták alkalmazni az 1898-as helynevekről szóló törvényt, tiltakoztak ellene és a magyar nemzet állami eszméje ellen, s a lap szerint magyarokat bántalmaztak.⁷⁴⁴

⁷³⁷ Lásd például: BJ 1898. jan. 16. 3.

⁷³⁸ Lásd például: BJ 1868. márc. 22. 133.; BJ 1899. ápr. 23.1.; BJ 1899. dec. 10. 1.; Ü 1899. aug. 13. 391; Ü 1899. okt. 1. 475.

⁷³⁹ BJ 1868. nov. 29. 626.

⁷⁴⁰ BJ 1868. márc. 22. 132.; BJ 1869. jan. 24. 41.

⁷⁴¹ Az 52. kép lelőhelye: BJ 1868. aug. 2. 393.

⁷⁴² BJ 1868. aug. 2. 394. A szöveg az 1868-ban aláírt szlovák memorandum szövegére utalt, melyet huszonegy szlovák nyelvű község nevében Dobržanský nyújtott be a magyar országgyűlésnek. Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 75–77.

⁷⁴³ Ü 1861. jún. 1. 40.

⁷⁴⁴ BJ 1898. jan. 30. 5.; 1898. márc. 27. 7.; BJ 1899. aug. 13. 8.; BJ 1899. júl. 30. 7. A zöld szászok elnevezés alatt a szászok azon csoportját értjük, akik nem léptek

A zsidókkal kapcsolatos politikai kérdések középpontjában az emancipáció és az őket érintő diszkrimináció állt az 1860-as évek elején, 1861-ben leginkább a zsidók hátrányos megkülönböztetését elítélő írásokat olvashatunk.⁷⁴⁵ A zsidók jogegyenlőtlenségét ábrázolja az az írás is, mely szerint a zsidó ügyvédjelöltek nem vizsgálhattak, de az élc nemcsak a zsidókról alkotott előítéletet sugallja, hanem a német hivatalnokokkal szembeni magyar álláspontot is: „*Excellentiás urak azzal tagadták meg az izraelita ügyvédjelöltektől a vizsgára bocsáttatást, hogy [...] a nép nem szimpatizál velük. Erre aztán egy izraelita jelölt azt mondta, hogy e szerint ők is éppen abban a helyzetben vannak, a miben – ő excellentiák.*”⁷⁴⁶ Birodalmipolitika-ellenes éle volt annak a szövegnek is, mely szerint igaz ugyan, hogy az emancipáció Ausztriában korábban megvalósult, mint Magyarországon, de az ausztriai emancipáció csak ígért maradt, míg ha a negyvennyolcas követelésekhez ragaszkodik az ország, a zsidóemancipáció megoldott kérdéssé válhat Magyarországon.⁷⁴⁷ A történetek között megjelent azonban az a vélemény is, hogy a zsidóemancipáció egyesek nézetei szerint szükségtelen.⁷⁴⁸

További aggályokról olvashatunk az 1860-as évek végén, az emancipációt követő években. A kortársak kételyeiket fo-

be 1890-ben a Szabadelvű Pártba, s nem hagytak fel az önálló szász politizálás igényével. Nevüket feltehetően onnan kapták, hogy tagjai nagyrészt fiatalok, „zöldfülűek” voltak. A konfliktusról lásd például: Országos Hírlap, 1898. jan. 14. 1–2. A szászok mérsékeltbb csoportja („fekete szászok”) 1890-ben egyezsége jutott a magyar kormánnyal, s szász képviselők beléptek a Szabadelvű Pártba. A szászokat elmagyarosodás nem fenyegette, de a szász falvakba beáramló románság a – stagnáló létszámú – szászok pozícióit annál inkább, másrészt a modernizációban, gazdasági fejlődésben is részt kívántak venni. Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn*, 52–55.; Katus: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története, 1390–1391.*; Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Bd. 2. Marburg, 2012. 159.

⁷⁴⁵ BM 1861. júl. 7. 107.; BM 1861. jan. 13. 7.; BM 1861. ápr. 14. 60.; BM 1861. ápr. 21. 62.

⁷⁴⁶ BM 1861. szept. 22. 151.

⁷⁴⁷ Ü 1861. aug. 10. 40.; Ü 1861. márc. 30. 103.

⁷⁴⁸ Ü 1861. aug. 10. 120.; Ü 1861. szept. 7. 5.

galmazták meg Az Üstökösben a zsidó–keresztény házasság engedélyezésére vonatkozó igényekkel kapcsolatban, s megjelent a témák között a keresztény hitre való áttérés lehetősége is,⁷⁴⁹ amit ugyancsak nem jó szívvel fogadott a lapok magyar szereplőinek egy része, de ez a zsidók identitásvesztésével is együtt járhatott. A következő hasonlat szemlélteti ezt: „*Csak úgy van biz ő, mint mikor a zsidó kereszténynyé lesz. Többé nem zsidó; de senki se tartja keresztényné.*”⁷⁵⁰ A zsidóságon belüli megosztottságról is olvashatunk a magyar élclapokban, az írások dokumentálták az ortodox és a liberális, neológ zsidók közötti ellentéteket, a zsidó kongresszus eredménytelenségét.⁷⁵¹ A Borsszem Jankó képein és szövegeiben a zsidók megosztottsága, vitáik – mint ahogy tulajdonságaik és külső vonásaik is – eltűnő, de a zsidó közösséget belülről is szemlélve jelentek meg a teljes elemzési periódusban.

A kétségeknél mégis jelentősen nagyobb teret kapott a pesti lapok hasábjain 1868–1869-ben a zsidók polgári és politikai egyenlősítésének támogatása. A zsidó állampolgárok jogi egyenlősítéséről kialakult véleményt mutatja be Az Üstökös következő, az Idők Tanuja című konzervatív, a feltétel nélküli emancipáció ellen többször felszólaló lapot parodizáló írása, illetve egy vers részlete:

„*Ismét egy borzasztó éjszakára ébredtünk. Mióta a zsidókat emancipálták, egyre rázkódik a föld alattunk, mintha maga is borzongna e természetellenes merényleten. Az istentagadók hozták ezt a csapást ránk, kik a polgári házasságot hirdetik, kik az iskolákból ki akarják rekeszteni a papokat; most azután láthatják, hogy mit tesz az ég haragját felkölteni? Derék főpásztorunk, meghallva a rémület hírét, azonnal sietett hitezer*

⁷⁴⁹ Ü 1868. aug. 16. 264.; Ü 1868. febr. 22. 59.

⁷⁵⁰ BJ 1868. márc. 22. 130.

⁷⁵¹ BJ 1868. dec. 27. 666.; BJ 1869. jún. 20. 245.; BJ 1869. okt. 3. 402.

darab jeruzsálemi égből esett »Izenetet« kiosztani a hajlékából kizavart népnek, hogy legalább lelkének legyen hová meghuznia magát. Mire fog még bennünket vinni az utálatos liberalizmus és szabadkőmivesség káros kinövése?»⁷⁵²

„Magyarország új polgára!
Ne hulljon egy hajad szála
Busulásban e miatt;
Hogyha eljön – isten áldja!
Csak addig legyünk mindnyájan
Munkás igaz honfiak!”⁷⁵³

Kiderül azonban a vers ezt megelőző versszakaiból, hogy az emancipációval kapcsolatban nem ellenséges szöveg is megfogalmazza a zsidókkal szembeni leggyakoribb kritikát: a zsidó vagyonát ügyeskedéssel szerezte, mégis földhöz jutott, a többségi társadalom nem tekinti tevékenységét igazi munkavégzésnek.

Az emancipáció előtti és az azt követő időszakot állította szembe a Borsszem Jankó szerzője 1868 tavaszán:

„Köztudomásu dolog, hogy a nevetlen falusi kutyák kiugatnak a faluból minden batyus zsidót s a falu ebeinek általános csaholásból bizvást meg lehet jövendőlni, hogy házaló zsidó jár a faluban.

S mióta az egyenjogosítás a kutyák fülébe is elhatott, szeget ütött fejökbe, hogy szabad lesz-e ezután is ugatni a zsidót, miután az is emberré lett?»⁷⁵⁴ [kiemelés tőlem – T.Á.]

Aktuálpolitikai vitákhoz kapcsolódnak azok a szövegek és rajzok az 1860-as évek végén, melyek témája az izraeliták szava-

752 Ü 1868. szept. 27. 306.

753 A vers korábbi versszakában a Messiás eljövételéről írt a szerző. Ü 1868. okt. 25. 344.

754 BJ 1868. márc. 29. 149.

zati joga.⁷⁵⁵ 1869 volt ugyanis az első év, amikor a zsidók már választhattak és választhatók voltak. Feltűnt Wahrmann Mór, akit lipótvárosi képviselővé választottak,⁷⁵⁶ míg a maga is izraelita Horn Ede⁷⁵⁷ és Jókai Mór⁷⁵⁸ is zsidók lakta kerületek képviselői lettek. Az utóbbi két politikus közül Jókai, mint ahogy Horn is, ellenzéki politikus volt, így ő is a kormánypárti élclap vicceinek keresztüzébe került, szinte minden számban megjelent róluk egy-egy humoros szöveg. Ezek közül a következő csak példaként szolgál:

„Adatok Jókai életrajzához.

Miután Jókai mult vasárnap azon fölöttevalókép s kiváló érdekes fölfedezést tette, hogy ő 9 éves korában verset írt egy zsidó fiúról s később zsidó drámát csinált, kérvén magát az érdemek alapján megválasztatni – mi még a következő adatokkal támogathatjuk a derék zsidóphil jelölt kandidáációját:

1) Diákkorában egy pár rossz csizmát két garason adott el egy házalónak, ki könybelábadt szemmel mondá: Khüszünem.

2) Többször vett föl pénzt egy vén zsidótól – száz percentre. [...]

4) Mikor a dohány-utczában lakott, naponként ötször ment el a zsidó templom előtt.

5) Anno ... megpuszizott egy zsidó leányt (Közkivánatra készséggel ismételni ajánlkozik e műtétet.)[...]

8) A k-t kh-nak mondja, ha a t. választók parancsolják.

755 BJ 1868. nov. 1. 587.

756 BJ 1869. márc. 28. 124.

757 BJ 1869. jún. 27. 255.; BJ 1869. okt. 3. 392. Horn Edéről lásd: Miskolczy Ambros: Horn Ede: 1825–1875: A magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

758 BJ 1869. jan. 24. 37.; BJ 1869. jan. 31. 44.

53. kép
„A bolygó zsidó”

9) A zsidóférjek óhajára megverekszik Pompéryval és Dobsával.”⁷⁵⁹

Mind Jókai, mind Horn több karikatúrán is megjelent, de Hornt alacsonyabbnak, kisebb tekintéllyel rendelkezőnek ábrázolták, mint Jókait. A következő képen Horn Edét láthatjuk „bolygó zsidó”-ként, aki egy zivatarban keresi útját. A jelzőtáblákon azon városok

nevét olvashatjuk, melyekben képviselőjelöltként indult: Kanizsa, Pápa, Kecskemét (53. kép).⁷⁶⁰

A lapok természetesen Horn politikai sikertelenségén gúnyolódtak (végül Kanizsán sikerült mandátumhoz jutnia), meg sem említették, hogy az emigrációból hazatért politikus külföldön elismert gazdasági szakember s diplomata volt.

A választásokon kívül a szélsőbalhoz tartozó politikus, Patay István – nyilvánosan is hangoztatott – zsidóellenessége vált gyakran a lapok témájává, ő nyíltan ellenezte az emancipációt,⁷⁶¹ erre reflektált a következő képzeletbeli „törvényjavaslat” a Borsszem Jankóban:

„A) Egyenes-adó

1. Földadó. Minden talpalatnyi föld, melyet egy zsidó akár élve, akár halva elfoglal, a kateszteri becsérték 30%-kán felül

⁷⁵⁹ BJ 1869. márc. 6. 101.

⁷⁶⁰ Az 53. kép lelőhelye: BJ 1869. okt. 3. 393.

⁷⁶¹ BJ 1868. júl. 19. 362.; BJ 1868. júl. 19. 363. Patay zsidóellenességére utal a sajtótörténet is. (Buzinkay: *Élclapok*, 200.)

70% emancipationalis pótlékkal terheltetik. Holtuk után ezen pótlék aequivalense gyanánt annak húszszorosa fizettetik, nevető örökösök hiányában a zsidó klerus gazdag javadalmaiból.

2. Házadó. A hazai zsidók által fizetendő törzs és emancipationalis pót-házadó együttvéve a valóságos vagy a képzeleti bérletjövdelem 102%-ját meg nem haladhatja; a 2%-nyi többlet a háztalan zsidók által pótoltatik. [...]

B) Közvetett adók

a) Fogyasztási adók. Szesz-, bor- és sör-adó a zsidóktól nem vétetik; hadd szokjanak a részeskedéshez. [...] Húsadót csak a libahústól fizetnek, ellenben a disznóhús részükre állami trichines boncz-raktárakból kedvezményi áron szolgáltat ki. [...]

c) Illetékek. Minden zsidónak homlokára az emancipatio év-számával bélyeg sütemdő, melyért csak tiszteletdíj fizettetik.”⁷⁶²

Patay zsidóellenességén kívül – a témára érzékenyebb Borsszem Jankóban – más szövegek is utalnak a társadalomban jelenlevő indulatokra: egy történet szerint zsidót sütnek egy lakomára,⁷⁶³ illetve Tisza Kálmán is megfogalmazhatná „kormányprogramjában”, hogy a zsidók „visszaemancipáltatnak”.⁷⁶⁴ Trefort Ágoston pedig a lap tudósítása szerint az Akadémián tette a következő megjegyzést a zsidókról: „...nincsen a fajotokban becsületérzés”.⁷⁶⁵ De a lap a politikusok mellett egyes újságokat is elmarasztalt, mint például az említett Idők Tanuját és a Pesti Hirnököt.⁷⁶⁶ Mindemellett olvashatunk kevésbé barátságos történeteket is a zsidókról: a zsidókat megütik, a zsidókra nincs

⁷⁶² BJ 1868. nov. 8. 595.

⁷⁶³ BJ 1868. jún. 14. 288.

⁷⁶⁴ BJ 1869. szept. 19. 375.

⁷⁶⁵ BJ 1869. okt. 3. 402.

⁷⁶⁶ BJ 1869. jan. 3. 4.

szükség, „János bácsi” pedig nem szereti őket, s egy álomban a zsidók szavazati jogát is visszaveszi a szerző.⁷⁶⁷

A Figaro is tudósított a birodalom belüli, illetve a szomszédos országokban zajló zsidóellenes mozgalmakról mindkét elemzett időszakban. Olvashatunk magyarországi, tiroli és csehországi zsidóemancipáció-ellenes mozgalmakról az 1860-as évek elején, a magyar lapokhoz hasonlóan írtak 1868-ban a romániai zsidóüldözésekről, majd az 1890-es években az oroszországi pogromokról és a Dreyfus-perről, mindezeket a vizsgált lapok mindegyike – a Herkó Pátértől eltekintve – bírálta.⁷⁶⁸ Az 1890-es évekről szóló írások többsége mégsem a külföldi zsidóüldözésekről szólt, hanem az antiszemitizmusról, a cionizmusról, illetve a zsidóság és a szocializmus kapcsolatáról. Az 1890-es évek elején a Figaro – főként zsidó állandó szereplőin keresztül – még élesen elítélte az antiszemitizmust (például: „*antiszemita gyom*”),⁷⁶⁹ de a cionizmus megjelenése után a bécsi lap zsidókkal szemben toleráns nézőpontja megváltozott, a szövegek elítélően utaltak zsidó „területi követelésekre”:

„*Mi az: Cionista kongresszus?*

Azaz: a zsidó hazának nagyobbnak kell lennie Palesztinánál.”⁷⁷⁰

Publikáltak olyan szövegeket is, melyek arra utaltak, hogy a zsidóknak el kellene hagyniuk Európát, főként ha a Közel-

⁷⁶⁷ BJ 1869. máj. 9. 185.; BJ 1869. jún. 13. 236.; BJ 1869. jún. 27. 252.; BJ 1869. jún. 20. 249.

⁷⁶⁸ F 1861. febr. 2. 23.; F 1861. jún. 8. 90.; F 1861. aug. 10. 250.; F 1868. máj. 9. 82.; F 1890. ápr. 11. 59. A Dreyfus-per természetesen a magyar élclapokban is teret kapott (például: Ü 1898. febr. 13. 76.; BJ 1899. szept. 17. 11.). A Herkó Pátérre az is jellemző volt, hogy a Dreyfus-per eseményeivel párhuzamba állította a tiszaszlári pert, így 1898-ban is újra meg újra emlékeztette a lap olvasóit, hogy Magyarországon nem ítélték el a zsidókat (például: HP 1898. okt. 16. 4.).

⁷⁶⁹ „antisemitische Unkraut” F 1890. okt. 18. 167.

⁷⁷⁰ „Was heißt: Kongreß der Zionisten? Das heißt: Das (jüdische) Vaterland muß größer sein als Palästina.” F 1898. szept. 10. 146.

Keleten lépnek fel területi igényekkel, más írások kifejtették, hogy tönkreteszik Európát, s felmerült az a kérdés is, ha a cseh feliratok zavarják a bécsieket, akkor a héber feliratok miért nem.⁷⁷¹ Emellett gyakran gúnyolódtak a Figaro szerzői Budapest zsidó lakosságának nagy számán („*Juda-Pest*”).⁷⁷²

A cionizmussal a Borsszem Jankó is foglalkozott: megnyugtatta olvasóit, hogy a magyarosodott zsidók biztosan nem fognak kivándorolni Palesztinába, Mucsá sorozatában megállapítja, hogy olcsóbb lenne Mucsán létrehozni a zsidó államot, s szójátékot is közöl a cionizmus kapcsán: „*A néppárt a keresztény reakciót hirdeti. A zsidók meg a reakciót.*”⁷⁷³

Az antiszemitizmust s az antiszemita vádakat a Borsszem Jankó szerkesztője élesen elítélte – mint ahogy azt már a szerkesztői üzenetek példáin keresztül is láthattuk –, s lapjában csak az antiszemitizmus és az antiszemita politikusok humorossá tétele kapott helyet. Az egyik rajz szerint Oroszország és Franciaország első, de „*torz szülötte*” az antiszemitizmus, mely a rajzon életképtelen csecsemőként látható.⁷⁷⁴ Az Üstökös legtöbb írása is az antiszemitizmust gúnyolja ki az elemzett évfolyamokban. Mindkét lapban előfordul, hogy már a „*zsidók is antiszemiták?*”⁷⁷⁵ Az Üstökös pedig a következő szöveggel kétségbe vonja az antiszemita vádakat:

„*Az új zsidó templom terve. (Zichy Nándor és Lepsényi Miklós pályadíjat nyert tervezete.)*

1. Az oltár helyén medencze emelkedik, azaz mélyül, melyben Izrael fiait sütik meg forró olajban. [...]

⁷⁷¹ F 1898. szept. 24. 154.; F 1898. dec. 3. 195.; F 1899. nov. 25. 191.

⁷⁷² F 1898. ápr. 23. 97.; F 1898. nov. 26. 189. A Figaro nézeteinek változását motiválhatta a változó bécsi városvezetés is: 1895-től Karl Lueger antiszemita politikus már polgármester-helyettes, majd 1897-től főpolgármester (Brockhaus, Bd. 11. 361.).

⁷⁷³ BJ 1898. márc. 27. 12.; BJ 1899. aug. 20. 3.; BJ 1899. szept. 17. 11.

⁷⁷⁴ BJ 1898. febr. 20. 5.

⁷⁷⁵ BJ 1898. márc. 6. 13.; Ü 1898. ápr. 3. 166.

4. Kohn Sámuel és egyéb rabbinusok pedig megköseroltatnak, azaz másfél órán át vízbe áztatják őket, miután már előbb vérüket lecsapolták. [...]

7. A régi jó szokások ismét behozatnak. Így az állat-áldozások is, mivel pedig a zsidók a legnagyobb állatok, őket áldozzák fel. [...]

11. Ima után a zsidók nyakát körülmetélik.”⁷⁷⁶

A szövegben a korszak antiszemita sajtójának és röpiratainak vádpontjai, s a zsidókérdés „megoldására” ajánlott válaszok köszönnek vissza.⁷⁷⁷ A kortárs antiszemita törekvések közép-pontjában azonban nem a zsidók kiirtása, hanem kiűzésük állt, illetve további beáramlásuk megakadályozása, amit mutat a Herkó Páter egy történetbe ágyazott antiszemitizmus-meghatározása is: „Pellérden [...] lelicitálták a zsidó korcsmárost. Tessék' a jó példát követni. Ez a mi antiszemitizmusunk. Kifogni a zsidón mindenütt és mindenholyan. Elmegy az akkor magától, ki se kell verni!”⁷⁷⁸

A zsidók és a szocializmus térnyerése közötti kapcsolat feltevése elterjedt nézet volt a 19. század végén, amit a bécsi és a pesti lapok írásai is tükröztek: a Figaro szerzője megálapította egy ironikus írásban, hogy a szociáldemokrata párt

⁷⁷⁶ Ő 1899. márc. 12. 124–125. Lepsényi Miklós (1860–1924) plébános, a Katolikus Néppárt országgyűlési képviselője. Zichy Nándor gróf (1829–1911): konzervatív politikus, az egyházpolitikai küzdelmek során a főrendi házban az ellenzék, majd a Katolikus Néppárt vezérégyénisége.

⁷⁷⁷ A Herkó Páter szerkesztőségébe az olvasók 1898 elején megoldási javaslatokat küldtek be – a szerkesztő felhívására – a zsidó kérdéssel kapcsolatban. Ezek között is felbukkantak hasonlók (fojtsák őket a Dunába/Balatonba, metéljék körül a szívüket, vegyék vérüket, süssék meg őket). (Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: „Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legpraktikusabban megoldani?” In Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Budapest, 2013. 277–285.). Egy írásban a Figaro szerzői is tesznek ironikus javaslatot a zsidókérdés megoldására, szerintük tudományos módszert kellene kidolgozni szaporodásuk megállítására (F 1898. jan. 15. 11.).

⁷⁷⁸ HP 1898. aug. 28. 3. A Herkó Páter szerzői többször fogalmazták meg szövegesen és képi elemekkel mindkét kívánságukat, lásd például: HP 1898. jan. 9. 4.; HP 1898. aug. 14. 4.

győzelme a kereskedelmi alkalmazottakat segélyező bizottságban már mutatja az antiszemita párt bukását, s új szóösszetételt is alkotott („Judensozi”).⁷⁷⁹ A Herkó Páter rajzai és szövegei ugyancsak igyekeztek rávilágítani a zsidók és a „nemzetközi szocializmus” vélt káros kapcsolatára.⁷⁸⁰ Az antiszemita lap nem csak „Kóbi-féle czuczialisták”-nak nevezte a zsidókat, de vádolta őket azzal is, hogy – szocialistaként – anarchistákat és rablókat, gyilkosokat támogatnak pénzzel.⁷⁸¹ A Borsszem Jan-kó azonban inkább az agrárszocializmust tette a humor cél-táblájává, s nem a szociáldemokráciát vagy a zsidók és a szocializmus kapcsolatát.⁷⁸²

⁷⁷⁹ „Ein hiesiges Montagsblatt nennt den Sieg der Sozialdemokraten bei der Wahl des Gehilfenausschusses der Handelsangestellten »das eine unverkennbare Zeichen des Niederganges der antisemitischen Partei.«” F 1898. ápr. 30. 70.; F 1898. máj. 7. 74.

⁷⁸⁰ HP 1898. jan. 30. 1.; HP 1898. jan. 30. 3. 2.

⁷⁸¹ HP 1898. máj. 1. 6.; HP 1898. szept. 18. 3. Az anarchizmus és a gyilkosságok támogatásának vádját az Erzsébet királyné meggyilkolását követő számokban bukkant fel, így indirekt módon – a Herkó Páter szerzői szerint – a zsidók köthetők a Magyarországon kedvelt királyné meggyilkolásához is.

⁷⁸² Lásd például: BJ 1898. máj. 29. 3.

„Testvériség? Nana!”

„Mi a különbség az 1848. év márcz. 15-e s az 1898. év márcz. 15-e között? [...] Sajtó-szabadság? Hm! Sok is a jóból! [...] Testvériség? Nana! Csak meg ne hallják valahogy román, tót s egyéb szláv testvéreink.”⁷⁸³

A 19. század végén született „találós kérdés” és megoldása sugallja az 1848 és 1898 között eltelt ötven év változásait a nemzetiségi kérdés és a nem magyar nemzetiségi mozgalmakkal való együttműködési hajlandóság tekintetében. A továbbiakban e változások élclapbeli megjelenítési módjait vesszük vizsgálat alá, azt, hogy 1860–1861-ben a megbékélési kísérlet, a nemzetiségek közigazgatási autonómia követelése és az országgyűlés nemzetiségi bizottságának munkája, illetve 1868–1869-ben ezeken a témákon kívül a nemzetiségi törvényjavaslat vitája és maga a törvény mennyiben és milyen formában kapott helyet az élclapok hasábjain, s a vélemények mennyiben változtak az 1890-es évekre. Kérdésfelvetésünk a Figaro tekintetében nem releváns, e lapban a megbékélés gondolata az 1860-as években sem témája a szövegeknek, rajzoknak, s az ausztriai nemzetiségi mozgalmak nyelvhasználati jogokra formált igényeit korábban bemutattuk.

AZ 1860-AS ÉVEK ÉLCLAPJAINAK MÉRLEGE

A vizsgált magyar élclapok 1860. évi évfolyamaiban a megbékélési program hangsúlyosabban volt jelen, mint a közigazgatási autonómia követelések és azok elvetése. Az Üstökösben

⁷⁸³ BJ 1898. márc. 20. 10.

a megbékélésről szóló versekben is tanúi lehetünk annak az igénynek, hogy a nem magyar nemzetiségek a magyarokat becsüljék és tiszteljék, Magyarország iránt hazafiúi érzéseket tápláljanak,⁷⁸⁴ és megjelent a magyar nemzeti program, mely csak egy politikai nemzetet ismert el, ami egyben előrevetítette a konfliktusokat is. A megbékélés alapjának ekkor a magyar kortársak a közös történelmi múltat tekintették, a török elleni közös küzdelmeket.⁷⁸⁵ Egy vers intése szerint a magyaroknak is vigyázniuk kell, mert ők a legidősebb és a legnagyobb nemzet, hogy a többi nemzetiséget meg ne sértsék.⁷⁸⁶ Ez utóbbi figyelmeztetés rávilágított, hogy a közeledéshez a magyaroknak is engedményeket kell tenniük. A kortársak szemében a múlt tanulságait és a jövő feladatát – a nemzetiségi összefogás megvalósítását – a következő patetikus, az élclapi stílushoz kevésbé illeszkedő versrészlet mutatja be:

„Ki összetart, együtt megél;
Egyenkint vész, ki elszéled!
Mefogadtuk e tanítást
S nem felejtjük soha többé!
Igy leszünk majd, egymást értve
Egymást védve erősebbé.
Éljen minden testvérm nemzet!”⁷⁸⁷

A Bolond Miskában 1860-ban – egy a Szerb Vajdaságra utaló történeten kívül – nem olvashatunk az autonómia igényekkel kapcsolatos írásokat. A szövegek ugyan hangsúlyozták, hogy a magyarok és a nem magyar nemzetiségek közötti viszonyra az ellenségeskedés volt a jellemző a korábbiakban, de a kultu-

⁷⁸⁴ Ü 1860. jan. 28. 25.; Ü 1860. ápr. 28. 129.

⁷⁸⁵ Ü 1860. jan. 28. 25.

⁷⁸⁶ Ü 1860. dec. 22. 129.

⁷⁸⁷ Ü 1860. nov. 24. 97.

rális eseményekről tudósító rövid hírek közlésével ez a lap is igyekezett bemutatni a megbékélésre tett erőfeszítéseket. Egy verset közölhetünk példaként, amelynek témája a békés egymás mellett élés, illetve ennek vágya volt, de a magyarokkal való „egyesülésre” tett felhívás és annak módja magában hordozta a magyar nemzet- és állameszme alapelemeit is:

*„Legyen úgy mint régen volt,
Legyen úgy mint régen volt:
Egyesüljön a magyarral
Egyesüljön a magyarral
Mind a horvát, mind az oláh,
Mind a tót.*

*Legyen úgy mint régen volt,
Legyen úgy mint régen volt:
Meg ne bántsa soha senki
Meg ne bántsa soha senki
Magyarország s Erdély közt az
Uniót.”⁷⁸⁸*

A vers második versszaka megfogalmazza Magyarország területi integritásának helyreállítását is mint 1860-ban aktuális

⁷⁸⁸ BM 1860. nov. 25. 101. Hasonló verset olvashatunk Az Üstökösben is (Ü 1860. jún. 2. 33.): „Legyen úgy, mint régen volt! / Legyen úgy, mint régen volt: / Hogy becsülje meg a magyart, / Hogy becsülje meg a magyart / Mind a német, mind az oláh, mind a tót.” Két szövegváltozatban megtalálható a vers kortárs népdalgyűjteményben is. Az első változatban, mely Az Üstökös versével rokonítható, a kezdősorokat a következő három követi: „Süvegelje meg a magyart, / Süvegelje meg a magyart / Mind az oláh, mind a német, mind a tót.” / Rudnyánszky: Ezeregy legnépszerűbb, legszebb magyar népdal, 327. A másik variáns, mely szinte azonos a Bolond Miska szövegével, így hangzik: „Legyen úgy, mint régen volt: / Egyesüljön a magyarral / Mind a horvát, mind az oláh, mind a tót. // Legyen úgy, mint régen volt: / Meg ne rontsa soha senki / Magyarország s Erdély közt az uniót.” Rudnyánszky: Ezeregy legnépszerűbb, legszebb magyar népdal, 328.

magyar követelést, ami viszont inkább a későbbi konfliktusok lehetőségét rejtette magában, semmint a megbékélést.

1861-ben Az Üstökösben a közeledés szándékára utaló írássok egyike még az év elején látott napvilágot, s abban a magyar–szerb egyetértés szerepelt egy élben szójátékként: most egyetértés (‘szloga’) van a két nép között, de ezt követheti közös „szolga”-ság is,⁷⁸⁹ utalva a Habsburg kormányzattól való közös függésre. A másik történetet, amely még a közeledést célozta, 1861 októberében tették közzé Az Üstökös hasábjain, s általánosságban szólított fel arra, hogy a testvérnemzetek ne veszekedjenek egymással.⁷⁹⁰ Az év során a megbékélésről szóló történetek száma a Bolond Miskában is csökkent, itt mindkét történet szereplői a szerbek voltak.

A közeledés–távolodás tematikája magában foglalja a bécsi kormányzat nemzetiségi politikájának megítélését is. A bécsi izgatást, mely 1848–1849-ben hatékony volt, 1861-ben több történetben említették a lapok. A februári pátens kihirdetése előtti számban olvasható Az Üstökösben, hogy a Béccsel való együttműködés a szerbekre nézve a múltban nem járt pozitív következményekkel, ami intésül kell, hogy szolgáljon számukra, hogy a vezető politikusok között ne a Béccsel tárgyalni próbálók kerüljenek többségbe.⁷⁹¹ Egy másik írás szerint a reakció újra agitál a nemzetiségek között, arra buzdítva őket, hogy a szlovákok és a románok is kérjenek külön vajdaságot, ne csak a szerbek.⁷⁹² A Jókai lapjában olvasottakhoz képest markánsabb hangot kapott a Bolond Miskában a bécsi politika elítélése, felelevenedik a birodalom központjának bujtogató, a népet egymás ellen kijátszó politikája, amire jó példa a következő, az 1862. évi londoni világtalálkozásra készülő osztrák gépeket be-

⁷⁸⁹ Ü 1861. jan. 26. 32.

⁷⁹⁰ Ü 1861. okt. 26. 59.

⁷⁹¹ Ü 1861. febr. 23. 64.

⁷⁹² Ü 1861. jún. 8. 48.

mutató írás részlete: „...Separáló, vagy ugynevezett elkülönítő gépeinket sem hagyhatom említés nélkül, melyekkel nem ugyan a polyvát a gabonától, de a testvér nemzeteket szoktuk egymástól elidegeníteni.”⁷⁹³ E lap szerzői igyekeztek érzékeltetni a nemzetiségi mozgalmak felelősségét is: „Némely nemzetiségek csak azért is észre térhetnének, mert mások csak olyan valaminek tartják őket, a mit mindenkor az emberre lehet uszítani.”⁷⁹⁴

A területi közigazgatási autonómiára vonatkozó igények Az Üstökösben 1860 decemberében még más formában kerültek ábrázolásra, mint majd 1861-ben. 1860-ban ugyanis még nem a Magyarországból kihasítandó területeket, hanem Ausztria szimbólumát, a kétfejű sas testrészeit osztották fel egymás között a nemzetiségek, ahol a magyarok, szerbek, románok és a horvátok szereztek a sasból maguknak egy-egy „testrészt”.⁷⁹⁵

Az 1861-ben lezajlott nemzetiségi kongresszusok a területi követeléseket újra megfogalmazták. Az élclapokban mindegyik csoport követelésére olvashatunk reakciókat. A Bolond Miskában például egy írásban a „szlovák királyság” jelent meg.⁷⁹⁶ A szerb nemzeti kongresszus és a magyar országgyűlés összehívása utáni számokban 1861 közepén Az Üstökösben sorra publikálták a szerb követelésekről szóló történeteket. Ha az 1861-ben a szerbekhez kapcsolódó írásokat időrendi sorrendben vizsgáljuk, a politikai események alakulása jól tükröződik a közleményekben, a kezdeti közeledési tendenciákat az év végére fokozatosan a távolodás váltja fel. Példaként kiemelhetjük azt a szöveget, melyben a báni (!) tisztség helyreállításának követelése olvasható ki abból a szójátékból, melyet Urban nevével űz a szerző. Eszerint azért Karl Urban ezredes lesz a magyarországi főparancsnok, hogy így a magyarok Urat,

a szerbek pedig bánt kapjanak.⁷⁹⁷ S mivel Urban a császári haderőben 1848–1849-ben is az udvart szolgálta, a szójáték erre is felhívhatja a figyelmet. A lap október végi számában már a szerbek magyarellenessége jelenik meg, amit a montenegrói-szerb konfliktusra vetít ki a szerző, s a szerbeket hazájukban törökként cselekvőnek nevezi, ahol nincs „*Gleichberechtigung der Nationalitäten*, nincs ott a Reichsrat, nincs ott a magyar elem, a ki ellen pártjukat fogják.”⁷⁹⁸

Kifejtésre került egy szövegben a magyarok történeti joga egyes szerb területekre is, e szerint Belgrád kulcsát a szerbeknek nem a Portán kell keresniük, hanem Magyarországon.⁷⁹⁹ A szerb nemzetiségi politikusok követeléseként viszont az bukkant fel, hogy szerbek lakta területeket egy tagban kihasítsanak Magyarországból.⁸⁰⁰ A Szerb Vajdaság visszaállítása is témája egy történetnek, mely azt latolgatja, ha az udvari politikusok megígérik a Vajdaság visszaállítását, akkor a szerbek hajlandók lesznek-e képviselőket küldeni a Reichsratba. Beilleszkedik a többi nemzetiség követelése közé a rutének kívánalma, mivel az élc szerint ők is önálló közigazgatási területet követeltek, egész Galíciát.⁸⁰¹ A területi követelések kerültek kifejezésre azon a hasonlaton keresztül is, hogy a nem magyar nemzetiségek a magyarokat, bár testvérek, meg akarják enni.⁸⁰² A túlzottnak ítélt területi kívánalmakat jól szemlélteti az a szöveg, melyben a szerző megállapítja az új, képzeletbeli vajdaságok határát: a szerb vajdaság a Marostól a Kunságig, a román a Tiszáig, a szlovák a Kárpátoktól Hevesig, a rutén Szepestől

793 BM 1861. nov. 174.

794 BM 1861. aug. 4. 121.

795 Ü 1860. dec. 1. 105.

796 BM 1861. máj. 19. 78.; BM 1861. jún. 30. 103.

797 Karl Urban császári ezredes 1848-ban a románok ellenállását szervezte – még főhadnagyként – a magyarokkal szemben, illetve maga is részt vett a magyarok elleni hadjáratban 1849-ben is. Ü 1861. okt. 26. 64.

798 Ü 1861. okt. 26. 56.

799 Ü 1861. máj. 4. 5.

800 Ü 1861. jún. 1. 40.

801 Ü 1861. nov. 16. 88.

802 Ü 1861. okt. 5. 33.

Tokajig fog terjedni, a német pedig a Dunántúlt foglalja magában. Majd a szerző ironikusan megjegyzi: a többi maradhat Magyarország.⁸⁰³ Feltűnt egy magyar országgyűlési képviselő alakja is, aki petíciót intézett – a nemzetiségi politikusok petícióinak mintájára – az országgyűléshez, hogy a magyaroknak is kerekítsenek ki egy területet az országból, amíg van miből.⁸⁰⁴

Míg a nemzetiségi mozgalmak többségének területi autonómiatörekvéseit bíralták az élclapok, a horvátok esetében a perszonálunió követelésével és elutasításával foglalkoztak. A magyar véleményt jól bemutatja az a már felidézett karikatúra, melyen a horvát és magyar kezek bilincsből, illetve anélkül láthatók (42. kép, 236. old.).⁸⁰⁵ Annak ellenére, hogy területi viták – Fiume és a Muraköz kérdésében – a magyarok és a horvátok között is jellemzők az elemzett időszakban, a horvátok politikai önkormányzatát nem kérdőjelezték meg a vicclapok sem.

Az 1860-as évtized végén, 1868–1869-ben a megbékélés tematikája már nem merült fel az élclapokban, a kompromisszum témája csupán a nemzetiségi törvényhez kapcsolódhatott. A Svetozar Miletic és Alexandru Mocioni által benyújtott kisebbségi törvényjavaslatot a Borsszem Jankó például így kommentálta:⁸⁰⁶

„NEMZETISÉGI KÉPVISELŐ. Ugyan miért nem fogadtátok el Macelláriu Illés indítványát? Összeszámítva épen 99-szer fordult elé indoklásában a »tekintettel arra, hogy stb.«

DEÁKPÁRTI. Épen azért, mert mindenre tekintettel volt az indítvány, volt egyszersmind minden tekintet nélkül Magyarország integritására s alkotmányára.”⁸⁰⁷

⁸⁰³ Ü 1861. szept. 7. 8.

⁸⁰⁴ Ü 1861. júl. 13. 87.

⁸⁰⁵ Ü 1861. márc. 23. 92.

⁸⁰⁶ 1861-ben az Aloise Vlad és Sigismund Popoviciu által benyújtott kisebbségi javaslat említésre sem került a lapokban.

⁸⁰⁷ BJ 1868. dec. 6. 637.

Annak ellenére, hogy a kormány politikáját propagáló lapot tartott az olvasó a kezében, a nemzetiségi törvény vagy a törvényjavaslat vitája egyáltalán nem szerepelt gyakran a lapban, mint ahogy a megbékélésről sem találhatunk benne írásokat. Az Üstökös szerint egy magyar képviselő, Tallérossy Zebulon a következőképp vélekedett a kisebbségi nemzetiségi törvényjavaslatról:⁸⁰⁸

„...három ora hoszat halgatok, mit beszilgeti barátom Miletics egy koncz teleirt papairosal egymasnak; hun papiros neki; hun ő papairosnak. Nekem azt halgatnyi kel. Mikor elhagyta, akkor rakezdi másik barátom Miletics (huszonháromat ismerem Mileticset) is ugyan azt elolvas nikem csak hogy mas papirosbul. Anyit kivehetem belüle, hogy apam teremtisit szidnak, hogy fenyegetnek, mingyart kidobnak magam udvarabul...”⁸⁰⁹

A történet folytatásában a nemzetiségi igények és javaslatok meghallgatása helyett a magyar képviselő inkább kiment a büfébe enni, s csak a szavazáskor tért vissza az ülésterembe, mert ekkor a jelenléti ívet alá kellett írnia. A nemzetiségi autonómiatörekvésekhez való magyar viszonyulást jól mutatja a fenti idézet, mely szerint a magyar képviselő unatkozott a nemzetiségi törvény vitája alatt, a kisebbségi javaslatot végig sem hallgatta, s abból csak azt a következtetést vont le, hogy a magyarság saját hazájában fenyegetett a nemzetiségek által. Ezt a fenyegetettségérzést és a területi igényeket szemlélteti az

⁸⁰⁸ Tallérossy Zebulon gyakran szólalt meg Az Üstökös hasábjain szlovákul vagy palóc nyelvjárásban, amit Buzinkay azzal magyaráz, hogy a különböző szerzők, akik Tallérossy gondolatait megfogalmazták, ekkor csupán a szójáték eszközt alkalmazták. (Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai*, 10.) Tallérossy *A kőszívű ember fiainak* is egyik figurája, felvidéki magyar nemes, akit – elvtelenségét, konzervatív gondolkodását – Jókai a szlovák akcentussal is nevetségessé tett. (Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1924. 192.)

⁸⁰⁹ Ü 1868. dec. 6. 385.

a karikatúra is, melyen a magyarországi nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői láthatók, amint egy-egy területért nyúlnak az ország térképén, s igyekeznek azt „kiszakítani” onnan (54. kép).⁸¹⁰

Ugyancsak a területi integritás megszűnésétől való félelmet sugallta az a rajz, amely bepillantást nyújt egy képzeletbeli dunai konföderációba.⁸¹¹ A gúnyrajzon nem minden alak ismerhető fel, de az bizonyos, hogy az előtérben egy szerb katona szablyával ront rá a magyarra, illetve a szlovákok és a románok is jól elkülöníthetők, akik ugyancsak harcokba bonyolódnak. A rajz nemcsak a konfliktusokat fejezi ki, hanem a kormánypárti magyar politikai elit elutasító véleményét is Kossuth Lajos dunai konföderációs tervével kapcsolatban.

Térképet ábrázoló rajz Az Üstökösben 1868 végén látott napvilágot, de jelentős különbség figyelhető meg a Borsszem Jankó-beli karikatúrához képest. Az év elején publikált karikatúrán ugyanis a magyar figura is egy a többi nemzetiség közül, ő is kiszakítani, megőrizni próbálta a területét ahhoz hasonlóan, ahogy 1860-ban az osztrák-német sas egy testrészét igyekezett megszerezni.⁸¹² Az év végén, a nemzeti törvény

⁸¹⁰ Az 54. kép lelőhelye: BJ 1868. jan. 12. 20. A térképeket ábrázoló karikatúra mint műfaj hosszú múltra tekint vissza: az első olyan térképek, melyeken emberek – helyi öltözetben – bukkantak fel, először a 15. században kerültek publikálásra (Fülemile: *Dress and Image*, 30–31.). Nem csupán a magyar élclapok alkotói tekintettek úgy a térképre, mint a területi igények kigúnyolásának lehetőségére, hanem számos európai ország vicclapja is. (Publikált – későbbi időszakból származó – példák találhatók a Dagnosław Demski – Kamila Baraniecka-Olszewska (szerk.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. kötetben Észtország, Lengyelország és a Szovjetunió esetében. Bulgáriához kapcsolódóan lásd: Petrov, Petăr – Gehl, Katerina: *Das bunte Gefieder der bulgarischen Papageien. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur (1915–1945)*. In Petrov, Petăr – Gehl, Katerina – Roth, Klaus: *Fremdes Europa? Selbstbilder und Europa-Vorstellungen in Bulgarien (1850–1945)*. Berlin, 2007. 197–278.)

⁸¹¹ BJ 1868. jan. 5. 4.

⁸¹² BJ 1868. jan. 12. 20.

54. kép
„Közösügy delegáció nélkül.”

55. kép
„Az erőszakos kérő.
– Ne félj babám. Én csak a fele részedet akarom bírni.
– De már akkor majd csak inkább megmaradok egy darabban az uramnak.”

szentesítése után már határozottan állt a térkép közepén, s nem engedte azt ráncigálni.⁸¹³ E karikatúrákon mindhárom – szerb, szlovák, román –, a későbbiekben is gyakran ábrázolt nemzetiségi csoport képviselője látható, s szembeötlő, hogy a nemzetépítési folyamat korábbi fázisában mennyivel hasonlóbban ábrázolták a magyar és nem magyar figurákat, mint majd a 19. század végén.

A térképeken kívül a területi igények megjeleníthetők a házasság motívumán keresztül is. Hungariát Az Üstökös karikatúráján román kérő fenyegette, aki szeretné, ha „a fele részét” birtokolhatná,⁸¹⁴ azaz feltehetően nem csupán Erdélyt, hanem a Tiszáig tartó területeket is (55. kép).⁸¹⁵

A kép nemcsak a román területi követelésekre utalhatott, hanem reflektált arra a kortárs nézetre is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia, egy nagy közép-európai birodalom létezése biztosíthatja csak az ország integritásának megőrzését.

Az 1860-as évtized végén ismét feltűnt a „megevés” metaforája (a románoknak Erdélyre „a foga vásik”),⁸¹⁶ de felbukkantak további új élclapi eszközök is a területi igények elutasításának kifejezésére: „Hát ez a sok bolond oláh, rázt meg tót mit akar mán megint, hogy olyan erősen rugkapál a felett, hogy Magyarországbul nem lehet Oláhország? [...] hisz ha elfoglalnák ezt az országot, hová járnának aztán vásárra dézsát árulni meg medvét tánczoltatni [kiemelés tőlem – T. Á.]?”⁸¹⁷ A következő párbeszéd a szerb és a román képviselő között ugyancsak az integrációt féltő hangon szól:

⁸¹³ Ü 1868. dec. 13. 394.

⁸¹⁴ Az 55. kép lelőhelye: Ü 1868. nov. 8. 356.

⁸¹⁵ A házasság, illetve a nem kívánatos kérő motívuma a romániai élclapban is felbukkant, ahol a magyar személyesíti meg a nem kívánatos kérőt a területek jogtalan birtoklásának kifejezése céljából. Lásd: 319. old.

⁸¹⁶ LM 1868. dec. 13. 394.

⁸¹⁷ LM 1868. dec. 13. 394.

„BABLEVESIU. Inditványozom tisztelt nemzetiségek, hogy, tekintettel alkotmányos törekvéseinkre, conferenciánkat nevez-
zük el confederenciának. (Általános helyeslés.)

MACELLÁRIU ILLÉSULU. Tisztelt gyülekezetulu! Mielőtt egy igen fontos inditványnyal járulnék a confederenciához, javaslom, válasszunk meg itt minden jelenlevő ráczovicsot oláhulunak, és minden jelenlevő oláhulut ráczovicsnak; kö-
kötvén, hogy csak oláhul beszéljen itt minden ember. – Indit-
ványom pedig az, hogy létessittessék Erdély uniója aként, hogy
szakíttassék el Magyarországtól.

EGY NAIIV SZERBOVICS. De hiszen akkor ez nem erdélyi
unió, hanem erdélyi szakadás!

MACELLÁRIU. Ugyámulu! De aztán Erdély csatoltatnék
Romániához [kiemelés tőlem – T. Á.]”⁸¹⁸

A nemzetiségi mozgalmak területi követeléseinek egyre gya-
koribb bírálata mellett a pánszlávizmus, illetve a nemzetiségi
mozgalmak Szentpétervárhoz fűződő baráti kapcsolatainak
negatív ábrázolása is egyre többször jelent meg az élclapokban,
de a nem magyar nemzetiségi mozgalmak egymáshoz fűződő
szolidáris viselkedését is bírálták, amire példa lehet a követke-
ző vers.⁸¹⁹

„...Ez országban okvetlen
Mindenki elégedetlen,-
Ki az lenni nem akar,
Hunczut az, avagy magyar.
Nem tesz semmit a nyelvezet:
Minden út Moszkvába vezet,
Szóval – többet mondani kár is:
Román, szerb, tót solidaris –

⁸¹⁸ BJ 1869. febr. 14. 70.

⁸¹⁹ BJ 1869. febr. 14. 66.; BJ 1869. márc. 6. 97.; BJ 1869. nov. 7. 450.

56. kép

„Veszedelemes ajándék.

– Zbogom! Ugyan kedves szomszéd: látom, hogy fölszedtél a sok drága kincsből a szekeredre; nézd, még én odaajándékozom neked az enyimet: épen oda fog illeni a többiek közé.

– M. M.: Hiszen még csak ez az egy hiányoznék a tökéletes boldogságomból.”

S magyar ellen követ fű.

Ics, vics, inszky, ullulú.”⁸²⁰

A vers utal az 1867-ben Moszkvában megrendezett néprajzi kiállításra is (második pánszláv kongresszus), ahol az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népcsoportjai is részt vettek, s a szláv nemzetek egyesülését hangóztatták orosz vezetés alatt.⁸²¹

A többségi társadalom a nemzetiségi kérdést veszélyes, robbanékony problémának ítélte, mint ahogy ezt a fenti karikatúra is szemlélteti (56. kép).

⁸²⁰ BJ 1869. febr. 14. 66.

⁸²¹ Czövek, István: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches. In Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 1993. 215–221.

A magyar férfi egy nehéz szekeret húz a sáros úton faládákkal, amelyekben tüzgyűjtáshoz szükséges eszközöket szállít (például gyufát és petróleumot). Ezek megnevezése előtt láthatjuk a „pánszláv” szón kívül azoknak a nemzetiségi mozgalmaknak a nevét – a szlovákokat kivéve –, melyeket a kortársak összekapcsoltak a pánszláv fenyegetéssel és az orosz támogatással: szerb, horvát, román és rutén. A kép jobb felső sarkában egy lengyel alak „Galicia” felirattal tart a kezében olyan füstölő robbanóanyagot, melynek gyutacsa már majdnem elégett. Ezt a robbanószeret akarja a magyar férfinak ajándékozni, mely rövidesen lángra lobbantaná a teljes szálítmányt.⁸²²

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a megegyezésre 1861-ben a nemzetiségi politikusok által hangoztatott területi-autonómia-igények, az előítéletekből, történelmi és személyes tapasztalatokból táplálkozó nemzetiségi sztereotípiák folytán az élclapok alapján kevesebb esélyt láthatunk, mint ahogy azt a történeti szakirodalom a korszakban megjelent röpiratok és politikusi nyilatkozatok alapján általában feltételezi. A 15. táblázatból jól látható, hogy a területiautonómia-követelések megjelenítése több mint kétszer gyakoribb a testvériséget hirdető történeteknél.

⁸²² Hasonló asszociációkat keltett a Borsszem Jankó egy verse is: „....Nem most, midőn körülünk mindenütt ég, / S a füst ide száll ereszünk alá, / S bérlet kanócczal szerte gyújtogatnak / Emitt egy szerb, amott meg több oláh.” (BJ 1868. nov. 15. 607.) Az 56. kép lelőhelye: Ü 1868. szept. 12. 292. A pánszlávizmus veszélyét jelentette meg az a karikatúra is, melyen a „szláv nemzetség” ujára az orosz figura gyűrűt húz, de láthatjuk, hogy a gyűrű és a lánc másik végén, a figura háta mögött egy lakat található. A Borsszem Jankó rajzolója tehát 1868-ban nemcsak az eszme magyarságra veszélyes voltát hangsúlyozta, hanem a szlávok elképzelt orosz cár alatti „rabszolgaságára” is utalt (BJ 1868. dec. 6. 642).

15. táblázat: a megbékélés és a területiautonómia-igények előfordulása az 1860-as években a vizsgált élclapok szövegeiben és képein

	Területiautonómia-igények	Megbékélési program	Nemzetiségi törvény – nemzetiségítörvény-javaslatok
Bolond Miska 1860	1	6	–
Bolond Miska 1861	11	2	1
Az Üstökös 1860	1	5	–
Az Üstökös 1861	10	2	–
Az Üstökös 1868	7	–	7
Az Üstökös 1869	2	–	–
Ludas Matyi 1868	7	–	–
Borsszem Jankó 1868	9	–	1
Borsszem Jankó 1869	7	–	–

A megbékéléssel kapcsolatban nem szerepelt minden lapban minden nemzetiségi csoport, s a közeledéssel összefüggő történetekben gyakran a deklarált politikai programok, kulturális események köszöntek vissza rövid hírek vagy versek formájában, s kevésbé az olvasók általános véleménye. Ha Az Üstökös és a Bolond Miska írásait e kérdésben összehasonlítjuk az 1860–1861-es évfolyamok alapján, megfigyelhetjük, hogy ezekben szinte pontosan ugyanannyi történet vonatkozik a megbékélésre és a területiautonómia-programokra, s látható az is, hogy 1860-ban erőteljesebben jelen volt a megbékélés gondolata, mint 1861-ben. Az országgyűlés nemzetiségi bizottságának munkája, melynek fontosságát a szakirodalom ugyancsak

hangsúlyozza, Az Üstökösben egyáltalán nem kapott teret, a Bolond Miskában pedig összesen egyszer olvashatunk róla.

Az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény, illetve a törvényjavaslat vitája sem váltott ki akkora érdeklődést a lapok olvasóinak körében, mint ahogy az a történeti szakirodalom alapján várható lenne, s jobbára csak a kisebbségi törvényjavaslat bírálatát olvashatjuk.⁸²³ A nemzetiségi törvénybe foglalt nyelvhasználati engedményeket a magyar politikai elit megfelelő megoldásnak ítélte, míg a leelégedetlenebb nemzetiségi mozgalmak kongresszusaikon már a következő év elején létrehozták saját, nemzeti alapon szerveződő pártjaikat, ami a konfliktus elmélyülését vetítette előre. Az évtized ezen utolsó két évfolyamában a megbékéléstről, a közeledésről már egyáltalán nem olvashatunk, ugyanakkor a területiautonómia-igények és azok elvetése majdnem ugyanannyi szöveg tárgya, mint 1861-ben.

A MÉRLEG NYELVÉNEK ELBILLENÉSE AZ 1890-ES ÉVEKRE

Ha az 1890-es évek élclapjainak szövegeit és rajzait is szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy a megbékélés, illetve a nemzetiségi törvény mint téma teljesen eltűnt a lapokból.⁸²⁴ Az évtized első és második fele között már nem figyelhetők meg olyan különbségek, mint az 1860-as években, s az, hogy

⁸²³ A lapokban az országgyűlés munkája kapcsán gyakran kapnak helyet az aktuális, akár csak a fővárost érintő problémák, törvényjavaslatok, rendeletek és azok vitája. Ennek ismeretében még figyelemreméltóbb, hogy az élclapok hasábjain ritkán szerepel a nemzetiségi törvényjavaslat és annak vitája, illetve maga a törvény.

⁸²⁴ Az Üstökös egyetlen – már idézett – szövegében bukkan fel a megbékélés gondolata, de mint olyan dolog, ami nem valósulhat meg: „Gábor anygalt” küldi a történet szerint az Úr, hogy megbékéltesse a Monarchia nemzetiségi csoportjait, de az anygal – látva az ellentéteket – lemond békítő szándékáról, s dolgavezetetlenül száll vissza a mennybe (Ü 1891. szept. 13. 122.).

mely nemzetiségi csoport követelései ellen irányultak a gúnyversek, karikatúrák vagy szövegek, csupán attól függött, mely mozgalom hangoztatta kívánalmait az adott pillanatban erőteljesebben. A radikalizálódó nemzetiségi programok a Monarchia területi épségét is veszélyeztethették, így meglepő lehet, hogy a Figaróban e témában ebben az időszakban sem találunk gúnyrajzot vagy írásokat. Azt, hogy e tematika nem bukkant fel a bécsi lapban, magyarázhatja az, hogy a kiegyezést követően a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belügygé vált. Az ausztriai újság csak annyiban utalt az itteni nemzetiségi ellentétekre, hogy általánosságban elítélte a magyar sovinizmust, illetve rámutatott egy-egy esetben a nemzetiségi törvény megszegésére.⁸²⁵

A Figaróban a konfliktusok fokozódása a nyelvrendeletekhez, illetve a vélt cseh fenyegetéshez kapcsolódik, hogy a csehek Bécset „el fogják foglalni”. Ezzel kapcsolatosan felmerült annak lehetősége is – a magyar elképzeléshez hasonlóan, mely szerint a Monarchia központja át fog kerülni Budapestre –, hogy a Birodalom központja Prága lesz. Ezen víziók közül a Borsszem Jankó csak a birodalmi központ áthelyezésének veszélyéről közölt egy rövid élcet „Czégváltozás” címmel: „Prága. (Ezelőtt Bécs. Sulypont-áthelyezés.)”⁸²⁶ A bécsi élclapban a Prága szerepének felértékelődésétől való félelem kevésbé jellemző, míg Bécs csehvé válása, illetve a csehek uralkodása az osztrák-németek fölött, amely olyan formában is felbukkant, hogy a csehek az osztrák-németek életére törnek, jelentősen többször villant fel a lap hasábjain szöveges vagy képi formában: 1898-ban például olvashatunk arról, hogy a cseh képviselőknek „nem kell megölniük a német képviselőket, csak hidegre akarják tenni őket”,⁸²⁷

⁸²⁵ F 1898. jan. 1. 2.

⁸²⁶ BJ 1898. jún. 26. 11.

⁸²⁷ „... sollen die deutschen Abgeordneten nicht ermordet werden, man will sie bloß kalt stellen.” F 1898. jan. 15. 11.

de általánosságban is megfogalmazták cseh szereplők, hogy a németek halálát kívánják. Az osztrák-németek elűzése, kiűzése szintén humoros szövegek témája,⁸²⁸ például a nagyhatalmak Kínával való konfliktusának idején a cseh szereplő Kínába üzné a németeket.⁸²⁹

A fenyegetettség érzését a korszak Ausztriájának egyik szimbólumán, a Stefansdomon keresztül is kifejezték. A dóm a kortársak számára magát Ausztriát szimbolizálta, mivel a dómot díszítő elemek és azok méretei (például a torony magassága) mind fontos történelmi eseményekhez kapcsolódtak.⁸³⁰ A dóm egy szövegben mint „cseh nemzeti tulajdon” bukkant fel,⁸³¹ vagy ahogy a tetején lévő sast eltávolítják a csehek, s helyére a kétfarkú oroszlánt teszik,⁸³² egy másik képen pedig a cseh figura gúnyos mosollyal késsel-villával elfogyasztja azt.⁸³³ Ez utóbbi ábrázolás egy komplex karikatúra

⁸²⁸ F 1898. dec. 10. 198.

⁸²⁹ F 1898. febr. 19. 30. A szituáció fordítottja is megjelenik a lapban egy karikatúrán, amikor Michel mosolyogva gondolkodik azon, hogy a csehek és a zsidókat kivinné az országból Kínába, ahol épp háború dúl. F 1899. aug. 5. 125.

⁸³⁰ Diem, Peter: *Die Symbole Österreichs: Zeit und Geschichte in Zeichen*. Wien, 1995. 382–388.

⁸³¹ „böhmisches National-Eigenthum” F 1899. júl. 29. 123. A dóm követeléséhez kapcsolódó élcet nemcsak a főváros elcsehesedésétől való félelemmel függhetnek össze, hanem azzal is, hogy a csehek a 19. század végén igényt tartottak arra, hogy cseh nyelvű istentiszteleten lehessen Bécsben részt venni, e kérésük részben sikeres volt, több templomban kaptak erre lehetőséget. (Brousek: *Wien und seine Tschechen*, 24–25.) Ezzel állhat az is kapcsolatban, hogy a csehek „új husziták”-ként jellemzi a lap, bár a huszitizmus egyes cseh körökben az 1890-es években valóban reneszánszát élte, s követelték a huszita vallás elismerését. (Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000. 219.)

⁸³² F 1898. dec. 10. 198.

⁸³³ Az 57. kép lelőhelye: F 1898. júl. 9. 112. A karikatúra alapötletét Visszáron Visszáronovics Komarov Prágában tartott beszéde adhatta. (Neue Freie Presse, 1898. július 3. 4.). Prágában Komarov kilátásba helyezte, hogy pánszláv kongresszust fognak tartani 1900-ban (Neue Freie Presse, 1898. július 1. 4.). Komarov németellenes beszédét a Palacký ünnepségek keretein belül tartotta. Megjelenésével a szláv egységet kívánta szimbolizálni: Szentpétervár képviselőjeként szerb tábornoki egyenruhában utazott Prágába, ahol egyik legfőbb híve a prágai polgármester, Jan Podlípny volt. (Rátz: *A pánszlávizmus története*,

57. kép

„– Uraim, fáradjanak csak beljebb! Tekintsék meg a legújabb torzszülöttet. Táplálása azonnal megkezdődik Powidllel és vodkával”

részletét képezi, mely mélyebb elemzésre is érdemes, mivel összefoglalja a csehek nemzetiségi igényeiről kialakult oszt-rák-német véleményyt (57. kép).

A kép legmagasabb szereplője és beszélője Michel, aki épp egy ketrecben fekvő cseh oroszlánra mutat, akinek fülét vakargatja az orosz medve, de a hátsóját ostorával veri. Michel a következő magyarázatot fűzi a középpontban látható jelenethez: „Tekintsék meg a legújabb torzszülöttet. Táplálása azonnal megkezdődik Powidllel és vodkával”.⁸³⁴ A jobb oldalon a nézőközönséget láthatjuk, s egy a fa tetején ülő, „cseh” attribútumokkal rendelkező majmot, így a szituáció egy állatkerti jelenetre emlékeztet. A bal oldalon egy asztalt pillant-hatunk meg, melynek középpontjában látható a Stephansdom elfogyasztása,⁸³⁵ tőle balra Badeni tűnik fel egy lezárt befőttes üvegben, jobbra pedig egy létra – ugyancsak lefedett üvegben, melynek tetején egy béka alakú „cseh” látható –, melyen a „nyelvrendelet”⁸³⁶ felirat olvasható. A cseh koronát három-lábú asztallá stilizálta a rajzoló, s alatta egy parányi figurát – Michelt – láthatjuk az asztalhoz gombostűzve. A kép felső harmada szorosan kapcsolódik a középpont eseményeihez, s az is a cseh–orosz kapcsolatokat szemlélteti: a csehek négykézláb mászva „zarándokolnak” el Moszkvába, ahol Iván várja őket ostorával, Palacký – angyal formájában – ugyancsak arra szólít fel, hogy Moszkva felé orientálódjanak, s a prágai pol-

215.) V. V. Komarov (1838–1908) orosz ezredes, pánszláv politikus. Katonai pályáját elhagyva hírlapíróként és lapalapítóként lett ismert (Ruszi Mir, Szvjjet). Németellenes nézeteket vallott, s Otto von Bismarcknak tulajdonította, hogy Oroszország balkáni céljait nem tudta elérni. (Révai Nagy Lexikona, 11. köt. Budapest, 1914. 827.)

⁸³⁴ „– Nur hereinspaziert, meine Herrschaften! Sie sehen hier die neueste Mißgeburt. Sofort beginnt die Fütterung mit Powidl und Wutki.”

⁸³⁵ Bécs tervezett cseh „megsemmisítése” olyan formában is megjelenik a lapban, hogy a csehek ábrázoló figura leönti a várost szilvalekvárral. F 1898. okt. 1. 160. Lásd 9. kép, 113. old.

⁸³⁶ „Sprachen-Verordnung”

gármester, Jan Podlipný Komarovot⁸³⁷ tartja a kezében és nyalogatja. Podlipný egy söröskorsókból álló torony tetején látható, melynek aljánál egy macska csontváza bukkan fel (mely talán a halálra utal), s mindez egy asztalon áll, melyre a „*cseh államjog*”⁸³⁸ felirat került. A gúnyrajzon egyszerre bukkantak fel az osztrák-németek csehekkel kapcsolatos ellenérzései és féltelmei, miközben kigúnyolták a cseh követeléseket és államiságukat.

A magyar lapokban is változtak a vizuális reprezentációk témái az 1860-as évekhez képest. Már nem térképpel szemléltették a területi autonómia iránti igényeket – az ország integritásának megkérdőjelezhetőségére tehát semmilyen módon nem utaltak –, hanem különböző jelenetekkel gúnyolták ki ezeket a törekvéseket, amire példa a bécsi ábrázoláshoz hasonlóan – a korábbi periódusban csak szövegesen feltűnt mozzanat – a területek „elfogyasztása”.⁸³⁹ A rajzon „éhes oláhok” pillant-hatunk meg, akik egy magyar húsbolt kirakata előtt nyelvüket kinyújtva néznek befelé (12. kép, 120. old.).⁸⁴⁰ A kirakatban erdélyi megyék (Brassó, Fogaras, Szeben) nevei szerepelnek kolbászból kirakva. A két csoport, a románok és a magyarok ábrázolása ellentétekre épült: míg a románok a bolton kívül állnak, a magyarok belülről mosolyognak kifelé, a magyarok magasabbak, jól öltözöttek, a románok viszont szakadozott kucsmában és vézna testtel láthatók.

Ellentétekre épít az a karikatúra is, melyen – a rajzoló üzenete szerint – a magyar politikus, Tisza István közeledni akar a románhoz, de a román alak csak viszolyogva fog vele kezét, így a felelősség is őt terheli azért, hogy a két nemzetiségi cso-

port között a közeledés sikertelen (58. kép).⁸⁴¹

A magyar politikus áll a kép előterében, s határozottan nyújtja kezét a román figura felé, a román ábrázolása ezzel szemben inkább negatív érzelmeket kelt. A karikatúra sugallata szerint a nem magyar nemzetiségi csoportok hibáztathatók a távolodásért, ők azok, akik a magyar közeledést nem fogadták el, hanem újra meg újra megfogalmazták követeléseiket velük szemben.⁸⁴² Az igények elutasítására mind a románok, mind pedig a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom esetében találhatunk példákat a lapokban, mint ahogy az asszimilációt sürgető verseket és a magyar történelmet s a magyarokat dicsőítő írásokat is.⁸⁴³ A patetikus hangvételű, megbékélésre buzdító

58. kép
„Oláh-magyar barátkozás Aradon.”

837 Komarov a Borsszem Jankó egy számában is feltűnt két élc szereplőjeként prágai beszéde kapcsán: BJ 1898. júl. 3. 12.

838 „Böhmisches Staats-Recht”

839 Szövegesen is találhatók ilyen utalások, például: a „Hej szlovane...” kezdetű dal „magyarfaló-dal” (BJ 1899. nov. 12. 2.).

840 BJ 1898. máj 22. 9.

841 Az 58. kép lelőhelye: BJ 1899. aug. 13. 4.

842 Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a távolodással kapcsolatban a felelősség kérdése nem merült fel a Figaróban sem az osztrák-német-cseh, sem pedig az osztrák-német-lengyel kapcsolatok tekintetében.

843 A magyarságot és történelmét magasztaló versekre példa lehet a „*Lovagias magyar nemzet*” vagy „*A jövő magyar nemzet*” című vers (Ü 1890. júl. 20. 25.; Ü 1891. jan. 25. 38.). Az Üstökösben e versek jelentős része Velszi Bárd tollából származott, akiről Az Üstökös jubileumi számából tudhatjuk, hogy Wallez Jenőként anyakönyvezték. Munkásságáról igen keveset olvashatunk: Az Üstökösnél kezdte újságírói pályáját, majd a lap szerkesztési munkáiban

Jókai-versek helyét az 1890-es évekre átvették a területi autonómia iránti igényeket, egyéb nemzetiségi követeléseket, a magukat a nemzetiségi csoportokat bíráló versek és prózai szövegek, melyekben gyakran nem csak egy mozgalom törekvései kerültek említésre. A közigazgatási autonómia iránti igényeket, azok megvalósítási módját és elutasítását általánosságban, nemzetiségi csoport megnevezése nélkül fogalmazta meg például a Borsszem Jankó szerzője:

„Ők bejönnek s addig víjják,
Hogy sorsunk nem jó így,
Mignem eljutunk a hitvány
Föderációig.
S az egységes Magyarország
Sutba kerül végleg...”⁸⁴⁴

A nemzetiségi képviselők igénye a saját nyelven folyó megyei közigazgatásra hasonlóan komoly ellenállásba ütközött ekkor, mint az önálló „vajdaságok” vagy kerületek kialakítására vonatkozó program az 1860-as években, s ugyanúgy az ország szétesésének vízióját hívta életre. Az „egységes Magyarország” kifejezés értelmezése is változott az 1860-as évekhez képest, amikor ugyancsak az integritás megbomlásától féltek a szerzők, de az egységes ország még az egy politikai nemzet egységére utalt, 1899-ben ezenkívül a nemzeti–nyelvi egysé-

is részt vett, a későbbiekben pedig a Hetet szerkesztette. Az Üstökösben publikált költeményeit fiatalon, (szül. 1871) vetette papírra (Ujvári: *Magyar zsidó lexikon*, 957.).

844 BJ 1899. júl. 30. 2. A vers arra utal, hogy a nemzetiségi képviselők passzivitásuk feladása után, az 1899-es választások során már juttattak be képviselőket a magyar parlamentbe. Azt, hogy a „Ház”-ba bejöttek, vagy a „Ház”-ból a gazdát kiverni szeretnék, több szöveg is megemlítette: „De van ám irigye, annyi a hány fajta, / Idegen Nemzettség élőködik rajta, – Tót, rác, oláh és száz, mind úr akar lenni, / Szeretnék a gazdát házából kitenni.” (BJ 1891. jan. 11. 10.)

gesség mint cél – s az annak sikertelenségétől való félelem – bukkant fel.⁸⁴⁵

Az egyes nemzetiségi mozgalmak követeléseit a szövegek változatos eszköztárral, versekkel vagy élcében gúnyolták ki. Az írárok egy része a történeti érvekkel alátámasztani kívánt nemzetiségi követelések ellen irányult. A következő szöveg például a szlovákok autonómia követelését mint Szvatopluk Morva Fejedelemsége létrehozásának igényét igyekezett a szerző humor tárgyává tenni:

„De hát tulajdonkép minek is foglalkozunk mi annyit a Dreyfus-üggyel? Mikor itt vannak a mi saját külön hazai hazaárulóink, a derék pánszláv atyafiak. Bár ugyan, amit ők művelnek, az sem egyéb, mint egyszerű számtani alapművelet. Először összeadták magukat a nagy szláv birodalomról álmodozó cseh tulzókkal, azután kivonták magukat a nemzeti előretörekvés nagy munkájából; majd megsokszorozták a hazának amúgy is untig elég baját, és most végül osztozkodni akarnak velünk Szvatopluk birodalmán. Ideje lenne már végleg leszámolni velők.”⁸⁴⁶

A Nagy Morávia létezését hirdető nacionalista elmélet szerint Szvatopluk birodalma, a Nagymorva Birodalom legnagyobb kiterjedésekor elérte a Kárpát-medencét, így a magyar honfoglalást megelőzve létezett itt egy egységes szláv királyság, melynek visszaállítása így jogosan követelhető: „A tótok szeretnék a régi királyságot visszaállítani. Hogyan csinálják már ezt? Árva, Liptó, Túrocz tiszta tót királyság lenne. Bars, Hont, Pozsony pedig vegyes vérű királyokat választana.”⁸⁴⁷ A rövid szöveg a szlovákok parlamentben is hangoztatott követeléseire reagált (szlovák

845 Nem csak a föderatív átalakítás, de a konföderáció követelésének elutasításával is találkozhatunk a Borsszem Jankó egy szövegében, mely szerint a szlovákok „követelnek [...] konfederációt” (BJ 1899. júl. 16. 7.).

846 BJ 1899. szept. 10. 7.

847 BJ 1899. szept. 3. 3.

nyelvű közigazgatás, szlovák tisztviselők és főispánok), s igyekezett azok megvalósíthatatlanságát bizonyítani a vegyes lakosságú területek létének hangsúlyozásával. Nem csak a szlovák és román területi igényeket ítélte el a következő szöveg, inkább a követelőket tette nevetségessé gyávaságukra hivatkozva, ami – láthattuk már – a szlovákokhoz társított tulajdonság volt:

*„Három tót és két román egy este összeültek és fölosztották a maguk részére Magyarországot. A miniszterelnökség sorshuzás utján a tótra jutott [...] Mikor már mindennel rendben voltak, akkor lármát hallottak és ahányan voltak, annyiféle szaladtak [kiemelés tőlem – T. Á.]”*⁸⁴⁸

Az igények jogtalanságát és „komolytalanságát”, illetve a megvalósításra való vélt alkalmatlanságot is sugallta ez az élc. A túlzottnak ítélt területi törekvések e szövegben már úgy jelentek meg, mint amelyek nyomán Magyarországnak saját területe már nem is maradna az osztozkodás után. Míg az 1860-as évek szövegei a külön „vajdaságok” vagy kerületek területein és határvonalain gúnyolódtak, s egyetlen szöveg volt csupán, mely zömmel magyarok által lakott területek elvesztésének félelmét villantotta fel, az 1890-es évek írásainak már fő témája ez a félelem. A magyarok megsemmisítése, a jó termőterületek s gazdag folyók nemzetiségi birtokként való megjelenítése és a dákoróman kontinuitás elmélete is felbukkan a románok igényeit bíráló – ellentétekre épülő – következő versrészletben:

„Nagyszebeni szózat.

*...Nagy-Szeben országnak metropolitája:
Dákó-Románia legszentebb királya
Bukarestet is hát menten anektálja,
Mert Károly is német s Ungurnak barátja.*

⁸⁴⁸ Ü 1898. jan. 16. 27.

*Hosszú Pályi mienk, határkő Debreczen,
»Hazánk« határszéle Tisza partján leszen,⁸⁴⁹
De ott is a túlsón, mert hisz sok jó falat
Terem a Tiszában, a mi fogjuk a halat.
Minden Ungurt tehát, ki »földünkön« lakik,
Legis legelőször vasba veretünk nyakig.
Aztán beledobjuk Tiszába, Dunába,
Hogy ne járjon többé »földünkön« a lába.”*⁸⁵⁰

A vers folytatásából a magyarok jellemzését is megismerhetjük, akik eszerint barbárok és vadak, nyelvük is barbár, míg a románok hősök, „dicső faj”, mely római – régi tradíciókkal rendelkező – nyelvet beszél. Kiderül az Aradról beküldött szövegből, hogy a románok azért „ily jámborok”, mert „farkastejet szoptak”, s zárásként a szerző így összegezte mondanivalóját: „Barbária többé nem vírul e tájon.../Dákó-Románia: Nagyszebeni álom”. Morális üzenetként pedig a következőt fogalmazta meg a beküldő: „Lásd [t. i. A Nyugat], hogy a nagylelkű magyar jóvoltából/ Testvérkeblén milyen mérges kígyót ápol”. Az üzenet nyilvánvalóan arra utal, hogy a román nemzeti vezetők Nyugat-Európában is kezdték nyilvános fórumokon hangoztatni nemzeti igényeiket.

Az 1860-as évek cikkeihez képest ugyancsak új jelenség, hogy a horvát követelések és azok elítélése is felbukkant:

„Mit akarnak a horvátok.

1. Önálló királyságot, mely a keleti tengertől a 14,513. számú vasuti őrházig terjedjen.

2. Magyarország beolvasztását egy bögre zsirba.

⁸⁴⁹ A Herkó Péterben csupán egy szöveget olvashatunk a területi igényekről, mely rosszalta, hogy egy magyarellenes propagandakiadvány román szerzője Románia határait a Tiszáig szándékozta kiterjeszteni (HP 1898. okt. 23. 3.).

⁸⁵⁰ Ü 1891. márc. 8. 119.

3. Fiumét Olaszországgal és Braziliával együtt.

[...] 11. Minden évben 365 disznó-tor rendezését a magyar kormány zsebéből.⁸⁵¹

A horvát nemzeti igényeket karikírozó tizenkét pontban nemcsak az elképzelt horvát királyság területe nagyobb a valóságos Horvátországnál, hanem megjelenik – ha humoros-gúnyos formában is – Magyarország megsemmisítésének lehetősége.⁸⁵²

Már nem kimondottan területi igényeket ítélt el a következő két versrészlet, hanem szimbolikus jeleneteken keresztül bírálta a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit: „...szerb, oláh – / Hamar szállhat a pokolra / Mind alá.”⁸⁵³ Ez a vers azonban nem tart a magyarság megsemmisülésétől, inkább a nemzeti önbizalmat volt hivatott hirdetni. Ahogy egy másik vers is, mely szerint magát Hungariát sértették meg a románok követeléseikkel:

„A rumun yokhoz.

„Az oláhok, az oláhok
Faczipőben járnak»
S nem valami jó fiai
A magyar hazának.

Le-le vetik azt a cipőt
S az anyjukhoz vágják:
Majd fölvették a minap a
Főrendiek házát.”⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Ü 1891. nov. 29. 263.

⁸⁵² A megsemmisítésre több metaforával is utaltak a szerzők: a szlovákok egy szöveg szerint „házat” bontanak, illetve pusztítják a magyarokat (BJ 1898. jan. 2. 3.; Ü 1890. jún. 1. 253.). A nemzeti szimbólumok megsemmisítésére utalnak a zászlóégetésekről szóló írások (HP 1898. máj. 22. 6.).

⁸⁵³ BJ 1898. jún. 26. 7.

⁸⁵⁴ Ü 1891. márc. 15. 130.

A vers jelzi a verbális agresszió növekedését, melyet az élc-lapi szerző non-verbális erőszakos cselekedetté alakított át. Az idézett példák alapján megfigyelhető, hogy nem csupán a szövegek tartalma, de szóhasználatuk is megváltozott az elemzett időintervallum két végpontja között: a nacionalista közvélemény egyre kevésbé humorosan, inkább erőszakot sugalló szófordulatokkal fejezte ki ellenérzését a nem magyar nemzetiségi mozgalmak nemzetépítés érdekében tett lépéseivel szemben, ami leginkább a követelések nyomán fellépett félelem és feszültség levezetését szolgálhatta. Láthattuk, az 1890-es években már a horvát–magyar viszony sem képezett kivételt ez alól.

„Magyart izelő masina”

„Mondja ki a törvény ridegen, reményen;
Hogy itt minden ember egy nyelvet beszéljen.
Egy nyelvet beszéljen, egy hazát szeressen,
Más mint Magyarország, itt sohasem lehessen!”⁸⁵⁵

Az utolsó, kitekintő fejezetben célunk az, hogy megvizsgáljuk, miként tükröződött a nemzetépítés folyamata magyar és nem magyar nemzetiségi – elsősorban szerb, szlovák és román – élclapokban (Gur’a Satului: 1868–1869, 1901–1902, Černokňažník: 1890–1891, 1895–1896, 1898–1899, 1901–1902, Vrač pogodač: 1896, 1898, 1902) hogyan vált el élesen a rajzon a „mi” és az „ők”, magyarok és nem magyarok, milyen sztereotípiák bukkantak fel magyarokról és nem magyarokról.⁸⁵⁶ Ugyanezeket a kérdéseket feltehetjük – az idevágó történeti szakirodalmat is segítségül hívva – a cseh és lengyel élclapok s az osztrák-németek és a nemzetiségi csoportok megjelenítésének viszonylatában. E szempontokat azért is érdemes szemügyre vennünk, mivel egy nemzet, illetve nemzetiségi csoport identitásának fontos eleme az, hogy mely tulajdonságokat nem tekinti sajátjának, milyen vonásokkal fejezi ki a „másságot”. Mint ahogy látni fogjuk, a nem magyar nemzetiségi mozgalmak önképe szorosan kapcsolódott a magyarokról alkotott képhez, annak az ellentété, azaz saját önképüket

⁸⁵⁵ Ü 1891. jan. 25. 38.

⁸⁵⁶ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Rotár Krisztinának, Kovács Szilviának, Vida Beátának és Göncöl Csabának, akik a román, szlovák és cseh, illetve a szerb nyelvű szövegeket magyarra fordították. Továbbá köszönettel tartozom Matyko Stefániának és Heinermann Péternek az újvidéki Matica Srpska Könyvtárában nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért. A nem magyar nyelvű élclapokat is a továbbiakban kezdőbetűikkel rövidítjük.

a magyarokról kialakított képhez képest, attól eltérően határozták meg.

Az összehasonlítás forrásbázisát az élclapok leginkább egyetemes szimbólumokat alkalmazó elemei, a karikatúrák képezik. Az elemzés szempontrendszere az osztrák-német és magyar élclapok összehasonlításának szempontrendszerével megegyezik.

NÉV ÉS ÖNELNEVEZÉS

A magyar és osztrák-német élclapokban, mint láttuk, mind a személyek, mind pedig a nemzetiségi mozgalmak megnevezése hordozott információkat a csoporthoz társított sztereotípiákról. Az elemzett nem magyar lapok esetében a szerb és a román élclapokról megállapíthatjuk, hogy azok kivétel nélkül egyszerűen „magyar”-ként említették a magyarokat. A román lapban viszont felbukkantak keresztnevek a képaláírásokban, a jellemzőnek vélt *Pistával* és *Andrással*⁸⁵⁷ találkozhat az olvasó. A szlovák lapban változatosabb variációkat olvashatunk: az országot és lakóit „magyar”-nak nevezte, a személynevek pedig több csoportra oszthatók: előfordult tipikusan magyarnak tartott név (*Pista*⁸⁵⁸), asszimilált zsidó magyarosított neve (például: *Diamant Mór*, *Gyémántossi Árpád*⁸⁵⁹), illetve beszélő név (*Kutaláncos*⁸⁶⁰) is, melyet általában véve magyar szereplőkre használtak a szerzők. Ez utóbbi gúnynév már mutat sztereotip vonásokat, s utal a vélt „feudális” magyar elnyomásra, ami a 19. század második felében már átalakult a szlovák lap

⁸⁵⁷ GS 1869. nov. 2. 148. Az István az anyakönyvek tanúsága szerint is a legnépszerűbb magyar férfinév egyike a 19. században. (Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Budapest, 2003. 559–569.) GS 1902. márc. 27. 13.

⁸⁵⁸ Č 1899. nov. 25. 89.; Č 1899. dec. 25. 93.; Č 1902. márc. 25. 17.

⁸⁵⁹ Č 1901. máj. 25. 36.; Č 1901. máj. 25. 37.

⁸⁶⁰ Č 1895. ápr. 25. 29.; Č 1895. aug. 25. 60.

sztereotípiarendszerében nemzeti elnyomássá. Mindez rávilágít a nevek „ellenség”-képzésben játszott kifejezőerejére is.

Az asszimilált zsidók közül a statisztikai adatok szerint is az 1890-es években kérelmezték a legtöbben a névmagyarosítást, magyarosodásuk tömeges és a kortársak számára szembetűnő volt, többek között ezzel magyarázható gyakori szereplésük a nem magyar élclapokban. A legerőteljesebben az antiszemitizmus szlovák élclap azonosította a magyarságot az asszimilált zsidókkal – ezzel együtt a hozzájuk társított minden negatív sztereotípiával –, és sugallta, hogy az országban a magyarság számarányának növekedése szoros összefüggésben áll a zsidók asszimilációjával. A Felvidéken igen erőteljes volt az antiszemitizmus, aminek oka nem csupán a szlovák parasztság antikapitalista és a városi lakosság antiszemita beállítódása lehetett, hanem az is, hogy politikai-gazdasági szempontból az itt élő zsidók szoros kapcsolatokat ápoltak a magyar politikai elittel, illetve ők is magyarosodtak.⁸⁶¹ A Felvidéken élő zsidók asszimilációja, akkulturalizációja mind a zsidók, mind pedig a magyarok ellen irányuló érzelmeket válthatott ki az ott élő szlovákokból.

KULTURÁLIS ÉS EMBERI JELLEMZŐK – EGYMÁS SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

Az emberi jellemzők, a kultúra és a hagyományok ábrázolásának elemzése tágabb teret nyújt a vizsgálódónak, mint a névhasználat. Az önkép és a másokról alkotott kép ellentéte az 1890-es években a pesti vagy bécsi vicclapokhoz hasonlóan jól rekonstruálható a szlovák élclapban is. Emberi vonásait a ma-

⁸⁶¹ Vö.: Karády Viktor: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*. <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm> (Letöltve: 2011. november 28.)

gyar figura itt megőrizte ugyan, mint ahogy nemzeti viseletét is (igaz, sarkantyús csizmáját kifigurázták), testalkatára viszont a zsidóknak tulajdonított vonások a jellemzők, vagy erősen túlsúlyos a magyar szereplő, s általában nem egyenes tartással, görbe lábakkal, gyakran nagy orral, füllel látható. A magyarok megjelenítése a szerb lapban a szlovák élclap ábrázolásához közelített, mivel zsidóknak tulajdonított arcvonásokkal, testtartással láthatók, magyar öltözetben, s nagy sarkantyúval megrajzolt csizmájuk óriásira nyújtott bajszukkal együtt e lapban is a humor forrása. A szerb és szlovák lapokban is megjelentek olyan rajzok, melyek a zsidók magyarosodását – folyamatként, négy-négy képrészleten ábrázolva – kigúnyolták.⁸⁶² Mindkét karikatúrasorozat esetében a szegény házaló zsidóból gazdag, atillába öltözött magyar vált, a rajzok üzenete szerint csak így gyarapodhatott a magyar lakosság száma.

A zsidóság a román lapban sem jelent meg pozitív attribútumokkal, de jellemzőiket nem vetítették rá a magyarokra, akik e lapban is mindenekelőtt atillájukról ismerhetők fel. Az, hogy a nemzetiségi lapokban a magyar figura mindig atillában, nemesi öltözetben jelent meg, hangsúlyozta a más motívumokon keresztül felbukkanó elnyomás képzettársítást, mivel a társadalom rétegződésére jellemző volt, hogy a feudalizmus időszakában a földesurak magyarok (legalábbis magyar nemesi tudattal rendelkezők), a jobbágyok nagyrészen nem magyarok voltak a szlovákok, románok, szerbek lakta vidékeken.

A magyarok megjelenítésével áll szemben a nem magyar nemzetiségek képviselőinek egyszerűbb, de torzításoktól mentes ábrázolása a nemzetiségi lapokban. Mindhárom nemzeti mozgalom élclapjaiban a nemzetiségi csoportok képviselőit ruházatuk jól elkülöníti, az arcok vagy a test eltorzítása nem sajátjai a karikatúráknak. E képeken a nem magyar nemzetisé-

⁸⁶² VP 1896. okt. 12. 213.; Č 1901. máj. 25. 36–37.

59. kép
A Gur'a Satului ábrázolása
a román parasztról

gi csoportok közül mindhárom egyenlő magasságú, egyforma testalkatú, s ugyanúgy szenvednek a magyar zsarnokságtól, így a rajzok az összefogás, a közös fellépés gondolatát is erősíthették. A szlovák élclap egy karikatúráján mindegyik nem magyar nemzeti mozgalmat képviselője feltűnt – természetesen nem animizálva, egyenlőként, de hargosan szemlélve a magyar figurát, aki épp a nemzeti kongresszus, a nemzeti törekvések miatt – nyugtalan – álmát

aludta az egynemzetiségű Magyar Birodalomról.⁸⁶³ Az öltözetben vagy annak egy-egy jellemzőnek tartott ruhadarabján keresztül – a magyar és a bécsi élclapokhoz hasonlóan – a nem magyar vicclapokban is megkülönböztethetők egymástól az egyes csoportok. A szerbek felismerhetők bojtos sipkájukról, a szlovákok kalapjukról, a románok kucsmájukról, míg a magyarokat atillájukról, az osztrák-németek térdnadrágjukról, házi papucsukról és háló- vagy házi sipkájukról.

Mindhárom nem magyar csoport – román, szlovák, szerb – a pesti vicclapokban, mint láttuk, általában a magyartól eltérő, a századfordulóhoz közeledve egyre gyakrabban szakadozott ruházatban és bocskorban jelent meg. Mindhárom vicclapban az önkép barátságos, békés szerb, román, illetve szlovák pa-

⁸⁶³ Č 1895. aug. 25. 61.

rasztra hasonlít (59. kép), ami szöges ellentétben állt a magyar élclapi karikatúraanyag által formált idegenképpel, mely a század végén már erőszakos, agresszív csoportokról számolt be.⁸⁶⁴

Megfigyelhettük, hogy a pesti és bécsi lapokban az erőszakosság a nemzeti törekvésekkel fellépő csoportokhoz általában véve köthető tulajdonságként jelent meg. A nem magyar élclapokban viszont a magyarok váltak erőszakossá, elnyomóvá, míg a nemzeti csoportok képviselői dolgos emberek, akik túrték mindezt, s fenntartották és eltartották az országot, amíg a magyarok – munka helyett – lustálkodtak, táncoltak, ittak.⁸⁶⁵ Az erőszakos magyarosítást az élclapok különböző

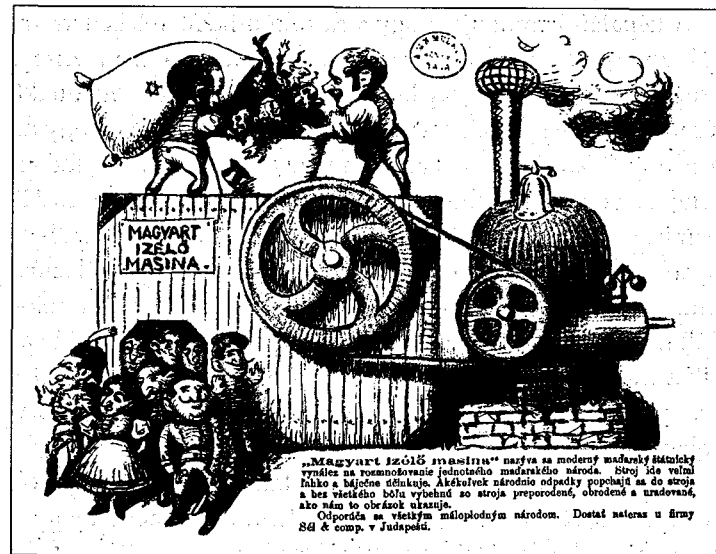
60. kép
„– Teremtette. Bele kell vernem a földbe!
– Gyenge béka! Ennél nagyobb kalapácsok is eltörték már itt.”

⁸⁶⁴ Az 59. kép lelőhelye: GS 1902. jan. 28. 1.

⁸⁶⁵ Részletes elemzést olvashatunk az 1860–1880-as években megjelent Román fejedelemségekbeli élclapokról: Florin-Aron Pădurean: *Indicting the Enemy. Ethnic Stereotypes in Romanian Cartoons in the Nineteenth Century*. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 122–149. A szerző megállapításai szerint a magyarok, az osztrák-németek (Bukovina folytán) és az oroszok (Besszarábia) is agresszorként jelentek meg, mint román területek birtokosai. Az agresszió emlegetésének célja a mártíromság hangsúlyozása volt a saját csoport esetében. Elemzett vicclapjai az ellenállásra összpontosítottak, s nem a reménytelenségre, az erőszak ábrázolása az elnyomottságot volt hivatott ellentőntözni. A magyarokhoz kapcsolódó karikatúráként említi a szerző azt a rajzot, melyen a magyar férfi a nő akarata ellenére elveszi feleségül Erdélyt (1868. dec. 25.), vagy amikor a magyar férfi mint nem szívesen látott kérő jelent meg, s fenyegette a román nőt, Erdélyt (1866. jan. 22.) (Pădurean: *Indicting the Enemy*, 125–128.; 133.). Pădurean annak ellenére, hogy a kiválasztott karikatúrát meggyőzően elemezte, összehasonlítás hiányában nem tudta leküzdeni

szimbolikus jeleneteken keresztül mutatták be. A szerb lapban a magyar figura az egyik rajzon a „magyarosítás” feliratú hálóval igyekszik kifogni a „nemzetiségek” nevű halat,⁸⁶⁶ vagy egy másik rajzon egy „nemzetiségek” felirattal ellátott fatörzset próbált Széll Kálmán magyar miniszterelnök a földre döngölni (s előtte már Wekerle, Tisza és Bánffy kalapácsa is beletörött a kísérletekbe), s a képaláírások mindkét esetben megállapították a törekvés sikertelenségét (60. kép).⁸⁶⁷

Ez utóbbihoz nagyon hasonló az a rajz a szlovák lapban, amikor báró Bánffy Dezső fejszéje beletörik a „szlovák” fatörzsbe.⁸⁶⁸ Nem csak a miniszterelnök bukkant fel fejszével a szlovák lapban, hanem általában véve a magyar szereplők, ami világosan utalt a nekik tulajdonított agresszív magatartásra. A nem magyar lapokban az erőszak persze nem csupán fizikai erőszakot sugallhatott, hanem az erőszakos magyarosító politikára is ráirányította a figyelmet. A magyarosítást gúnyolta ki például az a szlovák újságban megjelent rajz is, melyen egy gépbe felülről magyarok „mindenfajta nemzeti szemetet” „öntöttek” bele, alul pedig „zsido” attribútumokkal rendelkező magyarok kerültek ki. A gúnyrajz egyszerre figurázta ki a magyarok asszimiláció által növekvő létszámát és az erőszakos magyarosítást, talán utalva az 1900. évi népszámlálás adataira is, melyekből kiderült, hogy a magyarság létszáma alig haladja meg az ország lakosságának 50%-át (61. kép).⁸⁶⁹

61. kép

„Magyart izelő masina. Így hívják a modern magyar állam szüleményét a magyarok megsokszorozására. A gép nagyon egyszerű és bájosan működik. Mindenfajta nemzeti szemetet beledugunk a gépbe, és fájdalom nélkül újjászületett, fölvilágosított emberek futnak ki a gépből, mint ahogy ezt a kép is mutatja. Ajánljuk minden kevés gyerekekkel rendelkező nemzetnek.

A Sél & comp. cégnél kapható Judapesten.”

etnocentrizmusát: a 19. századi Erdélyt teljes egészében román területnek tekintette, a magyarokat pedig idegen, okkupáló hatalomnak (például: 126. old.).

⁸⁶⁶ VP 1902. márc. 1. 27.

⁸⁶⁷ A 60. kép lefőhelye: VP 1902. márc. 24. 35. „Теремтете. Морам га сбвити у земљу! Слаба жаба! Поломили су се ту и мало тежи маљеви.”

⁸⁶⁸ Č 1898. júl. 25. 49.

⁸⁶⁹ Illyefalvi vitéz Géza (szerk.): *Magyarország statisztikája*. Budapest, 1904. 45.

A 61. kép lefőhelye: Č 1901. jan. 25. 1. (Első nyitóoldal az évben, egész oldalas rajz!) „Magyart izelő masina” nazýva sa moderný maďarský štátnický vynález na rozmnožovanie jednotného maďarského národa. Stroji ide veľmi

lahko a báječne účinkuje. Akékoľvek národné odpadky popchajú sa do stroja a bez všetkého bóľu vybehnú zo stroja preporodené, obrodené a uradované, ako nám to obrázky ukazujú. Odporúča sa všetkým máloplodným národom. Dostať náteraz u firmy Sél & comp. v Južapešti.” Az asszimiláció gépként való leírása Grünwald Béla nevéhez köthető: „...A középiskola olyan mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint rakják bele a tót fiúkat, s a másik végén mint magyar emberek jönnek ki.” (Grünwald Béla: *A Felvidék. Politikai tanulmány*. Budapest, 1878. 140.) A szlovák rajz – tíz évvel Grünwald halála után – értelmezhető válaszként az idézett mondatra. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a Szlovák Nemzeti Párt 1901-től felhagyott a választási passzivitással, így az 1901-ben keletkezett karikatúrák a választási propaganda részeként tekint-

A képaláírás mutatja, hogy a rajzoló miként vélekedett arról, ahogyan a magyarok látták a nem magyar nemzetiségi csoportokat, s ő kizárólag hogyan tartja „megvalósíthatónak” a magyarosítást. A rajz talán tükrözi azt a félelmet is, hogy ha a zsidók asszimilálódtak, akkor a magyarosítás, ha elég idő áll rendelkezésre, sikerülhet a nem magyar nemzetiségek esetében is.⁸⁷⁰ Az asszimiláció – a zsidóságot követően – leghatékonyabb a szlovákok esetében volt, tehát a zsidók asszimilációja mint negatív példa jelenhetett meg az élclapi rajzokon a szlovák nemzeti érzelmű közvélemény előtt.⁸⁷¹ Az ilyen típusú karikatúrák megtalálhatók a szlovák lapban 1895, a zsidó vallás magyarországi recepciója előtt is, de ezt követően szinte kizárólagossá váltak.

Ez a kép, mint megannyi másik, tanúskodik a magyarok rovására írt uralkodni akarásról. Nemcsak a nem magyar nemzetiségeknek tulajdonított alárendelt szerep jelent meg azon a szlovák karikatúrán, melyen egy magyar alak egy tálcán tartja a nem magyarokat ábrázoló figurákat, azt kívánva, hogy újabb ezer év múlva már csak ilyen pici kiállítási tárgyak legyenek, hanem a megsemmisüléstől való félelem is.⁸⁷² Az elnyomás érzését érzékelteti az a rajz is, amikor a teljes magyar közigazgatási apparátus nehezedik a szlovákokra, akiknek életét a karikatúra szerint megnehezítették a mindennapos kisebb-nagyobb atrocitások.⁸⁷³ A rajz vizuálisan is jól szemlélteti a szlovákok vélt szituációját: egy háromszög csúcsát képezi a „magyarok Istene”-ként lesújtó magyar minisztérium, alsó

hetők. (Holotik, L'udovit: Die Slowaken. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie: 1848-1918. Die Völker des Reiches. Bd. 3/2. Wien, 1980. 797.)

⁸⁷⁰ Fontos megjegyeznünk, hogy a zsidók magyarosodása spontán folyamat volt a 19. század második felében.

⁸⁷¹ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, 1995. 60–69.

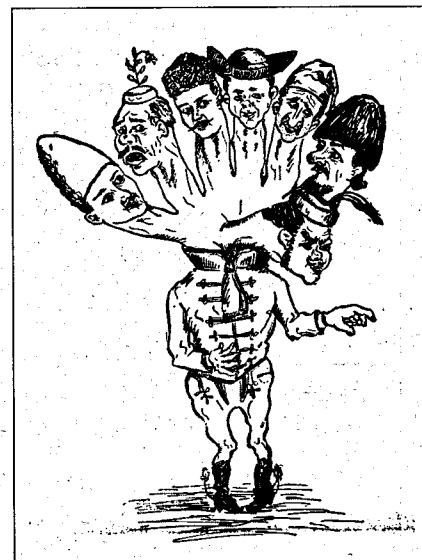
⁸⁷² Č 1895. aug. 25. 60.

⁸⁷³ Č 1891. márc. 25. 21.

élén pedig a menekülő szlovákok láthatók.

A szerb lap a századfordulón a román-tól és a szlováktól eltérően kevésbé az elnyomottságot és a félelmet rögzítette olvasóiban, a magyar alakot inkább gyengének ábrázolták, aki egy képaláírás szerint már nem sokáig bírja a nemzetiségek folytán ránehezedő terhet. A képen egy vézna magyar testet láthatunk, melynek hét feje van, amelyek elhúzzák a testet (62. kép).⁸⁷⁴

A román lap esetében is megjelent a magyarok erőszakos törekvéseire való utalás még az 1860-as években, s új elemként az autonómia reményének siratása.⁸⁷⁵ A vélt elnyomást ábrázolta

62. kép

„Egyedülálló magyar ifjúság»

»Nemzetiségi ifjúság már nincs, nem is szabad lennie!»

Ilyen nagy ez a dalia, hogy hét fej súlya terheli, nyomja.

Csak egyetlen gond sötétíti el a dicsőségét: Túl gyengék a lábacskaí egy ekkora fejhez.»

⁸⁷⁴ A 62. kép lelőhelye: VP 1902. márc. 29. 43. „Јединствена мађарска омладина». »Народносно омладине нема више нит' сме бити!» Тако вели тај делија, што га седам глава кити. Само, само једна брукa ремети му сву ту славу: Преслабе се те ножице и за једну совоју главу.» Ez az ábrázolásmód mutat rokonságot a zsidókról készült – a 19. században tudományos ihletésű – tanulmányfejekkel. Lásd például: Vörös: Judapesti bulváron, 30.

⁸⁷⁵ GS 1868. jan. 16. 4.

De demultu.

Pista: Vai de mine, ajutati fratiloru, sã restornamu greutatea acest'a!

Acum'a.

Pista: Mancu, beu si me veselesc
Si pe toti-i asuprescu.

63. kép és 64. kép

„Régen. Pista: Jaj nekem, segítsetek testvérek, hogy leborítsam ezt a terhet!”
„Most. Pista: Eszem, iszom és vigadozom és Mindenkit elnyomok.”

az a rajz is, melyen korábban csupán az osztrák-német, később már a magyar és az osztrák-német figurák a nemzetiségi alakok vállán álltak (63–64. kép).⁸⁷⁶

A nemzetiségi csoportok magyarosítására a „nemzetegység” feliratú magyar kalappal letakart nemzetiségi figurák utalnak, a rajzoló tehát igyekezett rávilágítani arra, hogy ez az egység nem jöhet létre, csak palástolni lehet a konfliktusokat.⁸⁷⁷

A szerb lapok a későbbiekben is gyakran alkalmazták a szembeállítást a humoros-gúnyos hatás elérése érdekében, s a korábbi, jelenlegi és jövőbeli állapotokat hasonlították össze. Példa az utóbbira, amikor a „magyar” feliratú padon ülnek a nemzetiségi csoportok képviselői, s a magyar figura kiabál velük, majd a második képen a nemzetiségi alakok egyszerre felállnak, a magyar pad felborul, a magyar szereplő pedig leesik a földre.⁸⁷⁸ Három képből áll egy képzeletbeli gyermekeknek írt nyelvtankönyv egy fejezete is, mely az igeidőket szemlélteti: a múlt időben Michel – gőgösen – ellovagol, s a magyart és a nemzetiségeket otthagyja (képaláírás: centralizáció), akik együtt szomorkodnak. A jelenben (dualizmus) a magyar Michel mögött – háttal neki – ül a lovon, s kigúnyolja a nemzetiségi csoportokat, a jövőben pedig a nemzetiségi ül a lovon, Mihály és Michel pedig már leestek róla (föderáció).⁸⁷⁹

Az agresszivitás és az elnyomás gondolata a cseh és a lengyel karikatúrákról készült elemzéseknek is központi követ-

⁸⁷⁶ Hasonló kép látható még: GS 1868. márc. 28. 40. A 63. és 64. kép lelőhelye: GS 1868. okt. 30. 148. „De demultu. Pista: Vai de mine, ajutati fratiloru, sã restornamu greutatea acest'a! Acum'a. Pista: Mancu, beu si me veselesc. Si pe toti-i asuprescu.”

⁸⁷⁷ GS 1868. dec. 3. 156.

⁸⁷⁸ VP 1898. okt. 15. 226.

⁸⁷⁹ VP 1898. nov. 30. 265. Hasonló rajzzal a román lapban is találkozhatunk: az első képen Pista és Michel kibékül, majd közösen ellovagol a nemzetiségi csoportok képviselőin gúnyolódva. Az utolsó ábrán viszont a ló leveti magáról Pistát és Michelt, amit a nemzetiségi csoportok ujjongással fogadnak (GS 1868. ápr. 13. 48.).

keztetése – elsősorban a németekre vonatkoztatva. A cseh Humoristické listy és Šípy című humorisztikus hetilapok rajzai alapján Karel Altman megállapította, hogy a rajzokon a németek agresszív nacionalisták és militarista szelleműek, s általában magas rangú katonaként tűntek fel. A magyarok – a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak lapjaihoz hasonlóan – nemesként láthatók, akik a németekkel együtt elnyomják a szlávokat. A cseh lap alkotói a szakadt ruházattal és a szláv csoportok – szlovákok, szerbek és horvátok – szegényként való jellemzésével elnyomottságukat igyekeztek hangsúlyozni, e csoportok képviselői általában fizikai munkát végeznek a képeken, ami ugyancsak elnyomásukat jelenítette meg.⁸⁸⁰ A csehek önképe nagy hasonlóságot mutat az 1860-as évekbeli ábrázolásmódjukkal a Figaróban, míg a szlovákok ábrázolásmódja a szlovák önképpel.

A magyarokra és nem magyarokra vonatkozó következtéseinket a cseh Humoristické listy rajzai alapján tovább bővíthetjük.⁸⁸¹ A magyar figura megjelenítése egyrészt ötvözi a szerb és a szlovák lap sajátosságait (igen túlsúlyos, hosszú bajusszal rendelkező, sarkantyús csizmás alak), de sohasem tűnt fel zsidóknak tulajdonított attribútumokkal. A magyarok és nem magyarok viszonyát a prágai lapszerkesztők a többi nem magyar laphoz hasonlóan látták: a magyar elnyomóként szerepel, amit szimbolikus jelenetekkel (a magyar fegyvert fog a szlovákra, akit így kényszerít arra, hogy mosolyogjon

a fényképezőgép felé, a külföldnek szánva a képet) és jelképekkel is ábrázoltak (például: a magyarok varangyként, páva-ként).⁸⁸² A magyar nemzeti szimbólumok viszont nem képezték gúnyolódás tárgyát a cseh lapban. Egy példát bemutatunk a cseh vicclapból is, hogy láthassuk, mennyire azonos és tipikus módon jelenítették meg karika-turistái a vélt magyar elnyomást (65. kép).⁸⁸³

A lengyel élclapokban a magyarok nem kaptak önállóan helyet, csupán Ausztria–Magyarország egy nemzetiségi csoportjaként bukkantak fel, mint akik hozzátesznek a Monarchia egységéhez valamit (a bemutatott gúnyrajz konyhai jelenetet ábrázol, s a magyar figura épp a paprikát adja hozzá az ételhez).⁸⁸⁴ A nemzetiségi csoportok öltözeke itt is az eddig látottakra hasonlít, a lengyel önkép vizuális reprezentációja pedig megegyezik a Figaro 1860-as évekbeli képeinek lengyel alakjáéval.

Az említett példákban is jól látható, hogy hasonló technikával állították szembe a magyar és nem magyar lapok a sa-

65. kép
„A magyarok olyan találékonyak, hogy mások fején is tudnak járni. Sajnos nem a sajátjukon.”

⁸⁸⁰ Altman, Karel: Ethnic Stereotypes in the Nineteenth Century Czech Caricature. In Demski Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 234–249. A szerző nem tett különbséget osztrák-német és németországi német között, pedig a karikatúrákon egyértelműen elkülöníthető a két csoport. Az agresszió a rajzokon mindkét német csoport tulajdonsága, de a militarizmus inkább a Német Császárság képviselőit, míg az osztrák-németeket öltöztetük (hálósipka, papucs és térdnadrág), rosszindulatú arcvonásaik, illetve kövérségük jellemezte.

⁸⁸¹ <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=HumL> (Letöltve: 2011. október 20.)

⁸⁸² HL 1896. máj. 29. 1.; HL 1896. jún. 5. 1.; HL 1896. okt. 9. 4.

⁸⁸³ A 65. kép lelőhelye: HL 1896. szept. 18. 1. „Maďaři jsou tak obratní, že dovedou chodit i »po hlavách«. Jen že bohužel ne po svých vlastních.”

⁸⁸⁴ Demski, Dagnosław: Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862–1939. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 150–183.

ját és a „másik” csoportját: az a csoport, melytől igyekeztek magukat elhatárolni, negatív külső (testi torzítások) és belső (erőszakos, kegyetlen, elnyomó, lusta) tulajdonságokkal bírt mindegyik elemzett lapban.

SZIMBÓLUMOK

– AHOGY AZT „MI” ÉS „ŐK” LÁTTATTÁK

A nem magyar vicclapok közül a szlovák lapban jelenik meg egyszer a magyar címer átalakítva. A rajz beleillik abba a sémába, ahogy ez az élclap az 1890-es években kigúnyolta a zsidók magyarosodását és a magyarokat: a Szent Korona tetejére ugyanis itt kereszt helyett Dávid-csillag került, mint ahogy a kettős kereszt helyére is a címerpajzsra, a folyókat jelképező mezőbe zsidó neveket írt a rajzoló, s a pajzsot két zsidó attribútumokkal rendelkező figura tartja.⁸⁸⁵ A szerb lap rajzolója nem a címet, hanem a magyar zászlót alakította át hasonló módon: a trikolor közepén megpillanthatunk egy „zsidó orr”-ot és egy pénzeszsákot, a magyar zászló baltán és nem zászlótartó rúdon látható, a balta tetejére Dávid-csillag került, s a textil szélénél – mintegy díszként – pajesz lóg lefelé.⁸⁸⁶

A nemzetiségi élclapokban is találkozhatunk állatszimbólumokkal, de kevesebbel, mint a pesti lapokban. A szlovák lapban a magyar sovinizmus jelent meg ugató kutya képében, melyet egy szlovák csitít, visszatart, ebben a lapban továbbá egy zsidó attribútumokkal rendelkező kígyóval találkozhatunk.⁸⁸⁷ E bibliai jelképpel kívánt rámutatni a rajzoló a túlzott nacionalizmus veszélyeire. A 19. század végén a szerb élclapban felbukkant a magyar sovinizmus varangy formájában is,

⁸⁸⁵ Č 1896. máj. 25. 13.

⁸⁸⁶ VP 1902. márc. 1. 29.

⁸⁸⁷ Č 1902. jún. 25. 41.; Č 1902. nov. 25. 84.

66. kép

„Két jó és igazságos anyuka.

Cis mama: Istentelen Vaško! Látni fogom, hogy adsz-e Michelnek enni!

Vašek: De ez a Michel elvette az én részemet is, anya!

Cis mama: Itt a te részed, istentelen!

Trans mama: Na várjál, meglátom, adsz-e enni Pistikének!

Janko: De mama, Pista elvette az én részemet is!

Trans Mama: Ott a te adagod, ebadta!”

melynek hátán állt a magyar figura, s igyekezett összetartani a düledező „magyar alkotmányosság”-ot.⁸⁸⁸ A szerb lap másik rajzán a magyar sovinizmus már mint felhő látható, melyhez ugyancsak társíthatunk bibliai utalást, s a sötét gomolyfelhőből jégeső esik, ami ellen a horvát nemzeti újságot megtestesítő varangy (Obzor) esernyővel tud védekezni.⁸⁸⁹ A Vrač Pogodačban a magyarok még gögösen le-föl sétáló pávaként tűntek fel a millennium évében.⁸⁹⁰

⁸⁸⁸ VP 1898. febr. 28. 43.

⁸⁸⁹ VP 1896. márc. 15. 44.

⁸⁹⁰ VP 1896. jún. 27. 147.

A nemzeteken kívül az országokat is megjelenítette egy jellemző allegória: az országok nő formájában bukkantak fel. Igaz ez a magyar élclapokra is, ahol Hungária szép, fiatal nő, mint ahogy az a szerb lapban Szerbia.⁸⁹¹ A román élclapban az autonómiát személyesítették meg a rajzoló hasonlóan, míg ilyen típusú szimbólummal – mivel önálló szlovák állam nem létezett – nem találkozhatunk a szlovák lapban. Itt viszont Ausztria és Magyarország jelenik meg hölgyként,⁸⁹² de ezeknek az asszonyoknak az ábrázolásmódja igencsak távol áll Hungária magyar megjelenítésétől. A nők ugyanis torz arcúak, idősek, s Hungária épp az ártatlan gyermekként lerajzolt szlovákokat, illetve Ausztria a cseheket veri el, míg az osztrák-német Michel és a magyar Pista gúnyosan mosolyognak (66. kép).

Hölgyként jelent meg, de kapcsolódik az őstörténethez, a történelem kezdeti időszakának ábrázolásához is az a karikatúra, melyen a szlovák rajzoló azt a mondat értelmelte újra, mely szerint Magyarország koronáját felajánlották Szűz Máriának. A karikatúrán ugyanis a Szent Korona és Szűz Mária pillantható meg karjában egy zsidó kisgyermekkel.⁸⁹³

SZATÍRA AZ ŐSTÖRTÉNETRŐL

A különböző szimbólumokkal ellentétben a történelmi emlékek és az eredetmítoszok nem gyakori karikatúratémák a nem magyar élclapirodalomban sem. Összesen két szlovák rajzot

⁸⁹¹ Láthattuk Pădurean cikkéből, hogy a román lapokban Erdély, illetve Románia látható fiatal nőként.

⁸⁹² A 66. kép leőhelye: Č 1899. nov. 25. 81. „Dve dobré a spravodlivé mamky. Mama Cis: Saframentský Vaško! Ved ja uvidím, či sa dás najiest Michlíkovi! Vašek: Ale veď Michlík sobral i mój podiel, mama! Mama Cis: Tu más tvoj podiel, saframente! Mama Trans: No dočkaj! Šak ja uvidela, či sa dás napapala a Pištíkának! Janko: Ale mama, veď Pišta sobral i moju porciu! Mama Trans: Tu más tvoj porciu, azebatta!”

⁸⁹³ Č 1896. febr. 25. 13.

találhatunk, melyek a magyarok eredetén, történelmi legendáin, emlékein élcelődött. Az egyik rajz az ezredforduló előtti magyar viseletet elevenítette fel, s a magyarok keleti, barbár eredetét hangsúlyozta a figurák arcvonásaival is,⁸⁹⁴ a másik karikatúrát pedig négy részre osztotta a rajzoló, melyek a honfoglaláshoz vagy a kalandozások időszakához kapcsolódó mondatokat gúnyoltak.⁸⁹⁵ Az első mezőben csontokat ástak ki, s a csontok Árpádé, a honfoglaló vezéré. Az ásatásokat a felső-trencséni, tehát szlovák Zaoszek vezette, ami utalhat arra a kortárs, a szlovák értelmiség körében elfogadott elképzelésre, hogy mind a szlovákok, mind a románok a magyaroknál előbb telepedtek le a Kárpát-medencében. A következő képmező címe a „magyarok bölcsője”, melyen – ironikus módon – egy halott magyar férfit visznek bölcsőben. A harmadik Lehel kürtje, melyre azonban a magyar miniszterelnök, Bánffy Dezső neve került, aki pedig a kürtöt fújja, Thaly Kálmán, a korszak ismert magyar történetírója, ami sugallta az olvasók számára e mondatok valótlanságát.⁸⁹⁶ Az utolsó ábrán a képaláírás szerint a hét honfoglaló vezér tolla látható, mely egy a földbe szúrt karóra hasonlít leginkább, talán a területszerzést kigúnyolva.

A történelmi témájú elemzési szemponthoz kapcsolható leginkább az a csak magyar élclapokban megtalálható ábrázolásmód, hogy az ellenzék politikusait a kormánypárti vicclap, illetve fordítva, a kormánypártét az ellenzéki lap nem magyar nemzetiségüként ábrázolta, ami segített a kívánt negatív aszociációk felidőzésében. Láthatunk politikusokat szerbként, románként vagy szlovákként felbukkanni.⁸⁹⁷ A legtöbb eset-

⁸⁹⁴ Č 1895. nov. 25. 85.

⁸⁹⁵ Č 1895. jún. 25. 45.

⁸⁹⁶ Thaly Kálmán (1839–1909) az ezredéves országos kiállítás történelmi csoportjának egyik rendezője és alelnöke volt, saját verseit pedig mint kuruc dalokat népszerűsítette (*Pallas*, 16. köt. 137–138.).

⁸⁹⁷ Ű 1898. jan. 16. 29.; BJ 1899. március 5. 3.; Ű 1899. szept. 24. 461.; Ű 1899. nov. 5. 535.

ben a politikus származása nem befolyásolta, hogy hogyan ábrázolta őt a rajzoló, ez alól egyetlen kivételt találhatunk. Ahogy arról már szó esett, Baross Gábor közlekedésügyi, majd kereskedelmi minisztert születési helye miatt szinte kizárólag szlovák öltözetben jelenítették meg, de vonásainak eltorzítása nem jellemző.⁸⁹⁸ A többi ilyen típusú karikatúrán a rajzoló oly módon használták fel a nemzetiségi csoportokról már rögzült negatív sztereotípiákat, hogy azokkal a politikai „ellenségeket” még inkább ki tudják gúnyolni. A nem magyar nemzetiségi csoportokról élő negatív kép ehhez hasonló felhasználása azonban nem jellemző a vizsgált időintervallum elején, s a sztereotípiák széles körű ismertségére mutat az évszázad utolsó évtizedére. Rokontható ez a szlovák és a szerb lapok azon eljárásával, ahogy a magyar figurát zsidóként ábrázolták.

NEMZETÁLLAM ÉS AUTONÓMIA

A szimbólumokhoz és a közös történelmi emlékekhez hasonlóan a 19. századi nemzetfogalom fontos összetevője, hogy a nemzet rendelkezék egy területtel, ahol államalkotó tényező lehet. Magyarországhoz kapcsolódó területre vonatkozó utalást a nemzetiségi élclapok esetében a szerbeknél és a szlovákoknál találunk, ami mutatja a megnőtt magyar önbizalom elutasítását.⁸⁹⁹

⁸⁹⁸ Például: BJ 1891. aug. 23. 3.

⁸⁹⁹ A képet részletes elemzés nélkül közli Miloslav Szabó is, akinek rendelkezésre állt levéltári forrás a karikatúra keletkezésének körülményeiről, mely leírja magát a képet, s azt, hogy a glóbusz tetején a magyar és a zsidó figura csárdást járnak, tehát a magyar már csak a zsidóval táncolhat, a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselője nem akar részt venni a csárdásban (Szabó, Miloslav: *Invasion of „Judeo-Magyars”? The Hungarian Millennium of 1896 in the Anti-Semitic Caricature.* In Demski – Sz. Kristóf – Baraniecka-Olszewska (eds.): *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe.* Budapest, 2013. 217–218.).

Az egyik ilyen típusú karikatúrán a földgömböt láthatjuk, mely úgy bukkant fel, mint ha az egész Földön csak Magyarország létezne, s a glóbusznak majdnem a közepén helyezkedik el Budapest (67. kép).⁹⁰⁰

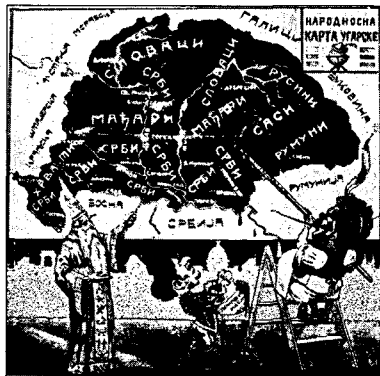
A karikatúra utalt a keletről érkező galíciai zsidók Magyarországra vándorlására is, ami ugyancsak gyarapította a zsidó-magyar lakosságot – szemben a szlovákokkal, akik közül a rossz gazdasági körülmények miatt sokan vándoroltak ki Amerikába. A földgömböt a három nemzetiségi mozgalom képviselője tartja a hátán, s a tetején láthatók a magyarok. Ez az ábrázolási mód középkori tradíciókkal rendelkezik: a földgömböt a rendi társadalom időszakában készült rajzokon a három rend tartja, akiknek feladata ezáltal a meg-

67. kép
„Pánmagyarország elfoglalása 1896-ban.
Mi lesz akkor, ha ez az összes oda
feljut, és a négy pillér eltörik?”

⁹⁰⁰ A 67. kép leelőhelye: Č 1896. márc. 25. 20. „Zaujímame Panamadarii r. 1896. Ba čo to len bude, ak sa tí vŕsetci hore vyškriabu a ak sa potom tie ťtyri stĺpy vyvalia!” A magyar glóbusz textuálisan a Figaróban is felbukkant (1861. febr. 23. 33.), mint ahogy a „cseh glóbusz (Böhmischer Globus)” is – a magyar glóbuszhoz hasonló asszociációkat keltve (F 1891. aug. 15. 130.). A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi Donauzeitung (az Anton von Schmerling vezette kormányzat szócsöve, rövid életű lap: 1860–1862. Höbelt: *Die deutsche Presselandschaft*, 1835.) egy névtelen tárcairója használt először Tóth szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta; Geben Sie mir globus von Ungarn”. (Tóth: *Szájzárul szájra*, 346.) Tóth forrásként Ágai bécsi levelét nevezi meg a Vasárnapi Ujságból (1861. ápr. 28. 200.).

lévő, de számukra nem kedvező világrend fenn-tartása, s a glóbusz tetejére ránehezedett súlyként vagy az uralkodó vagy az egyház.⁹⁰¹ A karikatúrát tehát értelmezhetjük úgy, hogy a szlovák megközelítés szerint a „világrendet” a nemzetiségi csoportok tartják fenn, s a szórakozó asszimilált zsidók és magyarok, illetve a beáramló galíciai zsidók jelentik a plusz terhet. A szerb lapban is feltűnt kétszer a „magyar glóbusz” kifejezés, egyszer magyar fejformaként

68. kép

– De még egy keveset tartsd és segíts, Smulo testvér. Hogy azt a keveset is besötétítsem, ami a szemünket annyira szúrja!
– Hiába mázolod, hiába sötétíted, a fehér nem lesz fekete, Majd épp te magad, Magyarbácsi, fordítod hasonlóra!”

megrajzolva (zsidó orral, pajesszal), illetve úgy, hogy a teljes glóbuszon Magyarország terült el, azon a féltéken, melyet láthatunk, csak a Tiszáig húzódó területeket ábrázolták.⁹⁰²

A magyar élclapokhoz hasonló térképpel a területi igények ábrázolására csak a Vrač Pogađačban találkozhatunk a „*Magyarország nemzetiségi térképe*” című karikatúrán. Magyarok lakta területként még a későbbi trianoni Magyarországnál is kisebb országgrész látható, míg a nemzetiségi területek túlnyúltak a korszak etnikai határain (68. kép).⁹⁰³

901 Langemeyer: *Bild als Waffe*, 221. Az ábrázolási mód köthető antik tradíciókhoz is, mivel Zeusz Atlaszt kötelezte arra, hogy a vállán tartsa az egész égboltot. (Hoppál Mihály [szerk.]: *Mytológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988. 654.)

902 VP 1898. márc. 15.; VP 1898. ápr. 30. 93.

903 A 68. kép lelőhelye: VP 1898. jan. 15. 17. „народносна карта угарске. Де још малко попрдржи и помози, Шмуле роде. Да замрчим и тај кусур, што нам

ÖSSZEGLZÉS

„...E föld, e nép legyen magyarrá,
És végre itthon úr legyen,
Kit vadként vertek, üzték: Hajrá!
S parancsolt jött-ment idegen.”⁹⁰⁴

A magyar nemzetfogalom változása – amint azt Az Üstökös szerzőjének sorai is alátámasztják – a magyar élclapok hasábjain jól tükröződik. Az 1860-as években a nemzetiségi csoportokkal kapcsolatos témáknak még széles spektrumával találkozhatott az olvasó, majd az optika összeszűkülött, szűrőként egyre inkább az egységes Magyar Birodalom eszméjét használták a szerzők és szerkesztők. Mindemellett az antiszemitizmus is megjelent a magyar (Herkó Páter) s némileg az elemzett bécsi újság lapjain.⁹⁰⁵ A magyar élclapokban az osztrák–magyar kiegyezést megelőző és az azt követő években is eltolódást érzékelhetünk, a másíkról alkotott kép egyre kevésbé humoros–barátságos, inkább negatív, de még mindig kevésbé sértő, mint az 1890-es években.

A politikai témájú élclapi szövegek, melyeknek egyik jellemzője az, hogy a 19. század végén már „ellenségként”, illetve nem-

tol'ko очи бoдe! Залуд мажеш, залуд мрчиш, б'јело неће бити црно. Па ма се ти, Мађар-бачи, на налице баш прервн'о!" E tékép nagy hasonlóságot mutat Az Üstökös szerzőjének 1861-es vizuáljával, ha eltekintünk attól, hogy Az Üstökös szövege német területi egységet (Dunántúl) is kijelöl, ami a 19. század végén kevésbé lehetett releváns, mint az 1860-as évek elején (291–292. old.).

904: Ü 1890. nov. 16. 229.

905 Az 1890-es évekből már találhatunk bécsi antiszemita élclapot is, melynek témái, ábrázolásmódja nem sokban különbözik a hazai zsidóellenes vicclapokétól. Lásd például a Kikeriki című lap 1898. évfolyamának képeit (<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=1898&zoom=33>, letöltve: 2013. december 10.).

emberként ábrázolták a nemzetiségi csoportokat, társadalmi feszültségeken csattantak, egyben a társadalom hangulatát, hozzáállását is mutatták az adott témához.⁹⁰⁶ A vizsgált nemzetekkel és nemzetiségekkel kapcsolatban is megjelentek az írásokban és a karikatúrákon a társadalmi feszültségek követelései kigúnyolásán keresztül, illetve azáltal, hogy egyre hevesebbnek értékelt politikai követelései gyakran az „átlagemberre” vonatkoztatott vélt tulajdonságok eltorzulását is eredményezték.

Az 1860-as és 1890-es évek karikatúráin és szövegeiben a magyarországi nemzetiségi csoportok – szerbek, szlovákok, románok – megjelenítése a Figaróban alapvetően hasonló, míg a magyar élclapokban gúnyosabbá vált a század végére; ami mutatja a növekvő feszültséget és dokumentálja a nacionalizmus és vele párhuzamosan a félelem felerősödését. A Figaro inkább a külpolitikai eseményeket kommentálta rajzos és szöveges formában, s az elemzett csoportok közül a horvátok, szászok, rutének és a románok igen kevés karikatúrán bukkantak fel, hiszen az ausztriai közvéleményt leginkább a csehekkel kapcsolatos – belpolitikai – konfliktus foglalkoztatta. Így nem meglepő, hogy a csehekkel kapcsolatban az 1860-as és 1890-es éveket összehasonlítva a magyar lapokéhoz hasonló torzulásoknak lehetünk szemtanúi.

A bécsi és a pesti élclapokban a sztereotípiák változásának iránya tehát hasonló volt a 19. század második felében, ha az összehasonlítás szempontrendszerét úgy változtatjuk meg, hogy a Lajtán innen és túl azon nemzetiségi mozgalmak és csoportok ábrázolásait hasonlítjuk össze egymással, amelyekkel kapcsolatban az adott olvasóközönség a vitás kérdéseket belügyének tekintette. Megfigyelhettük azt is, hogy az ausztriai vicclap a csehek és a lengyelek esetében is inkább a politikai feszültségeket gúnyolta ki, e népcsoportok vélt külső és belső tulajdonságait kevésbé torzította el, mint a magyar élclapok.

906 Erőss: *A pesti vicc*, 116.

Ezt magyarázhatja az, hogy a magyarok több oldalról ostromolt erődként tekintettek az országra, s a peremterületein élő minden nemzetiségi mozgalommal kiéleződött a konfliktus a század végére, amit elmélyített az oktatásban és a közigazgatásban érvényesülő magyarosítási törekvések mellett a szomszédos nemzetállamok megerősödése is, míg a csehek vagy a lengyelek nem rendelkeztek anyaországgal. A magyar, de az osztrák-német sztereotípiák negatív irányba való elmozdulása magyarázható többek között a sztereotípiák védekező funkciójával is: a „másik”-ról alkotott kép egyre erőteljesebben torzult, mivel egyre inkább szükségesnek érezték a „saját” csoport védelmét.

A sztereotípiák változása akkor is szembetűnő, ha az 1860-as és 1890-es éveket hasonlítjuk össze, de rendelkezésünkre állnak olyan kutatások is, melyek korábbi időszakok etnikai sztereotípiáit gyűjtötték össze. Kincses Katalin Mária Bél Mátyás népleírásából (1735–1747) – mely csak a nyugat-dunántúli csoportokra terjedt ki – a szlovákokról, a horvátokról és a németekről tudósít, míg Deák Ernő dolgozatában egy száz évvel később született összesítést, Fényes Elek tulajdonságlistáját (1837–1843; 1847) tette közzé.⁹⁰⁷ Bél Mátyás és Fényes műveiben egyaránt a szlovák szorgalmas, szelíd erkölcsű; a német pedig takarékos, művelt, vagyonos, szorgalmas, vendégszerető. A két lista mégis alapvetően különbözik egymástól, Bél Mátyásnál még jóval több pozitív tulajdonság kerülhetett fel rá, s kevés negatív (haragtartó szlovák, zsugori német, magyarul rosszul tudó, nem finom modorú, néha lusta horvát). A még mindig

907 A tulajdonságok felsorolását lásd: Kincses Katalin Mária: „Mores et consuetudines ... variant.” a nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában. In Klement Judit – Miskolczi Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 2006. 47–51.; Deák Ernő: „Jó kedvű, virgoncz emberek...”. Magyarország népeinek jellemzése. In Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, 2002. 450–451.

számtalan pozitív tulajdonságon kívül (bátor szerb, éles eszű, mértékletes román, edzett délszláv stb.) már több, az élclapok hasábjairól is ismerősen csengő negatív jellemvonást olvashatunk Fényesnél: a szlovákok, szerbek és a románok mind babonások, pálinkakedvelők, lusták; a szerbek és románok bosszúállók és alattomosak; a horvátok és a szerbek ölésre hajlamosak, indulatosak; a románok dologtalanok és hevesek; a szerbek pedig káromkodók. Kivételt a németek képeztek, róluk továbbra is csak két negatív vonást közvetített Fényes Elek (perlekedő, titkolózó). Láthatjuk, a 19. század embere – a felvilágosodás korszakának kozmopolitájával szemben – már inkább a „mi” és az „ők” csoportjának elhatárolására törekedett egy-egy karakterisztikus negatív vonás megjelölésével, melyek rendre – továbbgondolva – és sarkítva felbukkantak az élclapokban, ám a nacionalizmus térhódítását követően szinte egyetlen pozitív tulajdonság nélkül, ugyanis ilyen jellemvonásokkal már kizárólag a saját csoportot illették. Így egyre nagyobb szakadék kialakulásának lehetünk szemtanúi magyar és nem magyar között az élclapokban: Az ölésre hajlamos szerb gyilkos „vadráccá” vált, mint ahogy a román is civilizálatlan barbárrá, a szláv népcsoportok mértéktelenül fogyasztották a pálinkát, s valamennyi nemzetiségi csoporthoz társított tulajdonság volt a műveletlenség, ostobaság, s ha nem a harciasság, akkor a gyávaság. Mindezek a jellemvonások sugallták a kortárs vélekedést a magyar szupremáciáról, a magyar történelem és „faj” fejlettebb voltáról. Kivételt csupán a nemzetként elismert horvátok jelentettek, akik alapvetően megszűntek durva „szláv” csoportnak lenni, de a 19. század végén már ők is „gorombáskodtak”. A bevezetésben bemutatott s Hanák Péter által összegyűjtött – nemesi öntudattal rendelkező – magyar figurára vonatkozó tulajdonságlistán kívül a magyar parasztról kirajzolódó élclapi kép is magyarok és nem magyarok ellentétes vagy a nemzeti-ségitől eltérőnek megítélt vonásait mutatja. A magyar paraszt visszatérő vonásai a furfangosság, találékonyság, az együgyű-

ség,⁹⁰⁸ a gyors észjárás, s – az 1860-as évek elején – pozitívan megítélt tulajdonságként a német nyelvtudás hiányossága. Jellemzőjük továbbá a jó kedélyű beszélgetések mellett a jóízű evés és borozgatás. (Láthattuk ugyanakkor, az alkoholfogyasztás a nem magyar nemzetiségek esetében már negatívan megítélt tulajdonság volt.) Az „átlagembert” a magyarok esetében Magyar Mihály, az osztrák-németekében pedig *Német Miska/Mihály*, illetve német megfelelői (*Michel/deutscher Michel/Der Michel*) testesítik meg.⁹⁰⁹ Buzinkay tanulmányából megtudhatjuk, Magyar Miska egy a magyar folklórban gyökerező, atilában felbukkanó figura, aki – a 19. század utolsó éveitől eltérően – nemesi származású, elegáns alakja a bécsi lapoknak. Német Miska inkább egy kispolgári karakter, egy hivatalnok, akire öltözete a legjellemzőbb.

Buzinkay eredményeit kiegészíthetjük az osztrák-németek magyarokról alkotott képe tekintetében, ha a szövegeket is elemezzük. Az 1860-as években gyakran felbukkanó sztereotípiát a magyar pusztákon rabló életmódot folytató magyar bandita. A képaláírások sugallják, hogy a Figaro szerzőinek véleménye szerint Magyarországon megengedett a rablás.⁹¹⁰ A bécsi lapban már 1860-ban felbukkan a sztereotípiát, mely szerint a magyar konyha jellemzője a paprikás és a zsíros ételek. A Figaro jóslata szerint ugyanis „a szalonnát és a paprikát nemzeti istennekké nevezik ki”.⁹¹¹ Az 1890-es években már csupán politikai eseményekre reflektált az ausztriai lap egy igen sztereotip módon meg-

908 Az együgyű szó két jelentéstartalmát különbözteti meg a Czuczor-Fogarasi-szótár: egyrészt jelent butát, másrészt őszinte, igaz, egyenes embert (Czuczor-Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 2. köt. 64.). A történetekben általában véve a második jelentés érvényesülését figyelhetjük meg a magyar paraszt esetében.

909 Michelről és Magyar Miskáról karikatúrák alapján lásd részletesebben: Buzinkay, Géza: *Rival Stereotypes: Austrian and Hungarian Cartoons of Each Other*. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 252–271.

910 Például: F 1869. febr. 13. 25.; F 1898. júl. 30. 122.

911 F 1860. dec. 1. 194. „Speck und Paprika werden zu Nationalgottheiten ernannt.”

jelenített magyar figura vagy magyar levelezője szájába adva az élceket vagy verseket. A szövegek címében a „*kernmagyarisch* (igazán magyar)” melléknév minden esetben megtalálható.⁹¹² A Figaróban még a magyarok német beszédmódja, eltérő kiejtésük vált a humor céltáblájává, melyre példaként idézhetjük Szombathi Kálman magyar levelező szövegét:

„*Temint. Redactor ur!*

Hát, ist gonz najer Umstand eingetreten, was mocht Ajnfluß auf Berechnung von Quote. Hot nämlich gerode in letzter Zait stottgefunden so vile fene Defraudation und Unterschlogung [...] daß ist domit wieder geworden bewiesen, [...] daß in Ungarnland [...] mongelt überoll on Geld.”⁹¹³

Mint láhattuk, a magyar lapok a magyarországi németekről sem közöltek sok információt, de az osztrák-németekről sem tudhatunk meg személyesnek ítélt tulajdonságokat, csak politikai nézeteltérések kapcsán bukkannak fel. Egyetlen jellemzőjük öltözetükön kívül, mely a magyartól eltérhetett a kortársak szerint, így ábrázolásra is került az, hogy az osztrák-németek szívesen fogyasztanak sört.⁹¹⁴

Az osztrák-német önkép elemei – a Figaro karikatúrái és szövegei alapján is – kevésbé jól behatárolhatók, inkább azt tudhatjuk meg, mi nem jellemzi Michelt: ő nem olyan számító és tözsdekedvelő, mint a zsidók; nem hasonlít a majomarcú, káromkodó csehekre sem, mint ahogy a civilizálatlan ruténekre és a cseheket támogató szlovénekre vagy lengyelekre sem; de a gyilkos hajlamú szerbek és horvátok is a képzeletbeli

⁹¹² Például: „Kernmagyarische Ansicht (Igazán magyar nézet)” F 1898. aug. 6. 127.

⁹¹³ „Temint. Redactor ur! Hát, teljesen új körülmény következett be, ami a kvóta kiszámolását is befolyásolja. Az utóbbi időben ugyanis olyan sok *fene sikkasztás és jogtalan elsajdítás* történt [...], hogy ezáltal újra bizonyítottuk, [...] hogy Magyarországon [...] mindenhol hiány van pénzből. (F 1898. aug. 6. 122.)

⁹¹⁴ Például: Ü 1898. szept. 25. 461.

kortárs nemzetiségi „hierarchiában” csak az osztrák-németek alatt kaphatnak helyet. Az auto- és heterosztereotípiák hasonló viszonyának lehettünk tanúi a szlovák, román és a szerb élclapok rajzainak vizsgálatakor is.

A magyar és nem magyar élclapok sztereotípiáinak összehasonlítása után nem csak az a következtetés vonható le, hogy az önkép és a másokról alkotott kép humoros, gúnyos eszközökkel jól elkülöníthető és egymást kiegészítő jellegűek. Láhattuk, a rajzoló sokrétű eszköztárat vettek igénybe e cél eléréséhez: kihasználták a térbeli elrendezés különböző variációit arra, hogy kifejezzék az alá-fölrendeltséget, játszottak annak lehetőségével, hogy mi kerüljön a kép középpontjába, szembeállították a szépet és a rútat, jót és rosszat, s e tulajdonságokat a végletekig leegyszerűsítve jelenítették meg. A külső és belső tulajdonságok és a szokások esetében a magyar és nem magyar lapok hasonló elemeket emeltek ki és vonatkoztattak a másik csoportra, s annak ellenkezőjét önmagukra (például: erőszakos – békés). Különbésként észlelhettük, hogy amíg a nemzetiségi lapokban inkább a magyar állameszmét, történelmi tradíciókat és kitűzött politikai célokat gúnyolták ki, addig a magyar lapokban a 19. század végén már nemcsak a politikai törekvések negatív megítélésének lehetünk tanúi, hanem – politikai kontextusban – az „átlagember”-ről alkotak véleményt a gúnyrajzok általánosításaival.

Ezek az egyszerű ellentétekre, jól ismert szimbólumokra épülő karikatúrák széles társadalmi körben megerősíthették azokat a sztereotípiákat, melyek a másik csoportról éltek. Szorgálhatták a nem magyar nemzetiségi mozgalmak céljait azzal, hogy a magyar állameszmét, történelmet és célokat kigúnyolták, és saját csoportjukat mártírként tüntették fel. Hasonlóképp kétségbe vonták a magyar lapok, hogy a nemzetiségi mozgalmak követelései, sérelmei közül bármi jogszerű lenne.

E sztereotípiák nagyrészt nem racionális alapokon nyugodtak, hanem a sztereotípiák definíciójának megfelelően a le-

egyszerűsítésen kívül az érzelmi motiváció volt meghatározó, széles körű mozgósító erejük is ebben keresendő. Az egymáshoz fűződő, több évszázadra visszanyúló, bonyolult viszonyt és annak változását voltak hivatottak e tipikusnak vélt képek kifejezni. Mind a pesti, mind pedig a nem magyar lapokban a sztereotípiák régi és új elemekből épültek fel és rögzültek a 19. század végére: megtalálhatók bennük hosszú évszázadokra visszanyúló és új, a nacionalizmus erősödésével kialakult alkotórészek. Mégis megállapíthatjuk, hogy az élcslapi tartalmak szerkesztésének logikája hasonló volt: a nemzeti, nemzetiségi nyelv, történelem, szimbólumok és mítoszok, az emberi test és öltözet állt középpontjukban.

Célkitűzéseinknek megfelelően bizonyítottuk tehát a nemzetiségi sztereotípiák egyes elemeinek állandóságát, más elemek tekintetében pedig azok változását mutattuk be. Láthatuk, hogy az összehasonlítás egységeit bizonyos esetekben – a csehek az ausztriai lapokban, a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak közül például a szlovákok – érdemes megváltoztatni, s nem azonos nemzetiségi csoportokról élt képet is összevetni. Bemutattuk a nemzetiségi csoportok egymástól eltérő ábrázolását és jellemzését, bizonyítandó a bevezetésben felvetett hipotézist. Zárásként pedig csupán egy példa segítségével szemléltettjük, hogy egyes sztereotípiák és motívumok milyen hosszú életűek lehetnek. A képen, mely csaknem száz évvel később (1977) látott napvilágot, mint Grünwald Béla *A Felvidék* című munkája egy könyv borítóján, ugyancsak egy – modernebb – magyarosító masinát pillanthatunk meg: a gépbe kerülő figuráknak nincs arcuk, amikor azonban kikerülnek a gépezetből, már „tipikus” magyar vonásokkal rendelkeznek (például: bajusz).⁹¹⁵

⁹¹⁵ A kötet és a borítókép is elérhető, megvásárolható online (például: <http://www.amazon.co.uk/How-become-Hungarian-artificial-reproduction/dp/B0000EE06R>, letöltve: 2013. december 10.). A kiadvány, melynek borítóján

NATIONALITÄTEN IM VEXIERSPIEGEL NATIONALE STEREOTYPE IM 19. JAHRHUNDERT IN UNGARN

BEGRÜNDUNG DER THEMENWAHL UND FORSCHUNGSGESCHICHTE

Der Prozess der Bildung der Nationalstaaten endete im 19. Jahrhundert, in dem Jahrhundert des Nationalismus in Ost- und Mitteleuropa, nicht, womit die Themenwahl des Buches begründet werden kann. Miroslav Hroch akzentuierte in seiner Studie über die nationale Entwicklung der kleineren Völker in Ost- und Mitteleuropa, dass die Ereignisse des 20. Jahrhunderts den Geschehnissen des 19. Jahrhunderts ähneln.⁹¹⁶ Diese Aussage kann noch mit dem Fakt ergänzt werden, dass das stärker werden und der Wirkungsmechanismus des Nationalismus am Anfang des 21. Jahrhunderts mithilfe der Erfahrungen des 19. Jahrhunderts interpretiert werden können. Es ist wichtig im Zusammenhang mit dieser Region – auch wegen der Aktualität des Themas – sich mit der Nationalitätenfrage

a modern magyarosító masinát láthatjuk egy karikatúrán, Telkes Simon már említett munkájának (Telkes: *Hogy magyarosítsuk a vezetőkéneveket?*) angol nyelvű újrakiadása (Telkes, Simon: *How to become a Hungarian. The artificial reproduction of people*. Roma, 1977.) kiegészítve egy bevezetővel, mely a magyarok sovíniszta törekvéseit foglalta össze (például: Erdély visszaszerzése). Farkas Tamásnak ezúton köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a kiadványra.

⁹¹⁶ Hroch, Miroslav: *From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe*. New Left Review, vol. 51. (1993) no. 198. 20.

zu beschäftigen. Hroch machte auch darauf aufmerksam, dass immer mehr theoretische Arbeiten über den Nationalismus erreichbar sind aber Fallstudien mit komparativer Methode in diesem Bereich noch fehlen.⁹¹⁷

Die „Nationalitätenfrage“ beeinflusste die Geschichte des Habsburgerreichs in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts weitgehend, deshalb sind die ereignis- und ideengeschichtlichen Aspekte gründlich bearbeitet, jedoch kann die Ausarbeitung der komplementären Elemente des Selbstbildes und die des Bildes des „Anderen“ zu der genaueren Erkenntnis des Problems beitragen. Dennoch befassten sich damit die ungarischen geschichtswissenschaftlichen und volkskundlichen Forschungen bei der Analyse von visuellen oder schriftlichen Quellen weniger intensiv. Die Vertreter anderer Disziplinen – wie zum Beispiel der Psychologie oder Soziologie – fanden dagegen die Untersuchung der Stereotype immer interessanter und in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts wurde die Forschung dieses gesellschaftlichen Phänomens eine beliebte Forschungsrichtung. Das Interesse der Historiker wendete sich in den letzten drei Jahrzehnten zu diesem Thema im Ausland zu, was mit der Erhöhung der Anzahl der Publikationen bewiesen werden kann.⁹¹⁸

⁹¹⁷ Hroch: *From National Movement to the Fully-formed Nation*, 4.

⁹¹⁸ Siehe dazu Suppan, Arnold: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa*. In: Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 1991. 259–283.; Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995.; Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Markel, Michael (Hrsg.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 1998.; Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007.; Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010.

Die internationale Geschichtsfachliteratur bezeichnet die Stereotypenforschung als neuartige Aufgabe der Historiker, die, die oft über lange Vergangenheit verfügende Stereotype analysieren und in die Rahmen des Lehrstoffes der Schulen integrieren sollten, weil die Stereotype die gesellschaftlichen Beziehungen beeinflussten und ihre Wirkungen auch in der Gegenwart fühlbar sind, deswegen kann die Kenntnis der Stereotype über die Nationalitäten das vorurteilhafte Denken vielleicht langsam verändern.⁹¹⁹

Außerhalb der Geschichtsfachliteratur sind die Ergebnisse der Soziologie und Psychologie über die nationalen Stereotype und Vorurteile auch für die Historiker von Nutzen. Die Verfasserin benutzte bei der Analyse die Werke von Gordon W. Allport über Vorurteile, das Kategoriensystem von György Csepeli und strebte nach einer weitgehend interdisziplinären Arbeit.⁹²⁰

Es ist wichtig zu akzentuieren, dass die historische Stereotypenforschung – nach Hans Henning Hahn – mit speziellen Schwierigkeiten gekennzeichnet ist, da menschliche Gefühle, Gedanken und Werturteile mittels schriftlicher Quellen rekonstruiert werden sollen.⁹²¹ Der historische Stereotypenforscher hat die Abstammung, die Wirkung, die Funktion der Stereotype und die Veränderung der inhaltlichen und formellen Elemente zu analysieren. Der Historiker muss auch die Frage stellen, warum die Stereotype in einem oder anderem Medium erscheinen, warum zu einem bestimmten Zeitpunkt,

⁹¹⁹ Suppan: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 283.

⁹²⁰ Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999.; Csepeli György: *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest, 1990.; Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségpszichológia*. Budapest, 1997.; Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.

⁹²¹ Hahn, Hans Henning: Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp. In: Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995. 191–192.

wie sie vorkommen, ob das eine bewusste Manipulation oder eine unbewusste Verwendung der Stereotype ist. Es ist wichtig die Geschichte, die Funktion eines Stereotyps, dessen Rolle in der Nationalstaatsbildung und in der Identitätskonstruktion zu untersuchen.⁹²²

FORSCHUNGSZIELE

In diesem Band werden die Stereotype über die Nationalitäten der Österreich-Ungarischen Monarchie (Tschechen, Polen, Slowaken, Slowenen, Ruthenen, Schwaben, Juden, Zigeuner, Kroaten, Serben, Rumänen und Sachsen) und über die Völker der Balkanhalbinsel, die mit den Nationalitäten der Monarchie gleiche Volkszugehörigkeit haben (Serben aus Serbien und Montenegro, Rumänen aus den rumänischen Fürstentümern und später aus dem Königreich Rumänien) untersucht, weil die Monarchie großmächtige Ansprüche auf die Territorien dieser Völker formulierte und sie über einen gewissen außenpolitischen Einfluss auf diese Nationalitäten verfügte. Da die mit politischen oder territorialen Forderungen aufgetretenen Nationalitäten im Falle von Österreich und Ungarn unterschiedlich waren, gehört zu den Fragestellungen des Buches, ob nur die österreichischen und ungarischen Stereotype über eine und dieselbe dritte Gruppe verglichen werden können oder es erforderlich ist zum Beispiel die Stereotype der Österreicher über die Tschechen und die Stereotype der Ungarn über die Slowaken gegenüberzustellen.

Dénes Sokcseviits nannte die Frage der Realität der Stereotype als eine der grundlegenden Probleme in seinem Werk über

⁹²² Hahn, Hans Henning: *12 Thesen zur Stereotypenforschung*. In: Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 24.

die Ungarnbilder der Kroaten.⁹²³ Diese Fragestellung wird in dieser Arbeit infolge der Besonderheiten der Vorurteile für irrelevant gehalten. Die Namen der jüdischen Figuren der Witzblätter bilden aber eine Ausnahme, denn es lohnt sich zu beobachten, warum die Israeliten typische Spitznamen bekamen und aus welchen Elementen die (Familien-)namen der jüdischen Charaktere in den humoristisch-satirischen Zeitschriften bestehen und aus welchen Elementen die der Personaldatenregister. Wir verfügen nämlich im Thema der jüdischen Gebräuche der Namensgebung des 19. Jahrhunderts über eine reiche Fachliteratur, während solche Quellen im Falle der anderen Nationalitäten nicht zur Verfügung stehen und das Namensmaterial der Witzblätter auch weniger geeignet für einen solchen Vergleich ist. Mit den Familiennamen der Zigeuner kann noch eine ähnliche Untersuchung gemacht werden, aber mit weniger Elementen.

Das Buch bietet nicht nur einen Einblick in die nationalen Stereotype, es wurden auch die rhetorischen und visuellen Mittel des Humors,⁹²⁴ die Methoden der Ausgabe der Witzblätter und die Kommentare der Editoren über das Verfahren der Herausgabe und über die Gattung, die Texte der Leser analysiert, ferner wurden die Leser dieser Pressegeattung untersucht.

QUELLEN, ZEITINTERVALL UND METHODE DER FORSCHUNG

Es ist wesentlich die Analyse der Stereotype über die Völker der Monarchie und die der Balkanhalbinsel in den 1860er Jah-

⁹²³ Sokcseviits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004. 4.

⁹²⁴ Siehe dazu Tamás, Ágnes: *Changing stereotypes of national minority groups*. In: Litovkina T., Anna – Sollosy, Judit – Medgyes, Péter – Brzozowska, Dorota (eds): *Hungarian Humour. Humor and Culture 3*. Kraców: Tertium Society for the Promotion of Language Studies, 2012. 153–163.

ren anhand der Texte und Zeichnungen der humoristisch-satirischen Presse zu beginnen indem die ersten Exemplare der Zeitschriften *Az Üstökös* und *Figaro* 1858 bzw. 1857 erschienen. Als Vergleich wurden die 1890er Jahre gewählt, um die Veränderungen der Stereotype und der Gattung Witzblatt als auch die Wirkung der Veränderung dieser Pressegattung auf die Abbildung der nationalen Stereotype darzustellen. Die Wahl der Zeitspannen wurde durch die innen- und außenpolitische Situation der Monarchie und Ungarns bestimmt. Als Ausblick und im Interesse des genaueren Vergleichs ist es auch erforderlich die humoristischen Zeitschriften der nicht ungarischen und nicht österreichischen Völker der Monarchie zu untersuchen. Aus den Witzblättern der Völker des Reiches stehen Zeitungen der Slowaken, Rumänen und Serben zur Verfügung und im Falle der rumänischen, polnischen und tschechischen Presseorgane kann die einschlägige Fachliteratur zur Hilfe gerufen werden.

Die Karikaturen und Texte der Witzblätter sind bei der Untersuchung der nationalen Stereotype unentbehrlich weil sie Einblick in die tief ruhenden mentalen Schichten der Gesellschaft ermöglichen, in die andere Quellen keine Einsicht geben würden. Die humoristischen Zeitungen waren Bestandteil des alltäglichen, gemeinschaftlichen Lebens und sie versinnlichten die Alltage durch ihre Geschichten und Bilder für die Nachfolgezeit. In den Texten und Karikaturen der Witzblätter kann der Leser einige Elemente der alltäglichen Kultur entdecken: in den Karikaturen tauchen die Trachten der Völker auf, man kann über die Spezialitäten, Feste, religiösen Gebräuche lesen, die in der Form von Stereotypen vorkommen.

Die folgende Tabelle zeigt die zur Analyse ausgewählten Volumen der humoristisch-satirischen Wochenblätter:

Bei der Analyse bestrebt die Autorin den Typ der vergleichenden Methode – nach Hartmut Kaelble – anzuwenden, bei

dem der Vergleich der Identitäten gezielt ist.⁹²⁵ Der systematische Vergleich ist nicht nur durch den breiteren Gesichtsfeld begründet, sondern ermöglicht auch die Distanzierung von den zufälligen Hypothesen, die Bewältigung des nicht bewussten Ethnozentrismus und erleichtert hoffentlich das bessere Ausschalten der unterschwelligsten stereotypischen Aussagen. Bei der Analyse der Nationenbildung und bei der Untersuchung der Fremdbilder der verschiedenen Nationalitäten kann die Methode des systematischen Vergleichs vorteilhaft sein, weil der Forscher Distanz von seiner eigenen Identität halten kann, im weiteren werden die Identitätskonstruktionen, die starke Gefühle bewegen, getestet, ferner ist es möglich außerhalb der Unterschiede die Ähnlichkeiten zu erforschen, was im Falle dieses Themas grundlegend ist. Diese Methode kann bei der Abbau der mobilisierenden Wirkung der auf Unterschieden beruhenden Stereotype helfen. Der Vergleich lässt sich aber als asymmetrisch betrachten, weil im Mittelpunkt des Interesses die ungarischen nationalen Stereotype und die Widerspiegelung der ungarischen Witzblätter stehen, womit auch die unterschiedliche Anzahl der ungarischen und österreichischen Zeitungen begründet werden kann.

Die gewählte Forschungsmethode ist die Gruppierung der Stereotypen anhand des – ergänzten – Kategoriensystems von György Csepeli:

1. Sichtbarkeitsstereotype, innere Eigenschaften und die dazu gehörigen Symbole
2. Personennamen, Namen der Nationalitäten
3. Sprachunterschiede und Sprachenrechte
4. nationale Symbole

⁹²⁵ Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt – New York, 1999. Siehe noch Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt – New York, 1996.

Die folgende Tabelle zeigt die zur Analyse ausgewählten Volumen der humoristisch-satirischen Wochenblätter:

1860	1861	1868	1869	1890	1891	1898	1899
Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös
Bolond Miska	Bolond Miska	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó
		Ludas Matyi*				Herkó Páter**	
Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro

- * Linksradike humoristisch-satirische Zeitschrift.
- ** Antisemitistisches Witzblatt.

5. geschichtliche, wirtschaftliche und geografische Charakteristika, gesellschaftliche, politische Aufgaben und Herkunftsmythen

6. ein Spezialfall der geschichtlichen Attribute: die territorialen Forderungen der Nationalitäten Ungarns.⁹²⁶

FORSCHUNGSERGEBNISSE

In den ungarischen humoristisch-satirischen Zeitungen kann man auch zwischen den zwei ausgewählten Zeitspannen der 1860er Jahren – am Anfang des Jahrzehntes, vor dem Österreich-Ungarischen Ausgleich und am Ende der Dekade, nach dem Ausgleich – Verrückungen bei den Heterostereotypen beobachten: Die Fremdbilder sind immer weniger humorvoll und freundlich und immer mehr negativ, aber nicht so beleidigend wie in den 1890er Jahren. Die Abbildungen der Nationalitäten Ungarns – Serben, Slowaken und Rumänen – veränderten sich im Figaro zwischen den 1860er und 1890er Jahren nicht wesentlich. Dagegen wurden die Darstellungen dieser Nationalitäten in den ungarischen Magazinen spöttischer, was die steigende Spannung, das Wachstum des Nationalismus und der Angst vor dem Raumgewinn der Nationalitäten Ungarns dokumentieren.

In den ungarischen Zeitschriften veränderten sich die äußeren und inneren Eigenschaften der Rumänen am radikalsten, was mit den immer lauterem politischen Forderungen der rumänischen Elite zu erklären ist: Die Rumänen verlangten vor europäischen Foren ihre Gleichberechtigung. In den 1860er Jahren wurden sie als dumme doch friedliche

⁹²⁶ Csepeli: *Nemzet által homályosan*, 54–90.; Csepeli: *...és nem is kell hozzá zsidó*, 73–74. Unserem Forschungssystem ähneln die Elemente der Definition des „ethnischen Kernes“ von Anthony D. Smith (Smith, Anthony D.: *Histographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2000. 65.).

Bauern abgebildet, in den 1890er Jahren aber als unmenschlich aussehende barbarische Agitatoren, deren Pelzmütze und Kleidung gerissen sind (Bild 12). Die Slowaken wurden auch unmenschlich dargestellt, indem sie am Ende des Jahrhunderts ein Affengesicht haben (Bild 13), davor hatten sie nur rundförmige Gesichter und halblange Haare.⁹²⁷ Das wichtigste Attribut der Slowaken in den 1890er Jahren war, dass sie sich panslawistisch verhalten und gegen die Ungarn agitieren. Die Serben werden genauso unzivilisiert, gewaltsam dargestellt wie die Rumänen (Bild 45), mit beiden Volksgruppen hatte die ungarische Elite Konflikte während des Freiheitskampfes (1848–1849), was auch nach fünfzig Jahren lebendig in Erinnerung war. Die Serben, die in Montenegro leben, sind arm und unzivilisiert, die die in Serbien wohnen, aggressiv, aber sie sind zu klein und schwach um den Traum von Großserbien zu verwirklichen. Die Kroaten, die einzige Nationalität Ungarns die als Nation anerkannt wurde, sehen den Ungarn ähnlich aus, haben auch Schnurrbart, aber am Ende des Jahrhunderts auch einen zu großen Hut, den nur die Betyaren besaßen (Bild 35) und das wies auf Verbrecherisches hin. Über die Schwaben (blondhaarig, sparsam) und Sachsen (sparsam und reich) erfahren wir wenig, weil sie keine oder nicht so heftige politische Forderungen hatten. Die Zigeuner erscheinen nur in den ungarischen Zeitschriften und über sie können wir ein sehr detailliertes, aber genauso stereotypisches Bild anhand der Witzblätter zeichnen: Ihre Haut ist dunkler als die der Ungarn, ihre Kleidung zeigt, dass sie arm sind (Bild 16). Sie leben entweder am Rande des Dorfes in elenden Hütten oder sind noch umherziehende Zigeuner, daneben sprechen sie anders als die Ungarn, haben unterschiedliche Essgewohnheiten (sie verzeh-

⁹²⁷ Das antisemitistische Witzblatt stellte die Slowaken, die stark antisemitistisch und antikapitalistisch auf die Veränderungen des 19. Jahrhunderts reagierten, als freundliche Bauern dar.

ren Kadaver), die meisten Zigeuner, die etwas arbeiten, sind Musiker (Bild 40), sie stehlen, betrügen und lügen. Die Juden besitzen diese Charakterzüge auch, sie betrügen die Anderen wenn sie etwas kaufen oder verkaufen, sie „stehlen“ das Geld der Menschen, und sind nie ehrlich. Über das Aussehen der Juden wurden schon wissenschaftliche Arbeiten publiziert, die analysierten Witzblätter unterstützten die Aussagen dieser Studien.⁹²⁸ Zwei Gruppen der Juden wurden sowohl in dem Figaro, als auch in den ungarischen Witzblättern abgebildet: die emanzipierten Juden mit modernen Charakterzügen und die Orthodoxen, die Kaftan tragen und die alten jüdischen Traditionen und Essgewohnheiten bewahren (Bild 19–21; 37–38).

Die Zeitschrift Figaro kommentierte lieber die außenpolitischen Ereignisse in Karikaturen oder Texten und aus den analysierten Nationalitäten kamen die Kroaten, Sachsen, Ruthenen, Rumänen in wenigen Karikaturen vor weil sich die österreichische öffentliche Meinung eher mit dem österreichisch-tschechischen Konflikt beschäftigte. Deswegen kann man auch in dem Figaro – ähnlich dem Prozess der ungarischen Presseorganen – die Veränderung des Tons im Zusammenhang mit den Tschechen, die die interessanteste Gruppe für die österreichische Leserschaft war, zwischen den zwei Intervallen erkennen. Die Tschechen in den Karikaturen des Figaro ähneln den Slowaken der ungarischen Zeitungen, sie haben auch affenförmige Gesichter, sind unzivilisiert, panslawistisch und in den ungarischen Zeitschriften auch dumm. Die Polen agitieren auch manchmal – mit den Tschechen zusammen – gegen Österreich, sie wollen ihren historischen Staat wiederherstellen, sind aber geteilt und nicht stark genug dazu. Die ungarischen Zeitschriften – in erster Linie Borsszem Jankó –

⁹²⁸ Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921.; Vörös Kati: *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében*. Médiaikutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.

stellt ein positives Bild über die Polen dar: Sie nahmen an den ungarischen Kämpfen von 1848–1849 teil und die ungarischen Zeichner zeigten den Polen Solidarität.

Wenn man die Gesichtspunkte der Untersuchung so verändert, dass man die Heterostereotype über die Nationalitäten der Cis- und Transleithanien, mit denen die relative Mehrheit der Gesellschaft die Auseinandersetzungen als innere Angelegenheit betrachtete, vergleicht, lässt sich die Schlussfolgerung ziehen, dass sich die Veränderungsweise der Stereotypen der beiden Gesellschaften in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ähneln. Es ist auch zu beobachten, dass das österreichische Witzblatt die politischen Konflikte auch im Falle der Polen und Tschechen ausspottete, die äußeren und inneren Eigenschaften der Tschechen und Polen wurden nicht im solchen Maße entstellt wie die Charakterzüge der Slowaken, Serben und Rumänen in den ungarischen Zeitungen. Es ist erklärbar mit der Attitüde der Ungarn: Sie blickten auf das Vaterland als eine von mehreren Seiten belagerte Festung. Die Konflikte der ungarischen politischen Elite nahmen mit den Eliten der Nationalitäten zu, was durch die Magyarisierung und das stärker werden der umliegenden neuen Nationalstaaten vertieft wurde, aber die Polen oder die Tschechen verfügten über keine Vaterländer. Die Verrückung der Stereotype der österreichischen und ungarischen humoristischen Wochenblätter in eine negativere Richtung lässt sich auch mit der verteidigenden Funktion der Stereotype erklären: Die negative Abbildung des „Anderen“ nahm zu um die eigene Gruppe zu bewahren, um die Autostereotype zu verstärken.

Zwischen den Ungarn und den Nationalitäten ist eine immer tiefer werdende Kluft in den ungarischen Witzblättern wahrzunehmen: Der zum Töten geneigte Serbe wurde zum mörderischen „wildem Serben [vadrác]“ genauso wie der Rumäne zum unzivilisierten Barbaren, die slawischen Volksstämme trinken Schnaps ohne Maß und alle Nationalitäten

erscheinen als ungebildet, unklug und wenn sie nicht kampf lustig geschildert werden, dann als feig. Alle diese Charakterzüge zeigen die zeitgenössische Annahme der ungarischen Suprematie, der vorgestellten Vormachtstellung der ungarischen Geschichte und die der ungarischen „Rasse“. Als Ausnahme gelten ausschließlich die Abbildungen der Kroaten, deren Abbildung als das „rohe slawische“ Volk bis 1868 aufhörte, aber am Ende des 19. Jahrhunderts erneut zu „brüskieren“ begann. Nicht nur das Bild der adeligen Selbstbewusstsein aufweisenden ungarischen politischen Elite zeigt diesen Kontrast mit den nicht ungarischen Gruppen auf, sondern auch der Unterschied zwischen dem Bild des ungarischen Bauers und den der Nationalitäten. Der ungarische Bauer besitzt die folgenden positiven Charakterzüge: Pffiffigkeit, Erfindungsgabe, einen schnellen Verstand, Mangel an Deutschkenntnissen, der in den 1860er Jahren als positive Eigenschaft beurteilt wurde und er genoss neben frohen Gesprächen wohlgeschmeckende Speisen und Getränke.

Die Elemente des österreichischen Selbstbildes können anhand der Karikaturen und Texte von Figaro nicht so präzise aufgelistet werden. Man hat mehr Informationen darüber, was für den deutsch-österreichischen Michel nicht charakteristisch war: Er ist nicht so berechnend wie die Juden, er mag die Börse auch nicht, er ähnelt weder den lästersüchtigen Tschechen mit Affengesicht, noch den unzivilisierten Slowenen oder den Polen. Die mörderischen Serben und Kroaten stehen auch unter den Österreichern in der fiktiven nationalen Hierarchie der Monarchie.

Die vergleichende Analyse zeigte die Ähnlichkeit der Anzahl der Namen der ungarischen und deutschsprachigen Witzblätter in den 1860er Jahren, aber in der Zusammensetzung der Elemente der Namen können wichtige Unterschiede erkannt werden. Es ist möglich, die Namen der Juden und der Tschechen in den Zeitungen zu vergleichen. Am Anfang

der Untersuchungsperiode konvergieren die Ergebnisse: Die Namensgebungsstrategien der ungarischen und österreichischen Editoren der humoristisch-satirischen Zeitschriften unterscheiden sich noch nicht gravierend, die ungarischen und österreichischen Autoren hielten die ähnlichen Namen einer Gruppe für typisch.

Am Ende des 19. Jahrhunderts klärt die Analyse eher die Unterschiede im Bild des „Anderen“: Einerseits fiel die Anzahl der in dem Figaro publizierten Personennamen stark zurück, andererseits sind die Namen der Juden der deutschsprachigen und ungarischen Presseorgane verschieden. Das wienerische Witzblatt erwähnte die Namensänderung nicht, dieses Thema bildete dagegen das Objekt des Spottes in den 1890er Jahren in den ungarischen Zeitungen (Magyarisierung der deutschen Namen). Die Namen der jüdischen Figuren der ungarischen Witzblätter klingen – wegen der Bedeutung der Namen – viel beleidigender als ihre Namen im Figaro, was mit dem Bild einiger ungarischer gesellschaftlicher Schichten über die Assimilation der Juden und mit der Modifizierung dieses Bildes kohärieren kann.

Im Zusammenhang mit der Sprache standen unterschiedliche Aspekte im Brennpunkt der Autoren in den zwei Teilen der Monarchie. Die Texte des Figaro bespöttelten die Sprache und den Akzent der Tschechen und seltener das der Juden aus Galizien, aber sie erwähnten öfter den Kampf der slawischen Völker von Cisleithanien für die Sprachenrechte, was auch die politische Bühne stark beeinflusste. Für die ungarischen Witzblätter ist die Darstellung des Kampfes für Sprachenrechte weniger charakteristisch, weil die territorialen Autonomieforderungen der Nationalitäten Ungarns im Zentrum des Angriffes der ungarischen Presse standen.

Nationale Symbole findet man nicht viel in den ungarischen Witzblättern weil nur die Kroaten eigene Symbole besaßen (Bild 42), die anderen Nationalitäten wollten entweder

die Symbole der Mutterländer oder russische Sinnbilder benutzen, was in Ungarn als Hochverrat interpretiert wurde. Im Figaro erschienen die Symbole des polnischen Staates nur einmal, die Zeichner wollten die Leser an diesen Staat nicht erinnern, aber das Wappentier der Tschechen, der Löwe mit zwei Schwänzen, wurde oft abgebildet. Der tschechische Löwe veränderte sich auch viel zwischen den zwei Zeitspannen: In den 1890er Jahren erschien er nicht mehr als König der Tiere, sondern als ein kleines Spielzeug der Tschechen (Bild 43, 44). Das religiöse Symbol der Juden, der Davidstern erschien als ein diskriminierendes Motiv nur in der antisemitistischen Zeitschrift (Bild 27).

Im Kapitel über die historischen Eigenschaften wurden in erster Linie Politiker, die den größten Einfluss über die Nationalitäten ausübten, die meistens die parlamentarischen Vertreter der Nationalitäten waren, untersucht. Die ungarischen Serben wurden durch Svetozar Miletić repräsentiert, der als barbarischer Agitator und ungeschulter Politiker auftauchte. Die Serben in Montenegro wurden mit Nikola, mit dem dummen, armen König Montenegros dargestellt und die Serben Serbiens mithilfe des kamplustigen Milans und der russenfreundlichen Natalia, des abgedankten Königpaars von Serbien (Bild 46, 47). Im Zusammenhang mit den Kroaten kam die Frage der Stadt Fiume (heute: Rijeka) am Ende des 19. Jahrhunderts oft vor: Fiume wurde provisorisch kein Bestandteil von Kroatien (1868), was immer wieder Konflikte zwischen den ungarischen und kroatischen Regierung verursachte. Zu den öfter erwähnten tschechischen Politikern gehörten Ladislaus Rieger und František Palacký, die heftig für die Gleichberechtigung der Tschechen kämpften.

Es ist auch festzustellen, dass der Gedanke der Aussöhnung der Nationalitäten am Anfang der 1860er Jahren in den ungarischen Witzblättern noch auftauchte, dessen Platz aber in der zeitgenössischen Denkweise mit der Ablehnung der territori-

alen nationalen Forderungen – begründet mit der Gefährdung der Integrität des Königreichs Ungarn – am Ende des Jahrhunderts ersetzt wurde.

Das Ausblickkapitel über der Analyse der serbischen, slowakischen und rumänischen Karikaturen warf ein Licht darauf, dass die aus einfachen wohlbekannten Gegensätzen, Stereotypen und Symbolen aufgebauten Karikaturen die Vorurteile in breiten Kreisen der Gesellschaft verstärkten. Die Zeichnungen konnten den Zielen der Nationalitäten Ungarns dienen, als sie die ungarische Staatsidee oder Geschichte bespotteten und ihre eigene nationale Gruppe als Märtyrer darstellten (Bild 62–67). Die ungarischen satirischen Magazine bezweifelten dagegen, dass auch nur eine Einzige der Forderungen und Beschwerden der Nationalitäten rechtmäßig wäre.

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Stereotype beruhen nicht auf rationalen Grundlagen. Die Vereinfachung und die affektive Motivation sind – laut Definition des Stereotyps – die typischsten Eigenschaften des Phänomens, in denen auch ihre Mobilisierungskraft liegt. Die Fremdbilder sollten die komplizierten und langjährigen Beziehungen der Völker und die Veränderung dieser Verbindungen darstellen. In allen Witzblättern bauten sich die Stereotype aus alten und neuen Elementen auf und diese komplexen Bilder wurden bis zum Ende des 19. Jahrhunderts befestigt. Sie bestehen aus mittelalterlichen Bestandteilen (Ungar als feudaler Unterjocher oder Serbe als kampflustiger Mensch, diebischer Zigeuner) und aus neuen (Juden als finanzielle Unterdrücker), die der Nationalismus und Antisemitismus aufweckten. Die Logik der Darstellungen der Witzblätter und der Edition der Zeitschriften sind sowohl in den ungarischen Witzblättern, als auch im Figaro ähnlich: im Zielpunkt standen die Sprache, die

Geschichte, die nationalen Symbole und Mythen, der menschliche Körper und die Kleidung der Nationalitäten. Demgegenüber veränderten die nicht ungarischen Zeichner genau diese Charakterzüge der Ungarn. Gemäß der Zielsetzung der Forschung wurden die Konstanz einiger Elemente und der Wandel anderer Bestandteile der Stereotype bewiesen.

FÜGGELÉK

1. táblázat: a csehek ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	2	18		Ü 1 BM 2
1861	16	184	Ü 4	Ü 19 BM 3
1868	14	88	BJ 1	BJ 9 BÜ 2 LM 2
1869	10	72	Ü 2	Ü 2
1890	44	161	BJ 4	BJ 3 Ü 3
1891	29	170	BJ 1 Ü 1	BJ 6 Ü 11
1898	61	171	BJ 3 HP 5	BJ 15 HP 9 Ü 14
1899	47	139	Ü 6 BJ 4	Ü 18 BJ 19

2. táblázat: a lengyelek ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	2	2	Ü 2	Ü 1
1861	13	35	Ü 4	Ü 5
1868	3	12	–	–
1869	4	16	–	BJ 1 Ü 2
1890	12	24	–	BJ 5 Ü 1
1891	11	47	–	BJ 6 Ü 4
1898	16	33	BJ 1	BJ 5 HP 1 Ü 1
1899	20	49	Ü 5	Ü 1 BJ 5

3. táblázat: a szerbek ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika-túrával	Csak szöveg	Karika-túrával	Csak szöveg
1860	1	1	BM 1 Ü 2	BM 6 Ü 2
1861	2	4	Ü 2	Ü 11 BM 13
1868	1	9	BJ 7	BJ 25 Ü 9 LM 6
1869	–	5	BJ 1 Ü 3	BJ 13 Ü 14
1890	9	25	BJ 6	BJ 20 Ü 7
1891	12	33	BJ 5 Ü 3	BJ 26 Ü 23
1898	2	6	BJ 3 Ü 1 HP 1	BJ 17 Ü 15 HP 4
1899	4	17	BJ 2 Ü 3	BJ 34 Ü 25

4. táblázat: a románok ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	Ü 3	Ü 6 BM 7
1861	–	2	Ü 2 BM 1	Ü 15 BM 24
1868	3	10	BJ 4 Ü 2	BJ 32 Ü 19 LM 14
1869	–	2	BJ 4 Ü 3	BJ 21 Ü 19
1890	–	2	BJ 3	BJ 15 Ü 4
1891	1	5	BJ 1 Ü 1	BJ 17 Ü 18
1898	–	1	BJ 2 Ü 2 HP 2	BJ 10 Ü 5 HP 7
1899	–	1	BJ 4 Ü 1	BJ 15 Ü 11

5. táblázat: a szlovákok ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	2	–	–	Ü 6 BM 2
1861	–	4	Ü 2	Ü 5 BM 14
1868	–	–	BJ 2	BJ 11 LM 13 Ü 3
1869	–	–	–	Ü 19 BJ 7
1890	–	–	Ü 4 BJ 8	Ü 8 BJ 9
1891	1	2	BJ 7 Ü 5	BJ 14 Ü 23
1898	1	2	BJ 3 Ü 3 HP 3	BJ 18 Ü 13 HP 7
1899	–	2	Ü 3 BJ 2	BJ 37 Ü 12

6. táblázat: a horvátok ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	BM 5 Ü 1
1861	2	20	BM 5 Ü 2	BM 24 Ü 9
1868	1	–	BJ 4 Ü 1	BJ 9 Ü 1 LM 1
1869	1	2	BJ 1	BJ 14 Ü 8
1890	–	–	–	BJ 2
1891	–	10	BJ 2 Ü 2	BJ 11 Ü 4
1898	–	3	BJ 1 Ü 1	BJ 22 Ü 5 HP 1
1899	–	3	Ü 1	Ü 11 BJ 18

7. táblázat: a szászok ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	–	–	BM 5 Ü 5
1868	–	–	–	LM 1
1869	–	1	–	–
1890	–	–	–	BJ 5 Ü 2
1891	–	–	Ü 1	BJ 13 Ü 2
1898	–	1	BJ 2 Ü 1	BJ 13 Ü 3 HP 1
1899	–	–	–	BJ 7 Ü 1

8. táblázat: a szlovének ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	6	Ü 1	Ü 1
1868	–	6	BJ 1	BJ 1
1869	–	11	–	–
1890	–	6	–	–
1891	–	7	–	–
1898	–	8	–	HP 1
1899	1	11	–	–

9. táblázat: a rutének ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	14	Ü 2	BM 8 Ü 7
1868	–	1	BJ 1	BJ 10 LM 3
1869	–	–	–	BJ 2 Ü 2
1890	–	–	–	–
1891	–	4	–	–
1898	1	2	–	HP 4 Ü 1
1899	–	–	–	Ü 1 BJ 1

10. táblázat: a montenegróiak ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	1	–	–
1861	–	5	–	Ü 2
1868	–	–	–	–
1869	2	3	–	–
1890	1	2	–	BJ 1
1891	1	4	–	–
1898	1	3	HP 1	HP 1 Ü 1 BJ 4
1899	1	7	–	Ü 3 BJ 2

11. táblázat: a svábok ábrázolásai

Évfo- lyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika- túrával	Csak szöveg	Karika- túrával	Csak szöveg
1860	–	–	Ü 1	Ü 8 BM 1
1861	–	–	–	BM 2
1868	–	–	–	LM 2 Ü 2 BJ 1
1869	–	–	–	BJ 6 Ü 2
1890	–	–	–	Ü 5 BJ 1
1891	–	–	–	Ü 3 BJ 2
1898	–	–	–	Ü 5 BJ 2
1899	–	–	–	BJ 5 Ü 1

12. táblázat: a zsidók ábrázolásai

Év-folyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika-túrával	Csak szöveg	Karika-túrával	Csak szöveg
1860	3	63	Ü 9	Ü 29 BM 10
1861	2	56	BM 3 Ü 2	BM 21 Ü 17
1868	3	54	BJ 18 Ü 2 LM 12	BJ 67 Ü 47 LM 59
1869	10	36	BJ 23 Ü 7	BJ 116 Ü 33
1890	13	32	Ü 28 BJ 19	Ü 56 BJ 168
1891	16	63	BJ 45 Ü 11	BJ 137 Ü 91
1898	13	70	HP 205 Ü 13 BJ 9	HP 584 Ü 129 BJ 154
1899	8	72	Ü 19 BJ 10	Ü 135 BJ 105

13. táblázat: a cigányok ábrázolásai

Év-folyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karika-túrával	Csak szöveg	Karika-túrával	Csak szöveg
1860	–	1	Ü 17	Ü 40 BM 5
1861	–	1	Ü 1	Ü 19 BM 6
1868	–	1	LM 2 BJ 1	LM 31 BJ 15 Ü 11
1869	–	–	BJ 3 Ü 1	BJ 10 Ü 19
1890	–	–	BJ 6 Ü 3	BJ 31 Ü 14
1891	–	1	BJ 12 Ü 5	BJ 23 Ü 18
1898	–	–	HP 2 BJ 1 Ü 4	HP 27 BJ 19 Ü 17
1899	–	–	Ü 4 BJ 3	Ü 10 BJ 14

HIVATKOZOTT IRODALOM

SAJTÓ:

A Hon, 1869.

Az Űstökös, 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1896, 1898–1899.

Bolond Miska, 1860–1861.

Borsszem Jankó, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899, 1906.

Der Floh, 1890–1891, 1898–1899.

Erdészeti Lap, 1871.

Figaro, 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899.

Herkó Páter, 1898.

Kikeriki, 1898.

Ludas Matyi, 1868.

Magyar Állam – Idők Tanuja, 1873.

Mátyás Deák, 1874.

Neue Freie Presse, 1898.

Országos Hírlap, 1898.

Pesti Hírlap, 1897.

Pesti Napló, 1898.

Politikai Ujdonságok, 1869.

LEVÉLTÁRI, KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK:

Akadémia kéziratár Irod – 4 – r. 373.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
D191 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1862:19587;
1863:1129.; 1866:519.

MNL OL D185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1864:1366.; 1865:1336.; 1867:76.

MNL OL Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Igazgatósági iratok, Z 723 1. kötet, 1869. február 1. 22. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve; 1869. október 3. 33. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve; 1870. március 12. 42. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve; 1870. május 27. 46. i.sz. Választmányi ülés jegyzőkönyve

MNL OL K26 Miniszterelnökség iratai (ME) Kut. Könyvek, 1890:449.; 1890:1526.; 1890:2484.; 1891:548.; 1891:1774.; 1891:2774.; 1891:3956.; 1898:5292.; 1898:8751.; 1898:13227.; 1898:17632.; 1899:3439.; 1899:7730.; 1899:12043.; 1899:15540.

NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS LEXIKONOK:

A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1893.

A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigány-összeírás eredményei. Budapest, 1895.

A Pallas nagy lexikona. 1–16. köt. Budapest, 1893–1904.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Bécs és Alsó-Ausztria. 2. köt. Budapest, 1888.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország. 7. köt. Budapest, 1891.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Az osztrák tenger mellék és Dalmácia. 8. köt. Budapest, 1892.

Az Üstökös. In Sándor István (sajtó alá rend.): Jókai Mór: *Az önkényuralom adomái.* 1. köt. 1850–1858. Budapest, 1992. 683–689.

[Baráth Ferenc]: *A magyar élcslapokról.* Budapesti Szemle, 4. köt. (1874) 8. sz. 396–402.

Benkő Loránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Budapest, 1984.

Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon.* Budapest, 1996.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. 26. Wien, 1874.

Blau Henrik – Láng Károly: *Szájról-szájra. Magyar-jiddis szógyűjtemény.* Budapest, 1995.

Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* Pest, 1862.

Csicseri Bors és társa: *Egy görbe nap.* Budapest, 1902.

Der grosse Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden. 1–21. köt. Leipzig, 1928–1935.

Grünwald Béla: *A Felvidék. Politikai tanulmány.* Budapest, 1878.

Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinyeyi József: új sorozat.* 1. köt. Budapest, 1939.

Gyöngy Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára: karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmesek, illusztrátorok, portrérajzolók (1848–2007).* Budapest, 2008.

Illyefalvi vitéz Géza (szerk.): *Magyarország statisztikája.* Budapest, 1904.

Jókai Mór: *A magyar nép adomái.* Pest, 1856.

Jókai Mór: *A magyar néphumorról.* In Lukácsy Sándor (szerk.): *Jókai Mór munkái.* 61. köt. Budapest, 1995. 5–20.

Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában: 1867–1918.* 1–2. köt. Budapest, 1952–1999.

Kemény G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai.* Budapest, 1958.

Kemény G. Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből: Válogatás hét évszázad írásából.* Budapest, 1962.

Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon.* 2. köt. Budapest, 1982.

Képviselőházi Napló. 1869.; 1901.

Láng Lajos: *Javaslat a quóta megállapítására.* Budapest, 1897.

Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik.* Stuttgart, 1988.

Mitrovic, Graf von, Rudolf Wrastislaw: *Versuch einer Darstellung der Lebensweise, Herkunft und Sprache der Zigeuner im Allgemeinen, und der in Österreich lebenden Zigeuner insbesondere.* Prag, 1868.

- Molnár Jenő: *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza*. Budapest, 1930.
- Ortutay István: *József főherceg élete*. Szeged, 1915.
- Österreichisches Biographisches Lexikon. 1–61. Bd. Wien, 1957–2009.
- Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Vác, 1999.
- Révai Nagy Lexikona. 1–21. köt. Budapest, 1911–1935.
- Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. [ford.: Sajó Tamás] Budapest, 1997.
- Rudnyánszky Gyula: *Ezeregy legnépszerűbb, legszebb magyar népdal*. Budapest, 1910.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. [repr.] 1–14. köt. Budapest, 1980–1981.
- Szvorényi József: *Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest, 1867.
- Telkes Simon: *Hogy magyarosítsuk a vezetékeveket?* Budapest, 1898.
- Tóth Béla: *Szájru! szájra*. Budapest, 1895.
- Tóth Kálmán: Az én 1861-iki karácsonyom. In uő: *Irka-firkák: elbeszélések, emlékjegyzetek, novellák, jellemvázlatok s több efélék*. Budapest, 1877. 20–39.
- Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929.
- Vajda János: Önbírálat. In Komlós Aladár (sajtó alá rend.): *Vajda János válogatott politikai írásai*. Budapest, 1954.
- Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérték. Kóros áramok*. Budapest, 1896.
- Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Budapest, 1890.

SZAKIRODALOM:

- Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999.
- Altman, Karel: Ethnic Stereotypes in the Nineteenth Century Czech Caricature. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-

- Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 234–249.
- Arató Endre: A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. *Történelmi Szemle*, 13. évf. (1970) 3. sz. 444–448.
- Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.
- Bagyinszky Marianna: *Magyaros viseletek megjelenési formái és a magyar társadalommal való kapcsolatuk a reformkortól napjainkig*. Kút, 8. évf. (2009) 1. sz. 26–56.
- Balogh János Mátyás: *A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)*. Korall, (2013) 54. sz. 43–62.
- Bañcerowski, Janusz: *Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*. *Nyelvőr*, 131. évf. (2007) 1. sz. 76–87.
- Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973.
- Beglaw, Jeffery W.: *The german national attack on the Czech minority in Vienna, 1897-1914, as reflected in the satirical journal Kikeriki, and its role as a centrifugal force in the dissolution of Austria-Hungary*. MA-dolgozat. 2004. <http://ir.lib.sfu.ca/bitstream/1892/9907/1/b36181110.pdf> (letöltve: 2011. október 18.)
- Bernát, Alexander: A politikai rajz. In: Bernát, Alexander: *A művészet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1969. 304–309.
- Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Wien, 1911.
- Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. 4. köt. Budapest, 1937.
- Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1849)*. 1. köt. Budapest, 1983.

- Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon: A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest, 1984.
- Brousek, Karl M.: *Wien und seine Tschechen*. München, 1980.
- Buttaroni, Susanna – Musial, Stanislaw (Hrsg.): *Ritualmord: Legenden in der europäischen Geschichte*. Wien, 2003.
- Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: *Műferdítések és poétikai rugamok: XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztiái*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: *Élclapok*. In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/2. köt. Budapest, 1985. 169–206.; 393–431.
- Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... a magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988.
- Buzinkay Géza: *Budapesti karikatúrák*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVII*. Budapest, 1998. 100–116.
- Buzinkay Géza: *A megrajzolt vicc: A budapesti karikatúra*. In: Sándor P. Tibor: *Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről*. Budapest, 1998. 5–19.
- Buzinkay, Géza: *Rival Stereotypes: Austrian and Hungarian Cartoons of Each Other*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 252–271.
- Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393.
- Celler Tibor: *Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái*. Újvidék, 2006.
- Cohen, Gary B.: *The social structure of Prague, Vienna, and Budapest in the late nineteenth century*. In: Ránki György – Pók Attila (eds.): *Hungary and European civilisation*. Budapest, 1989. 181–199.

- Cora Zoltán: *Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban*. Aetas, 22. évf. (2007) 2. sz. 174–179.
- Czövek, István: *Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 1993. 215–221.
- Csepeli György: *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest, 1990.
- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségpszichológia*. Budapest, 1997.
- Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006.
- Deák Ágnes: *„A magyar nemzet jövője cultura kérdése” Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850–1868)*. Aetas, 6. évf. (1990) 1–2. sz. 7–28.
- Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”: kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. 1848–1860*. Budapest, 2000.
- Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt*. Századvég, 13. évf. (2008) 50. sz. 51–77.
- Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*. Magyar Kisebbség, 14. évf. (2009) 1–2. sz. 17–37.
- Deák Ernő: *„Jó kedvű, virgoncz emberek...”*. Magyarország népeinek jellemzése. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, 2002. 441–458.
- Demski, Dagnosław: *Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862–1939*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 150–183.
- Dersi Tamás: *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973.
- Djordjević, Dimitrije: *Die Serben*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/1. Wien, 1980. 734–774.

- Dranik Réka: Stereotypical Representations of the Orthodox and Assimilated Jew in the Hungarian Satirical Papers of the Dual Monarchy. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 362–389.
- Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, 2005.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története: történelem a cigánykutatók tükrében, 1890–2008*. Budapest, 2009.
- Erőss László: *A pesti vicc*. Budapest, 1982.
- Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. Aetas, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 273–282.
- Fábri Anna: *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, 1991.
- Fábri Anna: *Magyar Szabadelvűek: Jókai Mór*. Budapest, 1998.
- Farkas Tamás: *Név és névváltoztatás – vicc és valóság*. Névtani Értesítő, 25. évf. (2003) 153–160.
- Farkas Tamás: *A magyar családnévanyag két nagy típusáról*. Magyar Nyelv, 100. évf. (2003) 144–163.
- Farkas Tamás – Maitz Péter: *Nyelvi nacionalizmus és német családnévek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről*. Századok, 143. évf. (2009) 3. sz. 565–592.
- Farkas Tamás: *A -fi végű magyar családnévek típusai és története*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 9–30.
- F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar*. Néprajzi Értesítő, 69. évf. (1995) 155–164.
- Felkai László: *Képek és árnyképek a Felvidék XIX. század végi művelődésügyéből*. In Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Budapest, 1980. 185–201.
- Fenyves Katalin: *Hirschlből Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: A névválasztás mint akkulturációs stratégia*. In Farkas Tamás

- Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 137–152.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010.
- Fischel, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn, 1901.
- Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939: die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988.
- Florin-Aron Pădurean: *Indicting the Enemy. Ethnic Stereotypes in Romanian Cartoons in the Nineteenth Century*. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 122–149.
- Forgács Krisztina: *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. Névtani Értesítő, 12. évf. (1987) 149–161.
- Freud, Sigmund: *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. In Freud, Sigmund: *Esszék*. [ford.: Bart István] Budapest, 1982. 23–251.
- Freund, Florian: *Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen die Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert*. Linz, 2010.
- Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1867)*. 2. köt. Budapest, 1983.
- Fuchs, Eduard – Kraemer, Hans: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Berlin, 1901.
- Fuchs, Eduard: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. Berlin, 1906.
- Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921.
- Fülemile, Ágnes: *Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature*. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 28–61.

- Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, 1995.
- Gergely András: A nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. In Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 446–467.
- Gluck, Mary: *Jewish Humor and Popular Culture in Fin-de-Siècle Budapest*. Austrian History Yearbook, vol. 39. (2008) 1–21.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992.
- Gumpłowicz, Ludwig: *Das Österreichische Staatsrecht*. Wien, 1907.
- Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Markel, Michael (Hrsg.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 1998.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007.
- Hahn, Hans Henning: Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp. In Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995. 190–204.
- Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007.
- Hajdú Mihály: *A héber-zsidó névadás*. Névtani Értesítő, 24. évf. (2002) 67–79.
- Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Budapest, 2003.
- Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 81–111.

- Hegedűs Sándor: *Cigány kronológia*. Piliscsaba, 2000.
- Heiszler Vilmos: Ausztroszlavizmus – Ausztrohungarizmus. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 446–463.
- Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001.
- Heuberger, Valeria – Peterseil, Walter: Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarstaaten Deutschland, Tschechien, Polen, Ungarn, Jugoslawien (Slowenien, Kroatien, Bosnien, Serbien), Italien und die Schweiz 1895–1995. In Lutter, Christina (Hrsg.): *Ästhetik und Ideologie*. Wien, 1997. 43–56.
- Höbelt, Lothar: Die deutsche Presselandschaft. In Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1819–1894.
- Holotik, Ludovít: Die Slowaken. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980.
- Hoppál Mihály (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988.
- Horel, Catherine: *Multi- és plurikulturalizmus városi közegben. Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban 1867–1914*. Aetas, 25. évf. (2010) 2. sz. 190–201.
- Hroch, Miroslav: *From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe*. New Left Review, vol. 51. (1993) no. 198. 5–20.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien–Lepzig, 1934.
- Hunyady György: A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001. 484–491.

- Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. Budapest, 1996.
- Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt – New York, 1999.
- Karády Viktor: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*. <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm> (letöltve: 2011. november 28.)
- Katus László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története: tíz kötetben*. 6/2. köt. Budapest, 1987. 1333–1393.
- Katus László: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*. Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 3. sz. 536–546.
- Katus László: Deák Ferenc és a horvát kiegyezés. In Nagy Mariann – Vértesi Lázár (szerk.): *Sokszólamú történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Pécs, 2008. 255–271.
- Kecskeméti Károly: *Homályzónák: A zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (vázlat)*. Aetas, 21. évf. (2006) 1. sz. 120–132.
- Kecskés Judit: A felekezeti névpreferencia modelljei. In Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, 2008. 41–54.
- Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. Aetas, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.
- Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Győr, 2000.
- Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, 1999.
- Kincses Katalin Mária: „Mores et consuetudines ... variant.” a nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában. In Klement Judit – Miskolczi Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 2006. 27–52.
- Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *Nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szeged, 2003.

- Kiss Gy. Csaba: Hungária és vagy Szlavia. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 464–495.
- Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956.
- Klaniczay Gábor: Miért aktuális a divat? In Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia. 1. köt.* Budapest, 1982. 7–29.
- Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt – New York, 1996.
- Koňalka, Jiří – Crampton, R. J.: Die Tschechen. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd 3/1. 489–521.
- Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben*. Budapest, 1999.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. [ford.: Szabó Márton] Budapest, 1997.
- Koselleck, Reinhart: *Ellenségfogalmak*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 12–23.
- Kovač, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2011.
- Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. Budapest, 1934.
- Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011.
- Kozma István: Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908). In Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történeti időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 153–171.
- Kozma Judit: *Osztrák és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században*. In Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történeti időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 273–283.

- Kresz Mária: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest, 1956.
- Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Budapest, 1976.
- Kunt Gergely: *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 12. évf. (2011) 227–242.
- Landgraf Ildikó: Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumaiában. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest, 2008. 154–161.
- Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984.
- Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946.
- Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bécs – Budapest – Prága. Budapest, 2002.
- Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 46–64.
- Lukács Anikó: Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években. In Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 265–303.
- Lyka Károly: *Magyar mesterek*. Budapest, 1914.
- Malfèr, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden“. Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums. In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hannák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 169–180.
- Manekin, Rachel: *From Emancipation through the End of Empire (1867–1918)*. <http://www.yivoencyclopedia.org> – letöltve: 2013. december 29.
- McCagg Jr., William O.: *The History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Indiana, 1992.

- Miklóssy János: Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In Szabolcsi Miklós: *A magyar sajtó története*. 2/1. köt. Budapest, 1985. 654–676.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, 1944.
- Miskolczy Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. (A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig)*. Aetas, 19. évf. (1998) 2–3. sz. 143–158.
- Miskolczy Ambrus: *A zsidó emancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, 1999.
- Miskolczy Ambrus: *Horn Ede: 1825–1875: A magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2007.
- Müns, Heike: „Frisia non cantat” versus „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen”? Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd. In Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 109–147.
- Nagy Imre Gábor: *A névmagyarosítás történetéhez*. Baranya, 5–6. évf. (1992–1993) 63–77.
- Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988.
- Németh Luca Anna: *A névelemek sorrendje és kulturális kongruenciája a Borsszem Jankó zsidó figuráinak névanyagában a 20. század első felében*. Névtani Értesítő, 35. évf. (2013) 195–207.
- Niederhauser Emil: *1848. Sturm im Habsburgerreich*. Wien, 1990.
- Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, 2002.
- Olechowski, Thomas: Ungarn vom Preßgesetz von 1848 zum Preßgesetz von 1914. In Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1517–1528.

- Ortutay Gyula – Katona Imre: Csúfolók, tréfás és gúnydalok. In Ortutay Gyula – Katona Imre: *Magyar népdalok*. 1. köt. Budapest, 1975. 541–632.
- Paupière, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte, 1848–1959*. Bd. 1. Wien – Stuttgart, 1960.
- Péter László: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. In Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998.
- Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Die Magyaren, Polen, Serben, Slowenen und Tschechen in Wiener humoristisch-satirischen Zeitschriften (1895–1921)*. PhD-Dissertation. Wien, 1991.
- Petrov, Petăr – Gehl, Katerina: Das bunte Gefieder der bulgarischen Papageien. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur (1915–1945). In Petrov, Petăr – Gehl, Katerina – Roth, Klaus (Hrsg.): *Fremdes Europa? Selbstbilder und Europa-Vorstellungen in Bulgarien (1850–1945)*. Berlin, 2007. 197–278.
- Pleterski, Janko: Die Slowenen. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 801–838.
- Polyák Laura: *Cigányok Mucsáról. Az élclapok cigányképe*. Beszélő, 7. évf. (2002) 7–8. sz. 89–96.
- Prepuk Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában*. Budapesti Negyed, 60. évf. (2008) Nyár 187–224.
- Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, 2003.
- Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000.
- Ress Imre: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 496–516.

- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin: *A cigányok története*. Budapest, 1992.
- Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität*. Wien, 1988.
- Rumpler, Helmut: *Österreichische Geschichte. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. 1804–1914*. Wien, 1997.
- Scheiberné Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981.
- Scheidl, Ernst: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung*. PhD-Dissertation. Wien, 1950.
- Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest, 2002.
- Schlett István: Egyéni vagy kollektív szabadság? – a liberalizmus problémamegoldó képességének határai a nemzetiségi kérdésben. In Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. 2. köt. Budapest, 2010. 534–565.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Bd. 2. Marburg, 2012.
- Smith, Anthony D.: *Histographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2000.
- Sokcsévits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004.
- Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011.
- Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976.
- Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest, 1980.
- Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 975–1200.

- Suppan, Arnold: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa*. In Wolf-ram, Herwig – Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 1991. 259–283.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)*. Budapest, 1967.
- Szabó Dániel: Korteszalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 229–241.
- Szabó, Miloslav: Invasion of „Judeo-Magyars”? The Hungarian Millennium of 1896 in the Anti-Semitic Caricature. In Demski, Dagnosław – Sz. Kristóf Ildikó – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe*. Budapest, 2013. 212–229.
- Szana Tamás: *Jankó János élete és munkái*. Budapest, 1899.
- Száraz Miklós György: *Cigányok: Európa indiánjai*. Budapest, 2007.
- Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995.
- Szász Zoltán: Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1986. 1425–1507.
- Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1986. 1624–1669.
- Szász Zoltán: A nemzetiségi kérdés országgyűlési megítélése. In Szabad György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Budapest, 1998. 317–338.
- Szegi Pál: *Karikatura és történelem*. Szabad Művészet, 2. évf. (1948) 9. sz. 281–287.
- Szendrei János: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905.

- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmélet története*. Budapest, 2007.
- Tamás Ágnes: A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874. In Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): *X. RODOSZ Konferencia-kötet*. Kolozsvár, 2009. 418–428.
- Tamás Ágnes: *Magyar élclapok nem magyar szereplőinek nevei a 19. század második felében*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 79–92.
- Tamás Ágnes: A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma*. Budapest, 2011. 470–483.
- Tamás Ágnes: *Nemzetiségi szereplők személyneveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclapokban*. Névtani Értesítő, 33. évf. (2011) 121–131.
- Tamás Ágnes: *Zsidó személynevek és névmagyarosítás a 19. század végi magyar élclapokban*. Névtani Értesítő, 34. évf. (2012) 41–48.
- Tamás Ágnes: „Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legpraktikusabban megoldani?” In Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Budapest, 2013. 277–285.
- Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája, 1867–1914*. Budapest, 2007.
- Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója 1849–1868*. Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 43–66.
- Tevesz László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa*. Sic Itur Ad Astra, 56. évf. (2006) 3–4. sz. 19–86.
- Tolnai Vilmos: *Beszélő nevek*. Magyar Nyelv, 27. köt. (1931) 176–179.
- Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.

Toth, Adalbert: *Parteien und Reichswahlen in Ungarn, 1848–1892*. München, 1973.

Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982.

Varga János: *Határozatiak és feliratiak 1861-ben*. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz). Levéltári Közlemények, 54. évf. (1983) 1–2. sz. 191–223.

Vörös Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak” (A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben). *Aetas*, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 184–203.

Vörös Boldizsár: *Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 27–41.

Vörös Kati: *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében*. Médiakutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.

Wagner, Walter: Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die bewaffnete Macht*. Bd. 5. Wien, 1987. 142–633.

Zachar József: *Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Budapest, 1981.

Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1924.

Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században*. Névtani Értesítő, 15. évf. (1993) 333–336.

X 237060

080